ШРАМИ НА СКАЛІ

Роман

Inque brevi spatio mutantur saecla animantum,

Et quasi cursores vitai lampada tradunt.[40]

Лукрецій. Про природу речей

I

Матеріал зібраний, картотека упорядкована. Боязко і з потаємною радістю, що ось зараз почнеться таке знайоме і в кожному окремому випадку непроглядне хоча б на кільканадцять рядків дійство над створенням першої сторінки роману, кладу перед собою аркуш сірого паперу, відкреслюю олівцем поле, знімаю ковпачок з авторучки, й коли перо, дотикаючись до паперу, залишає на ньому перший слід, до мене приходить відчуття безпорадності перед зібраним матеріалом.

Чогось я ще не знаю, не бачу, не відчуваю, розпочати першу сторінку, навіть перший рядок, який поклав би відбиток на весь твір, ніяк не можу; і тоді мені несподівано пригадується маловажна на перший погляд деталь, за яку я поквапливо хапаюсь: може, вона стане ключем для роману з часів Івана Франка?

Гортаючи якось старі газети, я прочитав інформацію про те, що у травні 1913 року, під час підготовки сорокарічного ювілею діяльності письменника, кілька його учнів вибрались до Урича й на Камені вибили пам’ятний напис на честь Каменяра.

Ця деталь з життєпису Франка набрала для мене значущості тоді, коли я дізнався, що письменник постійно цікавився історією Тустанської твердині, від якої залишилися сліди на урицькому Камені, не раз вибирався на прогулянки до Урича, а в статтях писав про загадкові пази на скалі. Відомо, що Франко ніколи не марнував часу. Чому ж Урич весь час привертав його увагу? Може, письменник виношував якийсь твір?

Здогадка стала з часом моєю ідеєю–фікс, бо й справді: тема Захара Беркута потребувала свого розвитку; засвідчує це примітка про Данила Галицького, зроблена в повісті Франком на вимогу видавця Омеляна Партицького. Чи не задумував письменник у новому творі перейти від ідеї первісної демократичної громади до ідеї необхідності суворої централізації держави в час смертельної загрози? То чи не маю я права уявити собі, яким міг би бути цей роман? Може, така довільна реконструкція пролила б світло на останні роки життя Франка, коли дрижали Балкани й готовий був сколихнутися весь світ: мусив же Франко в той час задумуватися над долею рідного народу у світовій завірюсі… Можливо, своїми задумами ділився з друзями, бо чому вони саме на урицькій скалі, а не, приміром, на криворівнянській Довбушанці чи на Писаному Камені біля Буківця, де теж бував Франко, залишили пам’ятний напис?

Моя ідея–фікс почала зрештою вимагати своєї реалізації. Я завітав до давнього друга — археолога Михайла Федоровича, який уже багато років займається реконструкцією Тустанської фортеці, й попросив узяти мене з собою в експедицію.

…Посеред дитинця колишнього Тустанського замку, нині оточеного лише перснем зубчатих скель, під самим небом археологи розкладають купальську ватру. Я приїхав сьогодні вранці, поки що не знаю нікого з цих молодих чоловіків і жінок, які оточили ватрище, ніхто не заважає мені стояти обіч біля пройми, в яку колись були вправлені дубові в’їзні ворота; між мною й археологами повільно густішає темрява, відокремлюючи мене в самотину, я охоче піддаюся магії язичницького свята, і мені добре від того, що Михайло Федорович запросив мене до

Урича саме цього дня: маю ж бо можливість на якусь часинку відступити од щоденної реальності у світ уяви.

Повітря пахне вогкою глицею, високі лисинки прозрівають цяточками вогнів, але поки що не чутно святкового гомону й пісень. Гірське надвечір’я прокурюється димами з чагарників, западає спершу в низовину зашумленого свіжими повенями Стрия й курячобрідної Уричанки, затягає темно–синьою поволокою руслища Воронового й Гусячого потоків, що омивають урицьку гору, на чолопку якої стоїмо ми, а вершини далекої Парашки та ближчих Кичери,

Хащоватої й Жолоба ще видніються над завмерлим у тиші урочищем, відбиваючись на оранжевому тлі неба фіолетовою окрайкою, мов на картині Реріха, — і в тому примарному світлі останніх полисків дня чітко видніються пази на Камені, мов загоєні рани на чолі старого ратника.

Крізь пройму видно Соляний гостинець, що в’ється мідяницею вгору, до соляних жуп Дрогобиччини, я ковзаю по ньому поглядом, і мені легко уявити валку запряжених волами возів, вивершених товпками й бочками з сіллю: поцобкують на лінивих волів дубленошкірі прасоли, спрямовуючи караван мідяницею вниз, і, минаючи Тустань, тягнуться мажі правим берегом Стрия ген аж до Тухольських воріт, щоб за ними, подолавши Верецький перевал, вийти на Паннонську рівнину до угрів — на добрий збут. На моїх очах із пазів на Камені виростають рублені стіни старовинного замку, вежі й галереї, не відомо ким поставлені в тьмяному проваллі часу; незнаний ратоборець вигукнув колись на цьому місці непроханим зайдам: "Тут стань!", — і предки назвали дерев’яну фортецю коротким і владним словом "Тустань". Що трапилося з нею, коли зникла вона з обрію на західному пограниччі Русі?

Меркне в сутінках Соляний гостинець, сизі дими повивають Діл, більшають цяточки вогнів на лисинках; я повертаюся обличчям до дитинця: археологи стоять колом біля ватри в урочистому очікуванні дійства купальського вогню, пломінці несміливо облизують сирі поліна,

довкруж гусне пітьма, сталевіє небо, зорі стають великими, мов мідяки, і гасне фіолетова окрайка на контурах далеких та близьких вершин.

Тихо навкруги. Крізь темінь чутно, як глибоко внизу, в самому підніжжі гори, журкотить цілюще джерело, у якому Франко вмивав хворі очі, і я уявляю собі: від джерела в обхід до в’їзних воріт іде Франко з дружиною, у нього на очах пов’язка; та починає смеркати, й Ольга Федорівна знімає її, а тоді письменник бачить те, що уявляв собі напотемки: минаючи головатий Жолоб, звіриною стежкою прокрадається з монастиря Святої Богородиці, що біля Синєводська, до Соляного гостинця не впокорений ордою князь Данило, щоб допасти до укріпленої Тустанської фортеці й перебути там лиху годину…

Непогідної осінньої ночі 1259 року князь Данило покинув Холм. Із Шумського городища, що біля Кременця, замість гінця від брата Василька прибув владика Іоанн і розказав князеві, що трапилося. Грізний нойон Бурундай, спустошивши Литву, увійшов на Волинь із незліченним військом, щоб покарати Данила, який зламав присягу на вірність великому хакану і, діждавшись немочі Батия, п’ять років тому погромив темника Куремсу під воротами Луцька. Бурундай не прийняв дарів від Василька і Лева й повелів їм зруйнувати всі фортеці. Лев уже розкидав городи Данилів і Стіжок, Львів і Кременець, і Луцьк теж розметав. Василько спалив Володимир. Нині Бурундай вирушав з полоненим Васильком на Холм.

Князь Данило втікав. Не зі страху за власне життя: господину землі Галицької й Волинської вивершувалося шістдесят літ, добрих чотири десятки з них він не злазив з коня, і не завжди сидів у сідлі з паленого золота — деколи й охляп, і не кожного разу виїжджав у каптані з грецького оловіру[41] — частіше в яриці[42], бував і на коні, і під конем, пришпорював свого аргамака в погоні й утечі, сидів на троні й стояв на колінах — життя незмірно втомило князя; тож не ради живота свого Данило, переодягнутий за простого дружинника, скакав тепер верхи з Холма до Синєводська, а ради крихти віри: проберется востаннє до Угрів і гукне звідти ще раз Європі, щоб ставала до хрестового походу,

якщо не хоче, щоб некovані ординські коні збивали куряву на вулицях Парижа й Рима.

Попереду й позаду князя на віддалі двох арбалетних пострілів скакали озброєні мечами, луками й чеканами ратники, вибираючи звірині путівці. Данило почувався в безпеці: на лінію від верхів'я Вепра до згину Руської путі в Тур'є ще не встигли, певне, пробратися ординські стежі, князь випередить їх і допаде до Синєводського монастиря Святої Богородиці, захищеного із заходу Тустанською фортецею, де він вісімнадцять літ тому, повернувшись з невдалого сватання від угорського короля Бели IV, перший раз рятувався від орди. Тоді, їдучи до Буди, Данило ще не знав, що над Дніпром уже іржуть ординські коні, він хотів устигнути заручитися союзом з уграми, однак не зумів переконати немудрого короля, що треба ставати пліч–о–пліч супроти навали, яка пустошила Північну Русь, а той скоро за це поплатився: орда вийшла на Паннонську рівнину і вчинила там те саме, що й по цей бік Карпат, — лихо, яке можна передати хіба що словами старозавітного пророка Ісайі: "Вийдуть з лісів звірі дикі, і ратаї перестануть співати на нивах, дороги запустіють, і добре буде тільки мертвим і ненародженим, а горе живим, бо не буде між ними ні сміху, ні богохульного слова, і від крику людського потрясеться земля, і заплачуть тоді ангели, дивлячись, як гине люд".

Так було. Повернувшись з Угрів, не ввійшов Данило ні до Берестя, ні до Володимира через сморід трупний, і конали у згарищах угорських села теж:: та знекровилась орда і відкотилася на якийсь час, а потім ударив по ній Данило під Луцьком. Що ж учинить тепер, якщо Європа знову обдурить його?

А може, вона вже й не боїться? Коронували Данила в Дорогичині, обіцяли хрестовий похід, а тепер вичікують, уздрівши, що орда вже не має сили мчати до останнього моря, яке бачив у своїх віщих снах Чингіз, що вона захлинеться в руській крові.

Та ні, мусять тремтіти й вони — угри, ляхи, франки: йде ж могутній нойон, найкращий в орді лучник, наслідник самого Субудая, котрий брав усі руські городи іменем нездарного Батия… Невже доведеться самому давати останній бій? Самому… Може, й справді, як мовлять у народі, Господь урятував Данила з пастки над Калкою і не дав топтатися диким ординцям на його тілі поруч із дванадцятьма князями на банкеті Субудая тільки для того, щоб він міг своїм мечем порятувати Європу?

Може… А як віддячиться Європа моєму народові за те, що, знесилений Козельськом, Києвом, Володимиром, Галичем і всіма двомастами п’ятдесятьма городами Русі, Батий повернувся на Волгу? Допоможе загоїти рани чи ще й нових завдасть — потопче, покорить вогнем і мечем?

Ба ні, не зупинить уже Данило Бурундая, не зупинить сам: оголені простори, зруйновані заборола. Де мої скальди, які змогли б кинути клич народам?

І в цю мить відчув князь, як боляче защеміло серце від прикрої згадки, яку вперто відганяв від себе, а тепер вона прийшла до нього піснею убитого співця:

Конику сивий, будь ми щасливий,

Де орду вгоню, там її вроню,

Своє подвір’я назад заверну,

Побудую ‘го краще, як було:

А в три сторони, та в три переї…

Ця пісня, що рознеслась по краю, як тільки відхлинула 1241 року орда і рештки уцілілого люду виповзли із сховків, землянок та лісових

нетрів, аби знову орати й сіяти, мала свого творця, — князь Данило добре знав його. Був це княжий співець Митуса, який після ординського погрому пішов служити півчим у соборі перемишльського єпископа Антонія, і дивувався князь, що вірний гусляр служить коромольному владиці. А пісні Митуси співали ратники й ратаї, та все про Івана, що обмурував двір білим каменем і стрілочки струже, і в пучок кладе, а з пучка бере та й заправляє… Тож забажав князь, щоб вернувся співець до двору й замінив у пісні подле ім’я благородним, княжим, та Митуса зухвало відповів урядникові Андрієві, якого прислав Данило до Перемишля: мовляв, володар мав силу над людською плоттю, що й довів болохівським погромом, а над духом не владний — і не пішов у Галич на зов княжий.

Яра лють добиралася до серця князя на невдячний люд: чей же не про себе він дбає, а про землю руську; скільки труду взяв на свої плечі, щоб уміцнити її, а скільки принижень зазнав і від бояр, і від сусідів, і ворохобних князів болохівських, що запродались орді й данину справно їй платять. Тож позбувся прежньої жалості Данило і повелів під страхом найтяжчих покар, як це і личить володареві, щоб стали перед ним вої, будівничі і співці.

Першими прийшли вої — присмирили бундючних бояр, а болохівські городи вогневі віддали й вали розкопали, щоб не росли там більше пшениці і проса для орди, і стали стерегти землю свою од литви, ляхів, угрів та ординців. Прийшли будівничі, і вибрав з них Данило золоторуких: велемудрий Олексій численні городи братові Василькові зрубав на Волині, а витворник Авдій церкву Іоанна Златоустого великому князеві в Холмі звів, красну та гожу, і Тустанський замок укріпив. І співців прийшло чимало, та не побачив князь серед них Митуси; а що рівного йому в краї не було, то звелів привести силоміць — пошарпаного й сирицею спутаного, яко в’язня.

Не хотів про це згадувати князь Данило, втікаючи від Бурундая з Холма до Синєводська, та пісня сама собою співалася, була ж бо вона нині вельми потрібна господину: "своє подвір’я назад заверну, побудую

його краще, як було", — треба, щоб ці слова, князеві посвячені, співав нині зневірений люд, та повторювати їх він може тільки за співцем, який єсть продовженням сили володаря поза довжину його руки разом із затиснутим у ній мечем. Нема співця…

Три дні і три ночі з короткими перепочинками, щоб тільки коні попаслися, скакав князь із своїми охоронцями, квапився, бо серце муляла тривога за долю Тустанської фортеці, яка стоїть зовсім недалеко від поруйнованого Львова: це останній захист і опора, князь збере сюди всі сили й таки скаже орді: "Тут стань!", — сам же перебуде в потаємних гридницях Синєводського монастиря, звідки вирядить послів до угорського короля.

Князь безжально пришпорював змиленого коня. Третього дня надвечір він нарешті уздрів Золоту гору над устєріччям Опору й Стрия, та замість білого частоколу й золотого хреста на зеленій бані церкви Святої Богородиці побачив лише чорне згарище і втямив, що запізнився. З тривогою вдивлявся в західну далину — там бовваніли під важким осіннім небом вежі Тустанського замку: фортеця ще стояла, й Данило погнав коня бездоріжжям попереду ратників, щоб допасти до в’їзних воріт, встигнути підняти міст, а потім разом із залогою загинути в останній сутичці з ордою.

Тихо пробиралися хащами, залишаючи ліворуч головатий Жолоб, прямуючи навправці до Соляного гостинця; князь знав, що тустанський воєвода Чермний обставляє найвужчі путівці оружними дозорцями, тож наготовився відповісти на оклик, але осіння густа пітьма була німотною, і князь усе більше насторожувався: а може, у замку вже хазяйнують ординці?

Чотиризрубна фортеця впилася шпилями в навислі хмари й теж німувала; князь зупинив коня на тому місці, де мав закінчуватися підйомний колодний міст до в’їзних воріт, — моста не було, на його місці чорнів глибокий рів, і зрозумів Данило, що замок ще не взятий, а залога готова до оборони.

З дитинця, заступленого дубовими воротами і високою рубленою стіною з частоколом, у нависле небо пробивалося жовтуватим круж:алом світло вогнища; гомону, розмов, брязкоту зброї не було чутно; князь ще раз упевнився, що залога жива і разом з оружними дозорцями готова в кожну мить оборонятися. Гукнув півголосом, щоб одчинили ворота й опустили міст. На сторожовій вежі на тлі освітлених вогнищем хмар виступила голова ратника в шоломі: вартовий мовчки придивлявся до вершників, що тінями стояли за ровом; потім Данило помітив ще з десяток таких шоломів над зубцями частоколу. Почувся тихий ляск долонь, і забриніла в нічній тиші натягнута тятива. Князь поквапився назвати своє ім’я.

Зникли голови в шоломах на зубчатій стіні, за хвилину проскрипіли підойми, на рів опустився міст, який щойно був другим забороломпри в’їзних воротах По ньому сторожко ступав ратник з оголеним мечем.

— Я воєвода Чермний, — мовив воїн. — Підійди ближче, щоб я побачив твоє обличчя.

Данило беззаперечно виконав наказ, тоді воєвода поклонився і пропустив уперед князя та його охоронців.

— Що привело тебе сюди, князю? — спитав, коли міст знову став другим забороломпри.

Князь підступив до варти, протягнув до вогню закоцюблі пальці.

— Лихо, воєводо. Орда вже тут?

— Тут, князю. До замку не підступає, бо й підступити годі: я наказав опустити шлюзи й гаті, Вороновий потік став озером. На Соляному гостинці дозорці пропустили вас; та вернутися по ньому можна тільки з мого дозволу, бо на сигнал із замку відкриваються вовчі ями. Та й шість пороків[43] стоять на зрубах.. Ординці розклали намети над Стриєм: як

дізналися мої розвідники, ждуть, коли княжич Лев, який минулої седмиці мури Львова розметав, приїде сюди й Тустанську фортецю спалить.

— Не буде цього, — спокійно мовив Данило, і розпогодилось чоло у воєводи.

— Спасибі, князю. Ми так само між собою порішили.

Князь зігрівся біля вогню, розглянувся. Довкола стояли

озброєні вої з суворими обличчями. Заспокоєний Данило розстебнув ярицю на грудях, присів на колоду й аж тоді побачив за ватрою жінку в кольчузі: сумними очима, наче не помічаючи князя, дивилась вона незворушно, як облизують пломінці вогкі поліна.

Схопився князь.

— Що тут робить жінка? — суворо спитав воєводу.

— Нині у всіх лихо… — знітився Чермний.

— Полюбовницю завів у лиху годину і хтивість сієш серед ратників? — розсердився Данило.

— Ні, господине, — вже спокійно відказав воєвода. — Нікому ця жінка не належить. Прийшла живот свій оддати за отчину — замість мужа свого, убитого за твоїм повелінням.

— І — за отчину?! — звів брови князь.

— Право княже — милувати й карати. А отчина є отчиною поза твоїм правом, справедливим чи несправедливим.

— Хто ж ця білоголова? — поник голос у Данила.

— Жона Митуси, Зореслава, — мовив воєвода, і аж тоді підвела на князя очі жінка.

Майнув тільки мент моєї уяви, в який уклалась візія далекої історії, пов’язаної з Уричем, — моя, а не Франкова, я це добре усвідомлював. А втім, я переконаний: трагедія Данила Галицького, проблема занепаду Галицько–Волинської держави не могла не входити у сферу Франкових зацікавлень. Передчуваючи наближення революційної боротьби за волю народу, письменник не міг не задумуватися над подіями, що стали початком неволі, над проблемою збереження закладених у часи стародавнього народовладдя сил, які допомогли народові залікувати рани й залишитися живим — хай у летаргічному сні, але здатним до пробудження.

У цьому мій ключ до роману з часів Івана Франка? Чи в тому написі на вершині скали, який хочу відчитати? Мені треба з кимось розмовляти, викладати уголос свої думки — кому?

Я несміливо підходжу до археологів; вони порозсідалися хто де, а біля самої ватри на колоді сидить молода жінка; її вродливе залите червінню обличчя виглядає сумним, і я ловлю себе в цю мить на думці, що не радість, не втіха, а глибока туга властива душевному станові жінок усіх часів, бо їм суджено народжувати життя, призначене для смерті.

Жінка підкладає у ватру галузки пахучої смеречини, вогонь нарешті спалахує й висвітлює її постать у грубому, мов кольчуга, светрі, скісні половецькі очі, прилеглі лис–точки вух, розтулені, ніби від схлипу, губи; я бачу тепер у ній Зореславу, яку тільки–но вигадав, і мені стає втішно, що моя уява ожила в образі незнайомої жінки.

Але я здираю з очей романтичний флер, навіяний магією купальської ночі, підступаю до Михайла Федоровича, єдиного мого знайомого серед нового товариства, — може, на цей раз удасться розпочати розмову з ним? Сьогодні вдень він не був готовий до неї… "Що могло цікавити Франка в Уричі? Історія, друже, історія. Але відкладімо ці справи до завтра: в купальську ніч раз на рік треба очиститися від буденного накипу біля вогню, в купальську ніч виходять з недеїв лукаві босоркані й незлобні літавиці на залиті місячним сяйвом галявини, в цю ніч приходить ще й натхнення…"

— Не мучте себе так сьогодні, — сказав Михайло Федорович, коли я став поруч з ним. — Краще вихилимо по келиху, нині належиться трішки й випити.

Він обняв мене за плечі, підвів ближче до вогню, присунув ногою два пеньки, і ми сіли. Сідаючи, я помітив, як відсунулася назад жінка у грубому светрі, ніби підкресливши цим рухом, що між мною й нею повинна лежати відстань така, як є: я посміхнувся з її обачливості, байдуже відвів од неї погляд; та з моєю байдужістю вона миритись не хотіла й примусила мене знову глянути на неї: повела голівкою, висипаючи з–за широкого коміра светра на спину зливу лляного волосся.

— Ми завтра виберемось нагору й пошукаємо того напису, а нині ви про інше думайте, — вів своє Михайло Федорович. — Ось зараз ізворами нипають сільські знахарі — збирають арніку, звіробій, оман та всяке інше зело, знаючи з діда–прадіда, що на Івана Купала трави досягають найбільшої стиглості…

— Як ви дійшли до ідеї реконструкції Тустанського замку? — перебив я археолога.

— Ви знову за своє… Випадок. Я за професією художник. Більше десяти років тому приїхав сюди, щоб намалювати ці скелі, — і пропав.

— Випадок… Грибар теж нібито випадково знаходить боровика, бо ж міг шукати в іншому місці. Але якби не шукав, то й не знайшов би.

— Це правда, — посміхнувся Михайло Федорович. — І до пошуків треба бути готовим… Ви не бачили картину

Миколи Реріха "Снігова гряда"? ("Що за наслання?" — подумав я. Мені сьогодні весь світ чомусь здавався реріхівським: монументальність гір, передвечірній колір окрайок вершин.) Це картина з тібетського циклу… У глибині засніжена гірська гряда, на рівнині стоять мандрівник і проводатор, який дивиться мандрівникові у вічі, немов говорить: "Якщо ти готовий іти туди, то я тобі не потрібний, якщо ж ні — не зможу допомогти".

— Я знаю цю картину. Сенс її всіх стосується: мене, і вас, і цих молодих людей…

У гурті бренькнула тихо гітара, хтось замугикав знайому мені з дитинства мелодію "Заграй ми, цигане старий"; чорнобородий юнак підійшов спочатку до жінки, потім до нас, подаючи наповнені вином склянки.

Я крадькома глянув на жінку, вона владно затримала мій погляд.

— За знайомство, — проказала тихо й надпила трохи.

Я відлунням повторив ці слова і подумав, що добра доля посилає мені співрозмовника не з того боку, звідки я сподівався.

Відклавши склянку на траву, жінка сказала:

— Мене звуть Адріаною. А вас я знаю… Я чула нині вдень вашу розмову з Михайлом Федоровичем. Чому вас цікавить саме цей напис? Хіба мало подібних на Писаному Камені, в Бубнищах?

— Це був напис на честь Франка. І вибили його в 1913 році.

— Яке має значення рік?

— Він був особливий.

— А–а, кожен рік особливий, — знехотя мовила Адріана, і мене неприємно вразив її напускний скепсис. — Як для кого.

— Маєте рацію, — сказав я з притиском, збагнувши, що розмова не відбудеться. — Як для кого…

Для Івана Франка 1913 рік був особливий: українською культурною громадою ніби хтось струснув, нагадавши їй, що вона має великого поета — це того Франка, якого читали й не читали, шанували й цькували, радилися з ним і сперечались, а високу соціальну й національну ідею, без якої обійтися вже ніхто не може. З соромом згадавши, що поетові давно минуло п’ятдесят, а на цю дату належно не відгукнулися, культурні діячі на чолі з Володимиром Гнатюком створили ювілейний комітет для відзначення сорокаріччя діяльності Івана Франка, щоб цим запізнілим ушануванням викупити гріх своєї неуважності.

Рік цей був особливий не стільки для поета, як для людей, які, бажаючи очиститись від буденної скверни, намагалися приблизитись до великого імені; преса зарясніла статтями про Франка, в них іменовано його Каменярем і Вчителем, почалася повсюдна грошова складчина на конт хворого письменника, а "недруги гнівнії та сердиті", які дотепер звикли заспокоювати свої патріотичні почуття лайкою на Франка, стали поблажливо визнавати за ним неабиякі заслуги — певне тому, що поет писав мало, вістря його їдкого слова надщербилось, він уже перестав бути небезпечним: настала можливість ще при житті Франка розпоряджатися письменницькою спадщиною як кому вигідно, не наражаючись на оборону.

Щоб остаточно заспокоїти своє сумління, почали шукати винуватця Франкових кривд — Юду, на якого можна б звалити всі гріхи. І знайшли. Не був це хтось із роду намісника Галичини Казимира Бадені, лютого Франкового гнобителя, ані з учнів професора університету Твардовського, котрий колись закликав студентів до фізичної розправи над Франком, навіть не з коліна посла Юліана Романчука, який колись так гаряче обурювався, що поет не любить Русі–України, ні! Дивним дивом стріли ненависті до пошукуваного Юди схрестилися на непоказному й непопулярному поетові Остапові Луцькому, який десять літ тому під псевдонімом "Лунатик" склав пасквіль на Франка, за що Франко у своїй знаменитій відповіді "Лунатикові" назвав його мавпою; від Луцького аж тепер відвернулася громадськість, а найперше осудили його члени літературного угруповання "Молода муза", котрі досі вважали Луцького своїм ідеологом. Одне слово, громада очистилась від христопродавця, всяк тепер міг стати шанувальником або й другом Франка, а нефортунний Остап змушений був виїхати зі Львова — він зайнявся далекою від літератури фінансово–кооперативною справою на Буковині.

Галицька громада готувалася до свята, а Франко уникав зустрічей з людьми, перестав відвідувати кав’ярню "Монополь", де протягом багатьох років зустрічався з молодими літераторами; дружина Ольга Федорівна відвідувачів у дім не впускала, бо ювілейні приготування дратували поета, він бажав самоти, тож мало хто знав, що в ту чи іншу годину робить Франко, як бореться з приступами тяжкої хвороби, — поет опіки не бажав. Він лише зрідка проходжувався колишнім звичним маршрутом від свого дому на Понінського до будинку Наукового товариства імені Т. Шевченка на Чарнецького й назад: на цій дорозі йому легко думалося; йшов краєм тротуару зсутулений дідок з запаленими червоними очима, з опущеними безвільними руками, на поклони рідко коли відповідав, дивився під ноги, — і ніхто під час цих прогулянок не наважувався тривожити його самотність.

1913 рік був особливий не тільки для Франка та української громади, а й для всієї Галичини. Ніколи ще народ так не читав газет. Стежили

передусім за ходом балканських війн. А крім того, весна почалася повенями — гинули люди й худоба; захворів грипом і мало не віддав Богові душу цісар Франц Йосиф; якийсь парубійко Михайло Рекрут, видаючи себе за Мирослава Січинського, вчинив замах на маршалка Станіслава Бадені — маршалок обійшовся переляком, а терориста спіймали; відбувся процес у справі втечі Січинського із станіславської тюрми, і дозорця Івана Нуду засудили; зрештою, світ ще не очуняв від жахливої вісті про загибель корабля "Титанік". До того всього у Львові назрівала нова польсько–українська криза після відзначення вшехполяками[44] 250–річного ювілею Львівського університету — чергової нагоди для ствердження споконвічної польськості львівської альме матріс.

Іван Франко знав усі ці новини, та існували вони ніби десь поза бар’єром, звідки долинав лише їх віддалений гомін; хворий письменник категорично відмовився від влаштування ювілею, він був тепер зайнятий упорядкуванням особистого архіву, перекладав українською мовою свої повісті й статті, друковані в польській та німецькій пресі, деякі твори переробляв, вважаючи, що вони не втратили актуальності, працював над перекладами з Пушкіна й античних літератур. Відчував, як шагренева шкіра його життя катастрофічно скорочується, і хотів привести до ладу всі свої рукописи. Іноді виходив у місто на прогулянку, але й тоді перебував у самотності.

Травневий ранковий вітер розвіває поріділе сиво–руде волосся на Франковій високочолій голові, він дивиться в землю, і в поле його зору потрапляє раз у раз то один, то другий підтоптаний черевик, широкі штани темно–синього вицвілого костюма скрадливо прикривають збиті носки; він з гіркою іронією думає, що ювілейної паради все ж йому не минути, тож треба вдягнутися у щось нове, щоб якийсь невіглас не обізвав його обдертюхом, бо таки обізве, ще й ставитиме це йому в заслугу: ось, мовляв, яким простим був великий чоловік… Великий? Хтозна… Національний педагог, учитель. Це ближче до правди. А втім… Кожна людина схильна розглядати свої здібності через побільшуючі скла, і я не виняток. Проте я повинен допускатися цього гріха, бо

належу до нації, яку світ не завжди хоче бачити, і тому ми мусимо деколи самі себе рекламувати, щоб звернути увагу на народ, за який подаємо голос… Мабуть, таки доведеться погодитися на ювілей. Ми повинні заявляти про свої достоїнства голосніше, ніж представники націй, за якими стоїть політична влада. Ми, крім таланту, мусимо бути наділені сміливістю, мужністю, величністю душ, щоб мати силу повставати проти звичної негації нашого народу. Чому так скоро здолала мене неміч — у п’ятдесят літ? Чому віднялись руки, наче я ними зло чинив?.. Чи то таки вдарив у них грім тоді у Нагуєвичах, коли я був ще малий і, забившись під оберіг, відвертав примару страшної грози, що насувалася з Долу й гомоніла зловісно: "рани–рани–рани!"; я у тій боротьбі з велетнем, що виростав з обрію на все небо, знесилів і зімлів, а стурбована — де подівся хлопчик? — мати знайшла мене на оборозі, взяла на руки й понесла до хати; вона, плачучи, припадала біля дивної дитини, яку треба нести до церкви під Євангеліє, щоб зняти з неї погане наслання; і не знала мати, що я тоді вперше став на прю з ворожою силою. А я вже знав. Я очуняв у хаті й у той мент пробудження побачив у дверях великий залізний ключ; мені здалося, що саме ним, немов грабодурник заклятим топірцем, я зможу відвернути від людей лихо, стягнувши грозу на себе високо піднятим у руці ключем. Я вийняв його із замка, кинувся на подвір’я, став біля криниці й почав вимахувати ним, погрожуючи чорному велетневі на небі; мати вибігла й скрикнула: "Кинь, бо грім уб’є! Йой, та що то за дитина!" — моя рука здригнулася, і ключ упав у криницю… Може, тоді вразило? А мені тепер сниться, що в тому ключі була моя міць, і якби дістати його з дна… може б, ще хоч кілька років працювали руки, бо так жити неможливо — без праці, тільки з думками. Страшно так жити!

Франко спинився: знову вчулася йому, як і минулого разу під час проходу, знайома мелодія, дуже знайома — вальс Воробкевича, — десь далеко наче хтось грав на скрипці. А може, причувається: в Коломиї ця мелодія теж йому згадувалася… Перейшов вулицю Баторого — по той бік Академічної, на Хорунщизні, було людно й гамірно: певне, знову збираються вшехполяки — наближається чергова річниця університету.

На дні душі озвався давній страх перед боївкарями, які колись цькували його за статтю про Міцкевича, вигукували вслід "Франко — лотр!" і шпурляли каміння. Не могло забутися: той камінь, що летів у нього, випущений з чиєїсь руки, мов із пращі, а потрапив у голівку малого Андрійка, який тримався за батькову руку, летить і зараз, летить і вдарить найболючіше — Андрій тяжко хворий, у нього нестерпні головні болі. Летить пущений камінь… Руки мої, руки, ви мені ще потрібні, а вас нема, демони їх обсотали тисячометровим дротом; поїду ще раз до Криворівні, буду мочити в чуркалі, це помагає, дріт потроху розсотується; а може, таки поїхати до Нагуєвич і підняти з дна криниці ключ? Я — немов глухий Беттовен, я — без рук! Беру олівець між пальці правої руки, а лівою притримую й отак пишу друкованими літерами, мов дитина. Андрій хворий, нема кому диктувати, він єдиний з синів уміє записувати мої думки, вимовлені вголос; я вимучую друковані букви, а слова втікають з–під олівця до стелажів, де книжки; книжки теж ховаються в стіну, а тоді на ліжко вилазять чорні кроти… В такі хвилини я боюся божевілля, наспіх згадую щось добре, світле, щоб прогнати мару… Часом мене рятує згадка про такий собі сучасний варіант людинолюбного вчинку святої Вероніки: похорон Марії Конопницької, холодна осіння мжичка, мене мучить нежить, а рук підвести не можу, і ось сходить із тротуару на Пекарській стара полька, чистенька, як нагуєвицькі жінки на дрогобицькому ярмарку, і білою хустиною втирає мені носа, і я приймаю цю послугу як найкращу подяку від поляків за свою працю. А ще… Та годі: так мало світлого було… О, знову та мелодія — хто ж це грає?

Франко зупинився біля фризієрні на Академічній, глянув у вітрину: щоки покрилися сивим заростом, треба хоч трохи дбати про себе, бо колись таки знайдеться невіглас, якому вигідно буде порівнювати його з жебручим старцем…

Старий, як світ, майстер Голембйовський — Франко користується його послугами більше двадцяти років — уклонився поетові й, змахнувши білою серветкою, запросив до крісла, відтак пов’язав серветку під шию і затріскотів машинкою біля вуха.

— Як здоров’я, пане доктор?

— Краще б не питали…

Фризієр перебирав на потилиці клієнта ріденькі волосини, ніби перераховував їх, пильно дивився на нього в дзеркало, і химородний вираз його обличчя поважнів.

— Скільки вам уже набігло років? — спитав із співчуттям, намилюючи зжовклі Франкові щоки.

— П’ятдесят шостий…

— Оввa! — прицмокнув майстер. — Я дав би вам більше… Бо мені, пане доктор, уже сімдесят п’ять.

— Наперед би стільки, — посміхнувся Франко. — Пане Голембйовський, — проказав по хвилі, наслуховуючи, — мене вже який раз, коли проходжу попри вашу фризієрню, переслідує — о, чуєте? — мелодія вальсу… Чи то, до біса, вже слухові галюцинації почались… Мені ця мелодія вчувалася недавно в Коломиї. Не чуєте? "Заграй ми, цигане старий, — промугикав Франко зовсім молодим голосом, — заграй, яко–ої зна–аєш, я гро–оші дав би…" Хтось таки грає, десь там, біля фігури Яна з Дуклі.

— Вам зовсім не причувається, пане Франко. Там зафрахтував собі місце новий жебрак зі скрипкою, на цей раз молодий, і, знаєте, таке в нього випещене, аристократичне лице… Та нині кожен заробляє, як уміє. Я, приміром, донедавна ходив на помешкання до панів послів Барвінського й Романчука. І стриг їх, і голив…

— О, вони мене теж стригли й голили!..

— Таке скажете… Звідки їм те вміти? — здивувався фризієр.

— Добре вміли, не бійтеся.

— А–а, ви собі про щось своє…

— Як і ви, пане майстер.

— То я хотів вам сказати, — продовжував фризієр, — що ходив донедавна на помешкання. А тепер перестав: маю не згіршу клієнтуру тут. Та до пана Франка прийшов би: дуже ви подались.

— Вас ноги ще не болять?

— Та звідки? Я ж колись у фузбаль грав.

Голембйовський струсив серветку, підніс дзеркальце до потилиці — Франко побачив перехрещені глибокі борозни на своїй шиї.

— Хоч би не показували мені, пане майстер, того, чого я міг би й не бачити… — Франко підвівся з крісла. — Чуєте, як грає? Та мелодія мене… Красно вам дякую.

— То як — приходити додому, пане доктор?

— Не треба, ви ж старші за мене…

— Зате я у фузбаль грав! Де ви мешкаєте, знаю. Я прийду перед вашим святом — про це вже всім відомо — мусите в той день бути елегантом. Пане доктор, не йдіть сьогодні в бік Хорунщизни, там може бути ґранда. Коли я йшов до праці, то чув, як вигукували ваше ім’я, — вони також уже дізналися про ваше свято.

— А той грає і грає…

Франко вийшов з фризієрні.

Майстер Голембйовський трохи постояв у дверях, журно дивлячись йому вслід, серветка повисла на опущеній руці.

Франко простував у бік вулиці Зиблікевича, ось він дійшов до перехрестя Стежкового провулку й Академічної, за яким височіла фігура Яна з Дуклі. Біля фігури стояв русявочубий скрипаль і надривно, по–циганськи видобував смичком знайому мелодію вальсу.

І знову, як недавно в Коломиї, сплив у пам’яті Франка далекий і вічно живий спогад: у ресторації Ціти навпроти коломийського Ринку старий циган крає смичком серце, нахиляється до столика, за яким сидить Ольга Рошкевич — уже Озаркевич — з чоловіком, а навпроти них Франко; циган грою випрошує гульдена, спонукує до танцю, смичок ніби вимовляє слова: "І легше стане на душі, і легше на серденьку"; Ольга, бліда й сумна, встає, підходить до Івана, приколює до лацкана сурдута червону кокарду і запрошує до вальсу. "Заграй ми, цигане старий…" Останній вальс.

Хто це тут так само крає душу?

Франко підходить до музиканта, що стоїть біля фігури, пильно приглядається до молодого вродливого обличчя, позначеного під очима синюватими мішками, уповільнює ходу… Заробляти жебрацтвом на хліб — це ще можна якось зрозуміти, але на горілку… Франко хоче повернутись, та музикант у поношеному фраку вперто дивиться на нього, з захопленням чи то зі скепсисом, — той погляд гіпнотизує Франка; перед музикантом циліндр — не кашкет, а циліндр, — у ньому на дні мідяки й срібні монети; музикант опускає смичок, фамільярно кланяється.

— Моє поважання, пане Франко, мені приємно буде отримати від вас гульдена. Клянусь, що не проп’ю, я знаю: ви не терпите пияків.

Франко підійшов ближче до скрипаля, повернувся до нього боком.

— Візьміть, там щось є у кишені.

— Що ви, хіба я насмілюся запускати руку в кишеню генієві, який теж, до речі, рахує кожен сотик?

— Не треба кепкувати, — наморщив чоло Франко. — Беріть, я вам сам подати не зможу.

Скрипаль протягнув руку, та ураз відсмикнув, мов від гарячого.

— Не зроблю цього… І не треба мені ваших грошей, краще вділіть дрібку своєї впертості. Хоча її й у вас уже дасть Біг… Франком усі захоплюються, всі величають, кожен бере його продукцію для зміцнення свого духу, та ніхто не думає про те, як цей дух тане в самого продуцента.

— Усьому є край, — зітхнув Франко. — Хто ви?

— Яке це має значення для вас? Я — ніхто. Уже ніхто. Але чому ви, наш Мойсей, не зуміли порятувати таких, як я? Ви стільки написали, ви проводир народу, а такий самий безсилий, як і той народ… Я через вас вернувся з–за океану в рідний край, щоб служити йому в боротьбі, бо ж начитався у вас: "обриваються звільна всі пута", "се остання війна", — і повірив; а ви обманули мене: народ і не гадає боротися, пута на ньому аж риплять, ви ж ходите немічний серед немічного суспільства й нічим нікому не можете допомогти, хіба одним гульденом, якого я одразу й пропив би… Ви такий чемпіон брати найвищі тони: "струснеш Кавказ, впережешся Бескидом", "і братерство велике всесвітнє"… Де воно, те братерство? Он там, на Хорунщизні, де ще нині проллється кров рабів, які дозріли до того, що можуть різати один одного, а повелителям — у пояс, у пояс!

— Чого ви хочете від мене? — прошепотів здавлено Франко. Скрипаль по–своєму мав рацію, проте образа й біль дійняли поета: за яким правом цей нероба ображає мою працю? Він окинув музиканта холодним поглядом синіх очей і проказав сухо: — Так, я не зміг дати мільйонам у руки хліба, але в мене й моїх побратимів було одне знаряддя — рідне слово, і ми не змарнували його, не закопали в землю, а чесно вжили для великого діла. Чого ви хочете?

— Я ж до вас не підходив, — криво посміхнувся скрипаль. — Вам самим, видно, спотребилося чути думку з найнижчих низів, тож слухайте, коли ваша ласка… Ми колись зустрічалися з вами — і в "Монопольці", і в театрі "Яд Харузім", ви того не пам’ятаєте… Доктор Франко тоді так красно промовляв до молодих колег — не наслухаєшся; вони молилися на нього, деяким він давав перепустки у велику літературу, і вони відходили од нього, немов покульчиковані. А куди зайшли? Чого досягли? Світ здивували, народ свій піднесли на рівень світових культур?.. Я принаймні чесно зробив: порвав з облудою і граю, втішаю людей перед смертю. Бо всі загинемо, всі — як "Титанік"!

Останні слова музиканта трохи заспокоїли Франка: звичайний неврастенік з гумором вішальника, такі ніколи не мають рації. Він повернувся й кинув наостанок:

— Працювати треба, а не вдаватися до істерії…

— І "в праці сконать"? — затримав його музикант. — Почекайте, пане Франко, не кваптеся втікати від реальності у свій замок, бо навіть якщо ви в ньому створите ще одного "Мойсея", то на світі нічого від того не зміниться… Працювати, кажете? Бити бруківку на Личакові, там тепер прокладають камінну дорогу в майбутнє нинішні каменярі… Чому ж ви не пішли до них, робітників? Скажете, що працювали як письменник. Гаразд. Але ж я — маляр. Мої роботи розхапували в Америці, мене замучила совість, що чужинців збагачую, і я приїхав ощасливити своїм мистецтвом рідний нарід. А рідному народові воно не потрібне, йому потрібні лубки й богомази. Ви гадаєте, що хтось зрозумів ваш "Похорон"

і від того став кращим? Той народ створив з вас ікону й прикриває нею своє лінивство і духовну неміч, своє боягузтво, сам же зупинився на рівні дикунів, які любуються наскельними розписами!

— Перестаньте блюзнірити! — скипів Франко. — Той народ дав Шевченка… Той народ… Ви чули хоч що–небудь про Стефаника, Лесю Українку?

— О–о, такі питання… Стефаника я бачив ще хлопчиною. А Лесю Українку напам’ять знаю… "Для нас у ріднім краю навіть дим солодкий і коханий". "Хвала і честь! Нехай живе Роберт, король шотландський!" У нас, у ріднім краї, смердять міські смітники, і край цей героїв не народжує. Правда, був один, та його вбили. Погляньте, — він витягнув із внутрішньої кишені засмальцьованого фрака фотографію, — мій друг Адам Коцко…

— Чому ж ви не пішли з ним? — спитав упалим голосом Франко.

— Тому що й ви. Я ж нічого не вмію, крім малювання. І ще трохи граю. А мене солодкий коханий край викинув на тротуар, мов повію…

— Горе нашого люду в тому, — тихо проказав Франко, — що він заздалегідь хоче підписати контракт з отчиною за свої пожертви… Хто ж ви?

— Я Іван Косинюк, родом з Трійці, що біля Заболотова, маляр–модерніст, майстер американського регтайму, вчитель у єврейському хейдері й вуличний скрипаль. А як нажебраю грошей, поїду в австралійські джунглі й стану там королем людоїдів!

Археологи співали тихо й злагоджено; цю пісню Ізидора Воробкевича я любив змалку: її в компанії сільських учителів наспівував завжди мій батько; може, тому вона мене донині чарує й часто згадується, співається сама в пам’яті; я вдячний був тепер молодому

товариству за те, що розбудило в моїй душі згадку про батька. Пісня закінчилася тихим приглушеним акордом, і тоді я почув підсилену потужним шумом бору тишу. Пісня ніби місток прокладала між мною й незнайомим товариством, мені захотілося до них на розмову — хай заперечують, підтверджують, підказують, навіть скепсис, що прозвучав у словах Адріани, став мені враз потрібен: я ще не написав — тільки обдумую, мені треба звіряти з людьми свої думки; я потиху, ніби крадучись, обійшов ватру і, не питаючи дозволу, присів на колоду біля жінки.

— Ви, бачу, займаєтесь нині спіритизмом, — промовила вона, не повертаючи голови. — Через одну деталь, та ще й сумнівну, хочете викликати з небуття, з історії давно не існуючий світ, щоб змоделювати його під свій смак. А потім напишете й примусите читача вірити, що був він саме такий, а не інакший.

— Навіть не знаю, що вам на це відповісти… Мене самого не раз мучили подібні сумніви, та ось в одній із статей Франка я знайшов відповідь на них. Історія, каже Франко, — такий будинок, який кожне покоління більшою або меншою мірою перебудовує для власних потреб і поглядів.

— А хіба ви знаєте, що саме потрібно нашому поколінню? Ви ж не ясновидець і не пророк.

— Пророки жили в пустелях, вони вважали, що наділені від Бога даром усе бачити й непомильно розуміти. Я так не вважаю, а тому йду до людей звіряти свої візії, зараз ось розмовляю з вами…

— Що я вам зможу допомогти… — Адріана обдала мене теплим поглядом, у якому, проте, не переставав жевріти скептичний полиск.

— Ніхто не знає, що йому більше потрібне: потакування чи заперечення, мудра порада чи спроба роздратувати співрозмовника.

— Я вас дратую?

— Поки що ні… Та ми ще й не розмовляли. Але я таки дещо скористав зі знайомства з вами: у вашій зовнішності побачив жінку, яка, можливо, стане персонажем мого твору.

Скісні очі Адріани ще більше звузилися й стали холодними.

— На роль натурниці я не надаюся.

— Даремно ображаєтесь… З якого часу слово "натурниця" стало мало що не сороміцьким. І зовсім безпідставно. Хтось же позував Леонардо, Мікеланджело. А письменникові теж треба спершу захопитись обличчям, полюбити його…

— І пізнати! Як же без цього! — вигукнула з іронією.

— А чому б і ні?

Я підвівся з колоди і ступив у тінь, де полишив Михайла Федоровича, — його там не було; я вийняв з кишені цигарки, запалив і почув, як легко, немов подув вітру, хтось діткнувся до мого ліктя. Поруч зі мною стояла невисока русоволоса жінка з прилеглими листочками вух і витонченим обличчям, у грубому светрі й джинсах. Адріана простягнула руку, попросила цигарку.

— Нині сваритися не можна, — сказала, притуливши палець до повних губ. — До того ж мені цікаво про щось дізнатися від вас. Ви набагато старші за мене.

— Принаймні у два рази…

— Тим паче… Ви, можливо, й бачили когось із тих людей, які вибивали на цій скалі напис. Це ж так цікаво… Бачили?

— Я не знаю, хто сюди приходив сімдесят п’ять років тому. Міг то бути Михайло Яцків, я добре знав його, вже старого… Міг бути й Стефаник. Франко ж мав їх за своїх молодих побратимів…

Адріана припалила від моєї цигарки.

— Це так цікаво — відтворювати, — сказала. — Археологи теж відтворюють: старовинні реалії, місця, де жили люди. А письменники — людей. Знаєте, я не раз думаю: якщо є всесвітня гармонія, всесвітній ефір, то чому не припустити існування всесвітнього інтелекту, в якому є і наша частка? Ми думаємо, а думання — це ж енергія. Коли з людського праху виростає трава, то куди дівається енергія мислення? Пропадає? Ніщо в природі не пропадає.

І мені здається, що думки когось із наших попередників, хоч би Франка чи Стефаника, існують в ефірі. Може, те, що ви пишете, відтворюючи історію, не домисел, а вміння реалізувати у словах енергію мислення людей, яких уже немає?.. Ну, розкажіть щось про Стефаника, наприклад, але не те, що написане ним і про нього, а оте… — вона підвела вгору білу руку.

— Про Стефаника… — проказав я сам до себе. — Що ж… Але про нього самого, відокремленого, говорити не можна: він жив серед свого оточення, і його життя було не зовсім таке, яким ми собі нині уявляємо, — складніше, мабуть, і простіше…

— О–о! — підхопила мою думку Адріана. — Саме так і уявімо собі: складніше і простіше… Давайте підемо цією просікою аж на сам гребінь. Поки доберемося туди, поки вернемось, буде вже світати, і наші хлопці зможуть піднятися на вершину Каменя шукати напису. А поки що хай прийдуть до нас думки людей, яких уже немає, — Адріана ще раз

підвела руку. — Хочете, я буду мовчати аж до світанку, а ви кличте. І можете також мовчати, тільки так, щоб я чула, щоб чула…

II

Посол Стефаник сказав фірманові запрягати коней, і коли пара буланих винесла бричку з русівських вибоїстих вуличок на снятинський гостинець, Юра перестав прицмокувати, повернув голову й мовив ствердно, хоч мав би запитати:

— До пана адвоката!

Юрі любо було возити свого господаря до адвоката Семанюка: панове відразу сідають за шахи, а йому можна стояти збоку й стежити за грою, на якій він зовсім непогано знається, тільки ж не годиться сідати простому хлопові з паном за шахівницю, навіть якби якийсь і попросив. Тому він ніби грає то з одним, то з другим. Юра аж з ноги на ногу переступає, коли побачить невдалий хід свого обранця, але мовчить. Більше уболіває за пана адвоката й частіше стає на його бік — з однієї причини: після кожної партії переможений встає, підходить до книжкової шафи, виймає грубезну, як Біблія, книгу, дістає з глибини полички гранчасту пляшку, наливає келишок горілки для переможця, і коли переможцем стає Стефаник, Юра тільки облизує сухі губи, а коли Семанюк, то адвокатська порція дістається Юрі, бо пан адвокат не п’є. Молода дружина адвоката пані Наталя, струнка й циганкувата жінка з чорними очима, після якоїсь там партії приносить сніданок чи то обід і кожного разу підозріливо й здивовано поглядає на Юру. Стефаник тоді, зігнувшись над столом, тяжко кашляє в кулак і на господиню не дивиться; Семанюкова ніяк не може збагнути, чому Юра на очах п’яніє, бо ж у домі адвоката — сухий закон, і невдоволено фиркає: "Ідіть, Юро, на сіно, проспіться, бо вчора, видно, пили–сьте таку, що на другий день розбирає". Стефаник крадькома моргає Юрі, той покірно йде до стодоли спати, поки пан посол не розбудить його, щоб запрягав коней додому.

— На двірець! — поправляє фірмана Стефаник і, відкинувшись на спинку сидіння, зажмурює очі: йому нині не хочеться вступати у розмову з балакучим Юрою.

— О, то пан посол їдуть до Відня! — констатує Юра і, проймаючись повагою до державної особи, звучніше прицмокує на коней.

Стефаник не відповідає. Втім, Юра й не допитується: якщо на поїзд, то певно, що до Відня, навіть коли послові дорога стелиться до Коломиї. Поїзд, на думку Юри, тільки до Відня.

Стефаникові нині спішно треба до Львова. Місяць тому він написав Франкові листа, щоб не їхав до Снятина на відчит, бо від весняних дощів розлився Прут і люди з довколишніх сіл не доберуться, нині ж не може собі цього простити: хай би був приїхав, порозмовляв з ним та з Черемшиною, може б, розвіялася його гнітюча депресія. Вчора Стефаник отримав від Гнатюка листа, в якому голова ювілейного франківського комітету сповіщав, що у Франка, очевидно, розпочався новий приступ хвороби: він став замкнутим, дражливим, знову нікого до себе не допускає, про ювілей не хоче й слухати. То, може, пан Василь, якому колись Франко більше, ніж будь–кому іншому, довірявся й мав до нього особливий сантимент, піде до Франка додому й переконає, що відзначення сорокаріччя діяльності письменника в час розгнузданого вшехпольського шовінізму є не тільки його особистою справою: українцям потрібна трибуна, за якою став би один з найвищих європейських авторитетів.

"Дивна мені випала доля, — думав Стефаник. — А може, то моє щастя, що люди від найменшого до найвищого йдуть до мене із своїми ранами, аби я їх, як пес, облизував".

Поїзд їхав поволі, мов фіра на ярмарок, зупинявся на кожній станції. У Заболотові стояв півгодини. Стефаник дивився з сепаратки у вікно, в яке входив здалеку Троєцький горб.

Цей горб, який праворуч Пруту здиблював першу гряду карпатського узгір’я й ховав від велелюдного тракту в окремий світ убогі покутські села, стікав пологим схилом до Петрилівського лісу над рікою — весь він, від дубової крони на вершині до погнутих повінню й завішаних висохлою мервою вільх біля зарінку, входив у вікно сепаратки. Стефаник невідривно вглядався, чіпляючись очима кожної хатини, що збігали зі схилу гори до зарінку, обачно виминаючи церкву й плебанію посеред села, — шукав хоч би дворища на Петрилівському узліссі, де мешкала колись згорьована вдова Косинючка, яку Бог нагородив сином, що бентежив людей своїми чудернацькими мальовидлами й дивною поведенцією. Не видно вже й дворища…

То було з п’ятнадцять років тому. Знуджений розрахованим до години днем у домі троєцького пароха Калитовського з обов’язковим пасьянсом після сніданку, з другим сніданком, сном після обіду та вечірніми дискусіями з молодою попадею Євгенією про платонічну й земну любов, Стефаник іноді зникав на цілий день з гостинної плебанії, куди його запросили на вакації, і ці втечі руйнували усталений ритм у домі Калитовського: гість приходив увечері мовчазний, понурий, з сумними, відсутніми очима, він наче не помічав нікого в домі, на питання відповідав невлад, а потім, інколи навіть не повечерявши, зачинявся у своїй кімнаті, й потаємно закохана в пана Василя попадя, будячись посеред ночі, бачила білу плахту світла, що падала з вікна на квітничок. На другий день Стефаник лежав у ліжку знеможений, мов після важкої хвороби, біля груби валялися жмутки зім’ятого паперу, а на столі — аркуш, списаний дрібним рівним почерком.

Про троєцького бідаря Михайла, який після похорону жінки, здурівши від голодної безнадії, вивів увечері з хати двох своїх дівчат і одну втопив у Пруті, а друга відпросилася, переговорили в селі ще до того, як Стефаник приїхав до отця Калитовського на вакації. Ходили чутки, що Михайла засуджено до страти, хтось казав, що він сам стратився; цей моторошний поголос дійшов і до Стефаника, та він не зовсім тим чуткам вірив. Надто страшні вони були, щоб повірити, тому глибоко й не дійняли його — існували відчужено поза ним. А потім люди

перейнялися іншою, незвичайною вісткою — до того, що хтось повісився чи комусь хату спалили, давно звикли, — такого ж у Трійці ще не було: в село прийшли агенти, які зазивали людей їхати до Америки, де цісаря нема, зате поля — скільки хочеш, і для бідних людей там заробітки слушні.

І був би цей поголос теж перемоловся — хтось тих агентів бачив, а хто й ні, були та й пішли, — якби не Косинючка, та, що мала на Петрилівському узліссі морг доброго ґрунту і дивного сина, який малював сільських людей на чому тільки міг — на папері, дошці, березовій корі або й просто на стіні вуглем, — і при портретній схожості люди ставали подібними до святих на стародавніх іконах: з видовженими обличчями та великими страдницькими очима, з довгими руками і мізерним, мов на розп’ятті висохлим, тілом. Односельці сахалися від цих мальовидл і обминали дивного хлопця, щоб той не схопив для свого творива їхніх облич та не наслав на них болу, як це роблять у горах градівники–мольфари, які виліплюють з когось там глиняну ляльку, а потім вбивають у неї кілочки: як у ногу, то нога всохне, як у руку — рука, а як у груди, то з’їдять хлопа сухоти. Пішла по селу слава, що хлопець знається з нечистою силою.

Чутка про те, що Косинючка продала свій маєток і купила шіфкарту до Америки, стривожила Стефаника: він уже бачив ті валки емігрантів на краківському двірці — поліцаї заганяли людей у вагони, немов худобу на заріз, — тож пішов до неї, щоб відговорити.

На молодого пана дивилися приречені очі жінки, яка немов уже висповідалася, запричастилася і, змирившись, жде смерті — ніщо не в силі завернути її з останньої дороги. Біля порога стояв високий і худий білявий парубчак, який зорив очима поверх голів, ніби в потойбічності бачив тільки щось йому одному зриме; Стефаник повернув за тим поглядом голову й побачив на боковій стіні вирисувані вуглем людські голови. Його очі розширилися від здивування: було в цих ескізах щось від Сезанна; він ще раз глянув на хлопця і похитав головою: ні, парубок не міг знати Сезанна, звідки ж бо?

Жінка помітила Стефаникове зацікавлення і, трохи пожвавившись, заговорила: "Вже–м дозволила, най малює, де хоче, бо їдемо... Мушу їхати: он яку публіку маю, люди від нас бокують, ще йому щось пороблять, вже чула–м, як казали, що відьмака годую... А пан агент мовив, що в Гамериці для таких є школи. Йой, та він ще й грає, сам собі зробив цимбали і витинає, як на весіллі!" — очі в матері на мить спалахнули гордістю й погасли. "А ви відпродайте шіфкарту і дайте гроші синові, я повезу його у Краків, до мистецької академії", — сказав Стефаник. "Поле продане, паночку, та й хата — чи ж то я зможу поміж своїми жебрати? — зажурилася жінка. — Краще вже там, за морем, де ніхто нікого не знає".

Враз до хати вбігла дівчинка з великими синіми очима на блідому, мов папір, обличчі і, склавши руки на впалому животі, заскиглила по–жебрацьки: "Вуйно, вуйночко, залишіть мені козеня, я вигодую... молочка пити!" Стефаник помітив, як сполошився хлопець, ступив крок назад і зник з хати. "Чого це він?.." — спитав. "Йой, та її боїться, — показала на дівчинку. — Йому здається, що то мрець воскреслий. Мушу–таки йти геть звідси: як не люди, то він сам щось собі зробить. По ночах кричить відтоді. Це того Михайла дівчинка. Вона на другий день нам показала, де тато втопив меншу, і ми з Іванком витягли утоплену з–під кореневища в заводі..."

Дівчинка вчула, що про неї говорять; вона, видно, звикла до розпитувань, бо підвела на Стефаника очі й проказала завчено: "А я в тата відпросилася, то він мені дав бучок, щоб мала чим псів відганяти, і я пішла додому, а тато — вбрід, до Коломиї..."

Стефаник вибіг з Косинюччиної хати. Цим разом розмірений побут на плебанії порушився надовго. Кілька ночей підряд попадя Євгенія бачила бліду плахту світла на квітничку, щоранку біля груби валялися жмутки паперу, і врешті ліг на стіл рукопис новели "Новина".

Поїзд рушив, зникла Трійця за колійною дугою; Стефаник думав: чи є на світі щось таке, що було б прихильне мужикові? Та ні, навіть сонце

світить для того, щоб більше поту скапало з нього на землю, роса роситься, аби пекти йому порепані ноги, дощ іде, щоб сікти його по голому тілу… Що ж то за така доля мужича?

Ця думка була приглушено болісною, ніби він здер присохлий струп на давній рані: тіло пекуче засвербіло, проте того давнього болю, який діймав до кісток, від якого кожна клітина нила, який видушував стогін і плач, не було. Його вже давно не було, душа стала суцільним шрамом, який лише нагадував про давні муки; і подумав Стефаник, що цей тупий нинішній спокій — небезпечний симптом байдужості; якщо вона заволодіє не тільки ним, а й тими, біль яких вимучував на папері, тоді станеться найстрашніше — примирення з долею, і далекі нащадки, вивчаючи під лупою сліди давніх шрамів, їх мережку й глибину борозен, лише смутно здогадуватимуться, де і що боліло в того колись живого народу.

Стефаник не міг собі пояснити, чому від кількох уже літ кожен початий його твір опиняється у грубці; він терп від думки, що ніколи більше не візьметься за перо, що давні муки виснажили його до краю і він боїться їх повтору, що надто владно заспокоює його щебет синів і покірність хворовитої Ольги, що святом стала для нього партія шахів у Марка Черемшини, що любить він своїх ситих коней і заможне русівське господарство, що вдовольняється депутатськими промовами на селянських вічах і фестинах[45], а вдарити писаним словом у серце людське, як грім лупить у скалу, вже не зуміє. Стефаник ще не знав, що мине небагато часу — і закривавляться людські рани, і він знову почне їх ятрити й зализувати, мов пес… А тепер розвереджував згадками давній біль, щоб воскресити себе самого, й зумисне викликав — той найпекучіший, від якого колись божеволів, і називався той біль "Камінним хрестом".

— Я в цю мить пригадав собі, Адріано, моє перше знайомство з цією Стефаниковою новелою; воно було парадоксальним, бо почалося з ненависті до знаменитого твору. А взагалі, чи можна любити камінні хрести?

— Не треба риторики, — Адріана нервово повела плечем, і мені жаль стало, що її романтично–меланхолійний настрій, викликаний химерними роздумами про енергію мислення, враз зникне. — Це справа чисто індивідуальна — любити чи не любити знаки сумної пам’яті… То як прийшов до вас Стефаників "Камінний хрест?"

Адріана йшла попереду лісовою просікою, смерекові верховіття стелили їй під ноги примарні тіні, і вона ступала гордо, мов принцеса, вдоволена такою запопадливою службою надщербленого місяця, що піднявся на кочергу вище Каменя; місяць до того ж вирізьблював, ніби з мармуру, її звабливий стан, і в мене з’явилося бажання взяти її за плечі, повернути обличчям до себе, щоб переконатися: варто з цією красунею продовжувати серйозну розмову чи ні?

— Розповідайте, — сказала Адріана м’яко, відчувши, мабуть, моє хвилеве знеохочення.

…Коли я вчився в коломийській гімназії, моїм учителем математики був молодий і нервовий — назву його умовно ім’ям персонажа Франкової новели "Schon schreiben" — пан Валько, зрештою добрий фахівець. Мені й багатьом моїм однокласникам важко давалась математика, та він рідко ставив двійки — частіше карав літературою: коли відповідь котрогось із нас його не вдовольняла, він рвучко повертався до своєї жертви й, викидаючи вказівного пальця, вигукував найстрашніше: "Камінний хрест!" Це означало, що двійочник у спокуту мав переписати слово в слово новелу Стефаника в зошиті й на другий день показати вчителеві. Це був звичайний садизм, бо така покара не могла поглибити наші знання з математики, та він ще й зловтішався своєю вигадкою, завжди додаючи саркастично: "Ти будеш писати, аж тобі пальці повідпадають!" Не знаю, як на кому, а на мені те прокляття сповнилося: я пишу донині, хоч завжди боюся ручки й чистого паперу, іноді болить усе тіло, не тільки пальці, та все одно я пишу й мучуся від того, що не добуваю пером такого болю, який водив рукою Стефаника.

То була мука: геніальний твір став каторгою, я зубрив, як міг, математику й панічно боявся присуду, та все ж, коли виконував покару, відчував насолоду, немов самобичувальник. Камінний хрест. Символ пам’яті мого дитинства: я

багато бачив хрестів, сам ніс мені присуджений, а це ще додавався хрест моїх батьків, і я мусив його нести… Мабуть, у тому й сила Стефаникова, що написав він твір не для своєї радості і не для втіхи нащадкам. Тільки мені завжди хотілося, щоб пан Валько сам переписав новелу сто по сто разів, щоб сам поніс той хрест, а не звалював його із своїх панських плечей на наші, мужичі, й без того обтяжені хресною ношею. Я бажав, щоб і він відчув той тягар.

І сталося… Камінний хрест залишився для мене важкою пам’яттю, а пан Валько несе його й досі… Мені недавно довелось зустрітися з ним у Філадельфії. Під час мого перебування в Сполучених Штатах мене було запрошено до Філадельфійського університету прочитати лекцію про сучасну українську літературу. Після мого виступу, коли посипались запитання, підвівся згорблений добродій і запитав тремтливим голосом, який твір був мені зразком у письменницькому ремеслі. Я впізнав Валька! Хоч і не мав уже злоби до нього й розумів, що різні вітри порозкидали під час війни людей по світу, все ж помстився. Достоту так, як колись він, я викинув у його бік вказівний палець, тоді й Валько впізнав мене; і я вимовив два слова, яких ніхто в залі, крім мене й мого колишнього мучителя, по–справжньому не зрозумів: "Камінний хрест!"

Після двотижневого арешту в Коломиї за передвиборну агітацію Стефаник до Русова не приїжджав: при згадці про сина батько гримав кулаком об стіл і докоряв дружині, що випестувала кримінальника, він же хотів бачити сина дохтором. Ну й що з того, що пише і славу має? То така слава, що завтра неславою обернеться, бо мужик нині перед письменником розжалобиться, а завтра в корчмі його ошельмує; і якби Василь був мудрий, то сам побачив би, що лінивий хлоп того писання не вартує.

Стефаник провів канікули у троєцького пароха Калитовського, одруженого із старшою Гамораківною зі Стецеви, а на початку осені поїхав до Кракова, знаючи, що більше сюди не приїде: він теж потаємно закохався. Відіслав "Новину" редакторові чернівецького щотижневика "Праця" і залишив плебанію, не попрощавшись з красунею попадею.

По дорозі весь час не сходила йому з гадки Косинючка та її дивний син: скільки тих талантів марнується серед мужицького безпросвіття — Сезаннів, Моцартів, Мопассанів, — і тільки випадком дехто вирветься з темного провалля, та й то лише для того, щоб, викресавши із себе вогник, при його світлі уздріти, що в сусідів давно вже вибудувані жертовники. Дорогоцінною мармуровою плитою лежить мій народ, і живе в тому мармурі незбагненна міць та захована в ньому дивовижна краса, а ту плиту ламають, кавальцюють, трощать, кришать і беруть собі куснями зайшлі господарі, я ж хочу видобути з нього для моїх нащадків хоч крихту тієї живої краси. І не можу, вислизає мені різець з рук. На моїх очах вантажать той білий мармур у вагони й везуть його не в іпостасях Мойсея чи Пієти до храмів, а в куснях бруківки — мостити вулиці в чужих краях.

Стефаник зійшов з поїзда на краківському двірці. Минаючи чекальні зали, подався до виходу, щоб добратися на вулицю Любича, де мешкав.

У почекальнях було гамірно, тягло з них смородом брудних людських тіл і непраних онуч, — не дивився в той бік, не міг. Знав: це чекають емігранти на паквагони до Гамбурга. Не раз уже бачив той содом: бліді виснажені жінки, плач дітей, пониклі чоловіки в чужій для них цайговій одежі, і з–поміж натужного гамору — безнадійне примовляння старого мужика: "Поле минемо, гори переліземо, море перебредемо, та не знайдемо більше вас, людоньки, бо ми вже не русини, а цигани…" А у вагони першого класу сідають панове посли — їдуть до Відня, і промовляє посол з Болехова до емігрантів, щоб берегли на чужині свою мову, культури набирались та повертались з грошима й культурою домів, бо їх жде не діждеться рідна земля… А потім поїзд рушає, і зникають з перону народні проводарі, вони виголошуватимуть

на засіданнях парламенту довгі промови на захист менших братів, тільки ті менші брати вже ніколи не почують їх патріотичних фраз.

Не міг іти поміж людей дивитися, як вони, відрізавши себе від кореня, втікають з рідної землі, мов від ординської навали, щоб усихати або приживатися на чужому ґрунті й, сконавши в ностальгії, дати життя новому поколінню, яке називатиме мачуху матір'ю, говоритиме мачушиною мовою і хіба колись на Різдво з дідами кутю з'їсть, та все ж дідівської сльози не збагне й переганятиме в роті варену пшеницю, присолоджену медом, не розуміючи предковічного її смаку і значення.

Стефаник перейшов двірцеву площу й біля вітрини склепу з іграшками побачив двох діток, які брудними пальчиками водили по склі, показуючи на забавки. Він зупинився біля них, бо почув, що розмовляють покутською говіркою; подумав, що ці забавки будуть їм снитися на чужині аж до зрілого віку. Зайшов до склепу, купив двох плюшевих собачок, та, коли вийшов, дітей біля вітрини не було; розглянувся довкола і побачив їх на тому боці двірцевої площі. Подався спішно за ними, але діти зникли в темному чекальному залі. Заглянув до зали, роздивився; погляд його впав на залізну піч у куті і замість дітей вихопив жовту як віск молодицю, що сиділа біля печі, поруч прикуцнув хлопець — він на цементній долівці рисував вуглем обличчя людей з натовпу, і ставали вони під його рукою подібними до іконописних святих.

Стефаник упізнав троєцьку Косинючку та її юного Сезанна. Жінка нагадувала стяте просапкою стебло кукурудзи, і видно було по ній, що на той бік океану вона вже не ступить; а хлопець рисував вуглем по долівці, зажури на обличчі не мав, бо лише починав жити.

Що міг сказати своїм знайомим: іграшок їм не потрібно, австрійських грошей — теж, а повернути їх до Трійці ніхто вже не мав сили. Жінка тупо дивилася повз нього, вона не бачила троєцького пана в чорному костюмі й білосніжній сорочці з метеликом під накрохмаленим комірцем; хлопець підвів голову й пильно придивлявся до Стефаникового обличчя,

по якому набухлими краплями невтримно текли сльози. Може, впізнав і вловлював його риси, щоб намалювати.

Стефаник опустив на долівку іграшки й стрімко вийшов з почекальні. В ту ніч і у дві наступні він писав "Камінного хреста", а потім стільки ж днів лежав на тапчані без охоти до життя, і стурбований співквартирант Сафат Шмігер намовляв його покинути згубне письменницьке ремесло та поїв друга молоком…

Позаду залишився Станіслав і трохи дрімалось, а крізь дрімоту проступало й полохливо ховалося в небуття знайоме жіноче обличчя. Стефаник не міг його свідомістю впіймати: як тільки заплющував очі, воно напливало, ніби з потойбічності, — ніжне, з розгубленими від здивування або ж захоплення очима. Стефаник умисне в напівдрімоті зачаювався, щоб допустити його ближче і впізнати, та як тільки розплющував очі, видиво зникало, і йому було за ним жаль.

Поїзд мчав, а Стефаник уперто продовжував гру з привидом, він тепер захищався цією грою перед згадками, якими щойно хотів викресати біль у собі, щоб покорити ним творчу неміч — вона ж була сильнішою, письменник втомлювався, а наближення Бога не відчував. Стефаник картав себе за це насильство над собою: та невже йому більше треба, ніж іншим, та невже й справді йому випала особлива місія — терпіти муки творення, та хіба я не маю права жити, як більшість людей, чей же я не Франко, якому судилося нести кайдани суспільного обов’язку, та й той зігнувся… Але й картання не приносило полегші, в ці хвилини міг утішити його лише образ жінки, що наближався і зникав; і тут на допомогу пам’ять видобула слова: "A kto kołysać będzie nasze dziecię? Hej, uleciał orzeł, ku słońcu się rzucił i do swojej żenki nie wrócił, nie wrócił"[46].

Був це початок монологу Ганнусі з п’єси Яна Каспровича "Бунт Наперського", і виголошувала його артистка краківського театру Юзефа Котабринського Ванда Патковська, яка одного разу осліпила Стефаника, мов блискавка, і зникла безболісно з його світу, залишивши глибоко в

душі слід терпкого солоду. Тепер прийшла до нього — можливо, нагадати, що все на світі минуще і не треба безконечно отруювати себе обов’язками, людина має право й на мить утіхи.

Вона була тепер така сама, як тоді, коли він з чималою компанією молодополяків[47] — артистів і театралів — вечеряв у краківській кав’ярні "Pod balonikiem" після вистави Каспровича "Бунт Наперського", — тужливою, бо ще не вийшла з ролі Ганнусі, й захопленою присутністю молодого українського письменника, новели якого в перекладі на польську мову читала в журналі "Życie" і котрому сам Пшибишевський давав мандат у модерну літературу. Станіслав Пшибишевський у той вечір багато пив, кутався в чорну пелерину, водив по присутніх сатанинським поглядом і, прибравши позу диктатора, проповідував свою віру.

Товариство нудилось і по одному розходилося; якийсь франт з обличчям жуїра безцеремонно узяв Ванду за лікоть, пропонуючи йти з ним, вона різко вивільнилась, навіть не глянувши на підпитого кавалера, і невідривно дивилася на скованого й несміливого красеня в чорному костюмі з метеликом під шиєю. Стефаник уникав її погляду.

За столом залишилися Владислав Оркан, Казимир Тетмайєр, Ян Каспрович, Пшибишевський, Ванда і я. Підпилий кавалер сів обіч, заклавши ногу на ногу: він, видно, таки постановив собі не пропустити нагоди повести даму з собою, на мене позирав неприязно, і я підсвідомо чекав від нього неприємності.

Станіслав не помічав, що компанія зменшилася, він п’янів і не переставав провадити свою демагогію. Тоді я вже не боявся його магії, а через рік мусив ще й утішати пропитого божка модерної літератури і допомагати йому грішми, яких сам ніколи вдосталь не мав.

Знищений ніцшеанством письменник, прототип самого Фалька з його роману "Homo sapiens", якому все дозволено: чужоложити,

збезчещувати, доводити жінок до самогубства, — вже не пробуджувався з алкогольної гарячки, волочився з пройдисвітами по шинках, а напившись, приходив до мене, сідав на канапу і просив горілки. П’янів ще дужче й проклинав той день, коли норвезький графік Едвард Мунк познайомив його з чарівною музиканткою Дагною, нареченою шведського письменника Августа Стрінберга; Дагна втекла від Пшибишевського й загинула на Кавказі від рук садиста; тепер він молився до Іви, дружини Каспровича, яку забрав у свого друга, божився, що втече з нею до Парижа, стане там шинкарем і матиме прибуток, бо є ще в нього голосне ім’я, а писати вже не хочеться, тільки пити. Божок надто скоро звалився з п’єдесталу, і мені було жаль, бо, правду кажучи, я з розкішшю читав його книги і хоч боявся впливу Пшибишевського, все ж учився в нього відчувати силу слова.

У той вечір, коли навпроти мене сиділа Ванда Патковська, великоока й елегантна, я вже спирався на творчість Оркана й Тетмайєра, і Пшибишевський був мені не страшний: його програмі символізму "Confiteor" я протиставив власне кредо — "Моє слово". Та він все одно проповідував, апелюючи до мене, що мистецтво не належить жодному народові, не служить жодній ідеї, жодному суспільству, називав Франка плебеєм і лаяв присутнього Каспровича, який, мовляв, під впливом нагуєвицького мужика, заангажований ним, написав п’єсу "Бунт Наперського"; потім напав на Оркана за хлопоманство, врешті почав дорікати мені за відступництво від символізму; а коли жуїр спровокував суперечку про Львів — заговорив Тетмайєр, він примусив Пшибишевського замовкнути й слухати, і той справді слухав, поки не заснув, опустивши голову на стіл.

Але під час першої зустрічі в його помешканні на Кармелітській я боявся цього демона. Віра Пшибишевського була запаморочлива й страшна, як вир, і я мусив шукати твердої опори й викрешувати в собі мужність, щоб устояти над тією химерною безоднею, вдивлятися в неї, навіть любуватися, пізнавати її силу, підступність — і не впасти. Пшибишевський безоглядно, з відчайдушністю розбишаки нищив при мені старі канони форми і змісту, трощив, аж курилася з них порохня, й

будував з уламків новий храм ажурно–витонченого стилю, заманював увійти до нього, розчинитися в дзеркальному сяйві кришталю і не вийти ніколи. Треба було зуміти побачити збоку порожнечу цього храму, який за словами Каспровича, возносився "kościołem, lecz kościołem bez Boga"[48].

Тоді я слухав проповідь його віри й не знав, проклинати мого доброго друга Вацлава Морачевського чи дякувати йому за знайомство з Пшибишевським.

З професором Вацлавом Морачевським, котрий, крім біології, кохався ще й у літературі, Стефаник познайомився на вечорі Шевченка в Кракові, на якому виголосив блискучу доповідь про поета. Стефаникові дякували краківські українці; молодому письменникові лестило, що до нього підійшли потиснути руку відомий у краківських літературних колах професор Морачевський із своєю дружиною Софією Окуневською, студенткою медицини, подругою Ольги Кобилянської. Морачевський став щирим другом Стефаника, він захопився його новелами, кілька переклав для журналу "Życie", редагованого Пшибишевським, і незабаром редактор журналу прислав Стефаникові свою візитку, запрошуючи його до себе в гості на Кармелітську, 53.

Пшибишевський перебував тоді на вершині своєї популярності, ним захоплювалась літературна молодь Європи — ніхто тоді й подумати не міг, що не мине й кількох років, як культ цього кумира безнадійно згасне і залишаться тільки плітки про його особисте життя. Він саме повернувся з Норвегії, відразу взявся редагувати "Życie" і передусім, щоб ніхто не сумнівався в напрямку журналу, надрукував прозовий твір "З циклу вігілій" і свою естетичну програму "Confiteor".

Мені було тривожно. Ми всі тоді п’яніли від Метерлінка, Ібсена, Андрєєва і Пшибишевського, мов від гальби пива, змішаного з ромом. Я не розумів сенсу твору "З циклу вігілій", сенсу там, зрештою, не було, це маячня, створена у стані алкогольного збудження або депресії, це п’яні

заклинання й істерія; але ж яка ритміка мови, який болючий наплив почуттів і шалений настрій, сплетений з блискавиць і завивань бурі!

Франко не зміг або не бажав цього настрою відчути, він накинувся на Пшибишевського з нагайкою, щоб вигнати його з літератури, як виганяв Ісус міняйлів з храму, оголосив його творчість безтямною й абсурдною фразеологією, в якій нормальна людина не може нічого зрозуміти, самого ж автора назвав божевільним. Франко своєю статтею вивів мене з дурману, проте я не міг з ним погодитися, що творчість Пшибишевського тільки шкодить літературі: я знайшов у ній високу школу форми; і коли потім Франко назвав мене "абсолютним паном форми", він, певно, не здогадувався чи не хотів здогадуватись, у кого я тієї форми вчився.

Тривога моя була недаремною: Пшибишевський налетів на мене, мов шуліка на куріпку, термосив за оборки сурду–та, обнімав, примушував пити й вигукував: "Пане Василю, пане Василю, ви єдиний серед свого народу справжній письменник. Франко — поет рабів і слуг, ви ж — аристократ! Яка розкіш — ваші новели; тільки перестаньте плакати над мужиком — для чого він вам здався? Скиньте із своїх героїв одяг, будьте байдужі до крою й кольору штанів, хай вас цікавить лише гола душа, як здорового мужчину гола жінка! Навіщо вам знати, де знаходяться ваші персонажі, хто вони й звідки прийшли, — все це важливе для дурних жінок, які їдуть на купання і хочуть щось читати. Не цікавтеся красою, а тільки болем краси..."

Якби він не сказав цих слів — "біль краси" — я може б і піддався, та вони спам’ятали мене, і я сказав, звільнившись від його обіймів: "Безплотна душа болю не знає, її болить лише тоді, коли вона живе у зболеному тілі, а тіло вдягають — хто в що може: ви своє кутаєте в чорну пелерину, я — в модний сурдут, а мужик — у латану сорочку. Я хочу знати, в якому тілі душі болісніше живеться, і хочу оспівати той біль. Мені видніший мужик, у нього нерви наверху... А ви бажаєте, щоб я лоскотав нерви міщанина. Де вони в нього? Навіть якщо й є, то не витягнеш їх і ковальськими кліщами".

Пшибишевський силоміць посадив мене за стіл, наливав горілки, пив і не переставав переконувати. "Ви хочете надати мистецтву певної мети. А воно мети не має жодної, мистецтво саме собою — мета, абсолют. Воно не може бути на послугах в ідей, бо є першоджерелом. А так зване патріотичне мистецтво — це біблія для убогих, пане Василю".

Від цих слів я ще більше отямився й відчув, як посуваюся на бік Франка, а від Пшибишевського віддаляюсь, і я спитав: "Скажіть, пане Станіславе, кого вважаєте убогішими: психопатів, сексуальних збоченців, еротоманів, алкоголіків — ваших героїв, чи моїх — чистих душею мужиків, які своїм хлібом і вас годують?"

Пшибишевський замовк. Він глянув на мене морознохолодно, і я побачив миттєвий спалах ненависті й погорди в його очах; та він тут же згас. Обличчя його осунулося, немов з похмілля, він сів, вихилив два келихи підряд, а потім здавлено й глухо бурмотів, що українська література стоїть нижче рівня сучасного інтелектуального життя, що вона сумлінно описує і реєструє те, що є, з пунктуальністю протоколу, і в цьому вина Франка; все те нецікаве, старе, убоге, і тому треба творити літературу багатства духа, а я, Стефаник, не бажаю, хоч і міг би. Він залазив щораз глибше у свою філософію, мов у глевтуху, і не міг звідти вибратися, але враз помоцувався, встав і вигукнув:

"Ви назвіть мені хоча б одного вашого поета, який би з однаковою майстерністю володів одночасно художнім словом і філософською думкою!"

"Леся Українка", — відказав я, не задумуючись.

"Так це ж модерн! — розвів Пшибишевський руками. — Я дивився у Львові її драму "Блакитна троянда". То така річ, що нерви видно!"

"Слава Богу, що ми виплуталися з казуїстики терміну. Бо що таке модерн? Нове..."

Я підвівся й розкланявся. Відчув себе переможцем. Пшибишевський ніколи й нікому не визнавав рації, я знав про це і не бажав його признань, та сталося таке, чого я не міг сподіватися: він підійшов до мене, клякнув і поцілував у коліно.

Мене ніби хтось штовхнув у груди, я сахнувся назад, та він, сп’янілий, підповзав і говорив:

"Я землю цілую, а не ваше коліно. Я землю цілую..."...Ванда зваблювала мене великими сірими очима, я намагався уникати її погляду: артисток я любив тільки на сцені, а в натурі вважав їх холодними професійними кокетками, які при кожній нагоді хочуть упевнитися в своїй надзвичайності; проте, зрідка позираючи на неї, я вловлював у її очах сум. Від чого він — від самотності, розчарування чи, може, від усвідомлення, що справжнє життя тільки на сцені, а лицедійство починається тоді, коли сходить з неї?

Можливо, й так. Розмова Пшибишевського з молодополяками її явно не цікавила: певно, чула вже в сотий раз; заламуючи губи, стримувала позіхання, знуджено поглядала на Станіслава; видно, цікавив її тільки я: "Хто ж він такий, яка його мова?"

Та я мовчав і слухав. Я аж потім, обдумуючи розмови в кав’ярні "Pod balonikiem", з’ясував для себе, що це була остання спроба Пшибишевського виграти битву за

"Молоду Польщу", з якою найавторитетніші митці рішуче зривали зв’язки, полишаючи свого божка з дилетантами і пройдисвітами. Пшибишевський програвав. Він зробив промах: свій "храм без Бога" взявся будувати з побожними мужиками. Оркан на цей час написав уже повість "Комірники" — про своє Підгалля; Тетмайєр — теж селянин з Підгалля — перестав оспівувати культ тіла й поки що нічого не друкував; син селянина з Куяв Ян Каспрович нині розчарував

Пшибишевського п’єсою "Бунт Наперського", і на ньому божок зганяв свою злість.

— Франко, знову Франко! Я високо ціную ваші поетичні знахідки, Яне, але для вашого захоплення бунтарем, який піднявся проти своєї держави, коли її валив Хмельницький, не знаходжу виправдань. На чиїй ви скрипці граєте? Ось вам, — він подав Каспровичу тоненьку брошуру, — вчора придбав: "Satyrykon", виданий у Ярославі. Це відгук на вашу п’єсу. Я вам прочитаю лише одну строфу, — Пшибишевський взяв назад брошуру:

Więc w sztuce Franki Iwana poglądy.

Iwana Franki? Wszak wy przyjaciele?

I takie rzeczy się nie zapomina,

Ze Chmielnickiego obydwaj czcicieli[49].

— Ми з Франком і досі приятелюємо, — холодно відказав Каспрович, — незважаючи на його колючі завваги з приводу моєї книги поезій "З селянського загону". Ви більш амбітні, Станіславе: Франкової критики ніяк стравити не можете… Крім того, нині ваша аполітичність тріснула, як ялинкова кулька.

— Мене політика не обходить і далі, — хмикнув Пшибишевський. — Я лише не розумію, навіщо ворушити історію… Але ж пиймо, пиймо, панове!..

Жуїр ніби чекав цього моменту: він поквапно вставив з очевидною метою принизити мене:

— А й справді, навіщо доводити, що, приміром, польське нині місто Ярослав заснував Ярослав Мудрий, а Данило Галицький — такі ж польські міста Холм і Львів?..

Я різко повернув до нього голову, та Пшибишевський продовжував своє:

— Я не проти творів про Костку Наперського чи Хмельницького, або ж якогось там Людовика, але не ілюструйте історію, не моделюйте історичні факти під свій смак, бо завтра хтось вам усе це перекреслить і продиктує розуміння своє. Беріть вічні теми. Зображуйте не полководця, а митця: чи ж то не було тоді шпільманів, міннезінгерів, боянів, скоморохів, які стояли понад плебейством королів, цезарів і князів?..

"А чи стояли — понад? — подумав я тоді. — І взагалі, хто стоїть вище у тій вічній супрязі владики й митця з властивими їй антагонізмом і єдністю? Франко, приміром, звертався в молодості до теми Митуси й Данила Галицького, та йому не вдалося розв’язати цієї проблеми; згодом він над Митусою й Данилом поставив Захара Беркута: історію робить не вождь, не митець, а народ. Це так. Але ж народ мусить мати і владик, і співців: одні й другі йому однаково необхідні. До проблеми вождя Франко звернувся потім у поемі "Мойсей" і показав його в образі терну — колючого, жорсткого й відданого народові. Рівносильного ж твору про митця не створив… І все–таки, хто мав рацію на позвах: Данило чи Митуса? Що відповів би я, коли б про це спитав мене Пшибишевський? Вождь, який керується владою і правом, чи поет, котрому доступні незвідані сили людської душі? А може, обидва праві й у правоті своїй нерозлучні, мов близнюки? Хто мав рацію: Митуса, який хотів стати на сторожі сумління князя, чи князь, який узяв на себе обов’язки терну, а надмір сумління й жалості заважали йому керувати народом і оберігати його?"

— Зореслава… — повторив за воєводою Чермним князь Данило і пригасив у душі збентеженість. — Не знаю тебе, жоно, та коли свій біль за кривду потлумила й маєш волю стояти з нами, то дяка тобі: жіночі

руки завтра знадобляться, рани перев’язуватимеш… А у смерті мужа твого, Митуси, не я повинен — він сам не хотів жити.

Лляне волосся спадало на шию Зореслави, суворість оживила прив’яле обличчя жінки, вона пильно дивилася на князя, ніби намагалася осягнути розумом велич цієї людини, яка все своє життя посвятила рідному краєві, мужа благородного й сильного, котрому підвладні закон і благодать, повелителя, рятівника і — вбивцю.

При останніх словах князя половецькі очі Зореслави на мить спалахнули жовтогарячим полум’ям, та тут же згасли й зосталися спокійно–зеленими, мов папороть. Вона мовила тихо:

— Мій муж не міг бути самовбивцею, ревно бо любив землю свою й жити для неї бажав.

Данило мав силу встояти поглядом перед жовтогарячим полум’ям гніву, що зблиснув у її очах; крутий норов князя легко приборкував навіть чорну ненависть у позирках злобних бояр, але цього тужного спокою скісних очей, в яких лагідною барвою тінився докір, витримати не зміг — опустив повіки. Впевнений був, що Зореслава цього не зауважила: язики вогню розділяли їх обох, — а втім, навіть тут, перед обличчям смерті, вони перебували в окремих світах; однак миттєву князеву слабодухість помітила жона Митуси, й це додало їй отухи — не до помсти, а для натужної задуми: чому князь, наділений од Бога розумом і добротою, убив співця?

Ватра почала пригасати, ніхто не смів поратися біля неї в присутності князя, який сидів на колоді в одязі воя, але від цього не переставав бути князем: його гідність виказували владний погляд, що вряди–годи важко падав з–під кущуватих брів на воєводу Чермного, — і той виструнчувався, чекаючи повеління, — сердито покошлана борода і владительська поза, ніби князь сидів не на колоді, а на троні, злегка нахилившись уперед, дослуховуючись.

Чермний, якби не було тут князя, залишив би біля ватри ратника, звелівши йому берегти вогонь до ранку, а інших послав би відпочивати; та сидів посеред дитинця суворий повелитель, перед яким поникли нині навіть ворохобні колись бояри, — і воєвода чекав його наказу. Проте князь заглибився в задуму, а вої стояли довкола й, стоячи, подрімували: завтра ж буде рать. Воєвода бачив це і, здолавши врешті боязнь, промовив:

— Дозволь, князю, спочити ратникам перед боєм, — і Данило згідно кивнув головою. — Та й сам приляж у гридниці… Зореславо, — звернувся до жінки, — залиш нас.

— Нехай сидить, — мовив Данило, не зворухнувшись, і Зореслава, що вже підвелася з колоди, знову присіла біля вогнища. — А ти, воєводо, спічни. Я іще не повів свого слова на докір жони Митуси.

Відступилися від вогню тіні ратників і розчинилися в темряві, воєвода Чермний теж зник у проймі, що вела в нутро замку, а коли ковані двері глухо брязнули, підняв Данило догори кошлату бороду, аж заіскрився до полум’я золотий хрестик на шиї, — Зореславі здалося, що князь молиться, бо ворушились його губи, і серце її зм’якло від думки, що кається князь за злочин, скоєний ним сімнадцять років тому.

Та не молився князь і не просив у Бога прощення, бо не почував вини за собою; він тихо щось говорив, і лише через мент, коли тупіт, брязкіт, шемрання стихли в замку, почула Зореслава, що мовить князь.

А він розповідав стародавню притчу про те, як дерева вибирали між собою вождя. Попросили дуба, та він був надто гордий, щоб служити братам; звернулися до берези, та який вождь з такої ніжної істоти; бук виявився надто крихким, а смерека надмірно тужливою, тис і без посади знав собі ціну; тож нарешті, погодився терен і поповз колючими кущами по узліссі, цупко чіпляв свої гілки до гілок, перехрещував колючку з

колючкою — оповив терен ліс наїжаченим заборолом з того боку, звідки дули найсильніші урагани, й розвивався ліс за терновою стіною і шумів.

До лісу ж раз у раз добиралися рубачі, щоб дістати смерек на щогли, дубів на підвалини фортець, тисів для оздоби чи буків на опал; вони йшли із сталевими, добре нагостреними бардами і рубали передусім терен, який заважав їм допасти до чистого лісу; терен опирався, колов, ранив, заманював у пастки, й часто гинули в колючому полоні ті рубачі, мов шолудиві пси, — така була владичеська служба в терну.

Все ж рубачі інколи стоптували тернові кущі, прорубували просіки, прокладали стежки, та коли вже добиралися до лісу, були такі стомлені, що барди не слухалися їхніх рук, і вони мусили вертатися домів, щоб відновити свої сили в перепочинках, а за той час терен розростався і просіки та стежки закривав — ліс жив. Підводилися до неба горді дуби, набирав криці тугий тис, шелестіла ніжна береза й співали тужливу пісню сумовиті смереки; а терен сумлінно виконував свою вождівську повинність, холодно цвів і терпко плодоносив, служба зробила його наїжаченим, настороженим, злим, і не раз зверхньо дивилися на нього захищені ним дерева. А коли таки орда рубачів прорвалася в ліс, вирубуючи його впень, найбільш горді дуби заблагали пощади і стали жолудь родити для ординських свиней…

— Для кого цю притчу розповідаєш, князю? — спитала Зореслава.

— Для тебе, жоно, бо рекла єси, що муж твій ревно землю свою любив і жити для неї бажав. Не сказала ти лише того, що не мав він охоти стати хоч би однією колючкою в терновому кущі, бо мав він себе токмо за тиса дорогоцінного.

— Чи ж вина тиса в тому, що єсть він ним? Чому ти, князю, ставши сам терном, захотів перетворити в нього весь народ? Адже не стане гілка терну тисовими дверима, столом, домовиною, не зіпреться на нього, як на дуба, важка фортеця… То чому ти озлобив проти себе й

дубів, і тисів, і плакучу березу, побажавши уподібнити їх собі? Були ж у нас вільні громади — оті ліси, — та їх ти сам допоміг знівечити. Що зробив з Болохівською землею, яка хліб давала всьому краєві, чому захотів бачити ту землю невільною? Хіба не знаєш, що хліб родить тільки тоді, коли ратай ростить його з любов’ю, а не під карбачем? Ти ж послав міста болохівські попалити й греблі розкопати, і не родить уже земля у річищах Бугу, Случі й Горині — терном поросла…

— Поросла… Поросла! І не пройде більш нею орда. Подумай, жоно, що говориш: болохівці людьми татарськими стали, просо для них сіяли — як можеш ти заступатися за коромольників і зрадників, та ще й у хвилину, коли над Стриєм стоять ординські намети?!

— Ординці прийшли і здиміють, а болохівську родючу землю вже ніхто не воскресить… Ти забув, князю, коли чинив се лихо, що терен — тільки вождь, а народ — ліс, і злочинно його всього робити тернополем. Що з того, що ворог не займе його — яка ж бо кому користь з нього?.. А тепер подумай: чи міг Митуса після болохівського погрому славу тобі співати?

Мовчав Данило, понуривши голову, перед очима постав його колишній дружинник–піснетворець, письма навчений і в книгах тямущий, який після ординської навали опинився у перемишльського єпископа й півчим став при його дворі. Не мав князь за це зла на Митусу, бо й сам пересиджував лихоліття то в Синєводському монастирі, то в Бели IV, то в Болеслава Мазовецького. Та ось відкотилася орда від тернового заборола, і спонадіяний на княжу військову неміч зрадливий єпископ Антоній задумав землю перемишльську ляхам віддати. Тож послав Данило після болохівської розправи урядника Андрія до Перемишля, щоб з єпископа й боярів боброві та борсукові шуби зідрав, а Митусі нагадав, що пора вертатися до князя. Андрій ревно виконав княжу волю — єпископа й бояр присмирив, проте змушений був князеві гінця послати: мовляв, не хоче слухати Митуса Данилового повеління. І наказав князь сирицею зв’язати непокірного співця й силою привести в Галич.

Ждав Данило, поки приведуть Митусу. Багато мав справ, бо ворохобились недобиті бояри в Галичі, і треба було відбудовувати й будувати нові городи, та й хліб мусив для краю з–поза меж діставати: з Болохівської землі перестали йти валки — скінчилися… Та все одно ждав на Митусу і яра лють добиралася до серця: як посмів славний співець, колишній дружинник і слуга вірний, не послухатися наказу?

І ось у княжу гридницю заводять дружинники простоволосого, із зв’язаними руками, в подертій рясі церковного півчого, колись улюбленого княжого співця Митусу; боляче стиснулося серце в князя, бо любив і цінував його, і дивом дивувався, як міг Митуса проміняти ярицю на чорну рясу, а його, Данила, на перемишльського єпископа.

Князь сидів у грибниці за дубовим столом. Він звелів оружним людям вийти й довго дивився на Митусу, згадуючи, як під Дорогичином, коли перед тевтонцями похитнулися руські полки, вийшов уперед співець із гуслями в руках і заспівав звитяжну пісню про силу руського оружжя й доблесть хороброго князя, — ринули тоді лавою русичі й у болото втоптали ковані тевтонські панцирі… Чом же тепер він не хоче співати хвалу князеві? Вказівним пальцем мовчки покликав Митусу до себе, але той навіть не поворухнувся, дивлячись на князя спокійним поглядом, наче невинний або приречений на смерть.

— Чого ж, Митусо, — мовив з гіркотою нахмарений князь, вражений упертою непокорою співця, — не з’явився на моє повеління?

— Я вільний, князю, хоч мої руки і зв’язані. Не захотів іти до тебе. Мій Болохівський край ти сплюндрував, убити можеш і мене… А може, ти захотів стільки страченого на Пониззі люду замінити мною одним?

— Недалеко бачиш, Митусо… Довкола вороги, і я мушу будувати міцну державу. Вільні громади виходять з послуху, треба збирати народ в один кулак. Та тобі не конче розуміти це, князь подумає за тебе. Але

знати повинен, що вільних людей немає й ніколи не було. Від чого ти вільний: від своєї землі, від ординської загрози чи, може, від роду свого?

— Пісня моя вільна!

— Пісня вільна? — засміявся князь. — Може, й вільною вона була, але токмо на поприщах від Перемишля до Галича, коли тебе вели сюди. Бо в Перемишлі пісня твоя служила єпископу, а в Галичі буде служити мені. А коли не мені, то моїм ворогам… Але чому ти не хочеш своєму князеві співати? Ліпший єси від Бояна, який славив гульвісу князя тмутараканського Мстислава, албо від тих співотворців, що перед старим Мономахом органні гласи добували, приграваючи на гуслях? Ліпший єси? Чи, може, зрадливі бояри й єпископи, які запродалися угорським і лядським королям, більше добра творять народові, ніж зробив я — від Калки до Дорогичина? Кому хочеш віддати глас гуслів своїх? Говори ж!

— Я співав тобі славу, — відказав Митуса, — коли ти погромив тевтонців, а магістра Бруно в полон узяв. За що ж тепер маю воздавати похвалу — за землю, доплюндровану тобою після орди?Болохівціхлібом відкупились від ординців, так. Бо не могли вони втекти, як це ти зробив, а жити хотіли… Ти збираєш у кулак громади. Гаразд, може, так і треба. Але чи відаєш, кого збираєш? Князь за всіх думає, а народ — чернь безсловесна… Не так воно, князю. Ти став на чолі тисяч–тисячного люду, де кожен має свою мисль, страждання, ненависть і любов. Ти ж цього не знаєш, лише данину береш. А я знаю, бо єсьм співцем свого народу. Чому ти не покликав мене перед тим, як посилати військо в Болохівську землю?Може б, я, уродженець того краю, підказав тобі, як залучити люд на свій бік. А знищити… Нищить і орда темна — чого ти раптом їй уподібнився?.. Не можу, князю, співати тобі якраз через те, що ти так цього жадаєш. Моя пісня сама повинна зродитися для тебе. А не зроджується — видно, ти ще не заслужив на неї.

Позеленів князь від люті.

— Не заслужив, смерде?! — скрикнув він і гукнув дружинників.

Здригнувся Митуса, смерть чуючи.

Вмить увійшли в гридницю оружні люди й поставали біля порога, чекаючи повеління.

Глянув князь на Митусу: постарів співець, борозди поорали ще так недавно молоде його обличчя, й чорні з сивизною вуса в покорі опустилися донизу. І здалося князеві, що скоряється йому митець.

— Розв’яжіть йому руки, — наказав оружним князь. — І принесіть глек доброго вина.

На станціях до поїзда заходили пасажири, вряди–годи хтось заглядав до сепаратки, в якій сидів Стефаник, та, видно, ніхто не хотів тривожити спокою поважного добродія, і посол був з цього вельми вдоволений: він подумки перебував тепер у Кракові — в цеглястого кольору місті з вузенькими вуличками й темними отворами підвальних кав’ярень, куди водила його молода буйність і де проростав пригаслий нині талант. Уже й змирився з тим, що у палючому горні творення вигорів він, може, назавжди, та все ще примушував себе побути в кав’ярні "Pod balonikiem", у якій колись переступив свій рубікон, і не сам: перейшло їх тоді троє, без найелементарнішої вдячності полишаючи пропитого кумира Пшибишевського, — Владислав Оркан, Василь Стефаник і Казимир Тетмайєр. А може, й Ванда Патковська, може, й вона — для Стефаника її слід пропав.

Заклик Пшибишевського звертатися до вічних тем не зачепив товариства: подібні заклики давно вже приїлися; думка про супрягу митця й вождя тільки промайнула химерною візією в голові Стефаника, та діткнув його до живого шовіністичний випад жуїра. Аякже, для шляхтича усе на світі неземне — земний тільки Львів і то лише тоді, коли його хтось хоче відібрати!

Стефаник не знав, як поведуться Пшибишевський, Каспрович і Тетмайєр, розраховував на Оркана, який не раз виступав у пресі проти шляхетського шовінізму у Львівському університеті, Ванду ж взагалі не брав до уваги. Він сказав:

— Хай ваші погляди, колего, залишаться при вас, проте в моїй присутності прошу не називати Львів польським містом.

Жуїр здивовано глянув на Стефаника, ніби той ляпнув при чесному товаристві несусвітну дурницю, і процідив:

— Вибачте, вибачте, я, звичайно, знаю, що то австрійське місто, усі ми тут австрійські, але хіба ви чули коли–небудь на вулицях Львова іншу мову, крім польської?

Я побачив цієї миті, як пильнує мене поглядом Ванда, вона вся напружилась, чекаючи відповіді, в її очах боязко зачаїлося бажання, щоб я відповів гідно.

— У Празі сьогодні розмовляють уже по–чеськи, — спокійно відказав Стефаник. — Але ще півстоліття тому на празьких вулицях чулася лише німецька мова, та, незважаючи на те, Прага ніколи не переставала бути чеським містом.

— Браво, пане Василю! — сплеснула Ванда в долоні, й здивувався Стефаник, чому вона так гаряче стала на його бік.

Підпилий кавалер, отримавши відкоша, встав, недбало відсунув ногою крісло й подався до виходу. Тоді взяв слово Тетмайєр.

— Панове, ми нині подивилися знамениту виставу п’єси пана Каспровича, в якій так блискуче зіграла пані Ванда. Про цю п’єсу говоритимуть багато. Та, на жаль, розмови будуть крутитися не довкола мистецьких достоїнств штуки, а в межах квестій польсько–українських

стосунків, як це сталося тільки що. Питання драстичне, але ж не вічне, воно зникне тоді, коли поляки дійдуть до розуміння історичної справедливості. Війна Хмельницького й підтримка українського гетьмана польським повстанцем Косткою Наперським — не вигадка літераторів, а історична правда, і поляки нікуди від цієї правди не дінуться. Відбулася колись війна, яка створила українську націю. І, незважаючи на жовч Сенкевича, який цього факту не захотів визнати, на плач Крашевського, котрий трактує Хмельниччину як гнів Божий за польські ліногщі, навіть на певний дуалізм п’єси пана Каспровича, де все ще просочується шовіністична ідея, буцімто Хмельницький був зрадником польського народу, — та нація живе і бореться. Панове поляки, будьмо нарешті розумні, не накликаймо ще однієї різні: ми ж сусіди з українцями, зрештою, ми слов’яни, і тільки злагода між нами стане запорукою наших свобод… Я хочу підняти келих за вас, пане Стефаник, як за речника українського народу. А щоб ніхто з вас не мав сумнівів щодо моєї позиції в цьому питанні, я відкрию таємницю: пишу роман "Легенда Татр", який буде антитезою до трилогії Сенкевича. Я покажу страждання польського хлопа, жорстокість польського шляхтича, а Хмельницького назву великою людиною свого часу. Хто п’є зі мною, панове? — підвівся Тетмайєр.

Стефаник і Оркан встали. Очі Василя спалахнули вдячним полиском, Владислав протягнув келих до Тетмайєра. Каспрович відштовхнувся від спинки крісла, досягнув рукою келих і зупинився в задумі. Пшибишевський спав, опустивши голову на стіл.

Ванда надпила вина й промовила до Тетмайєра:

— Дякую вам, пане Казимире, я буду знати нарешті, як трактувати свою роль… І за слово ваше вдячна — це було принаймні щось нове в наших затхлих розмовах.

Вона підвелася, на мить зупинилась навпроти Стефаника, окинула його стомленим поглядом і повільно подалася до дверей.

Стефаник, попрощавшись, вийшов з кав’ярні слідом за Вандою.

На вулиці було темно, блимали тільки газові ліхтарі. Стефаник узяв Ванду під руку й відчув тремтливе тепло її тіла. Вона притиснула ліктем його долоню, потім легко вивільнилася.

— Пане Василю, — проказала тихо, й чулася в тоні її мови скривдженість, — не проводьте мене. Я хотіла б хоч раз повернутися з хмільного рандеву у Пшибишевського сама. — У її голосі було надмір трагізму, вона благально дивилася на Стефаника, а погляд, проте, кликав, манив. Стефаник пригорнув Ванду до себе.

Розповідаючи Адріані про цей краківський епізод, я відчував, як моя супутниця німо просить мене пошкодувати Ванду, не чіпати її інтимних стосунків із Стефаником: якщо вони й були, то належали тільки їм самим; тому я обережно відредаговував свій первісний варіант — яке я маю право влазити в чужі таємниці… Я довго мовчав, а потім повів мову про сірий і теплий вересневий світанок, безлюдні краківські вулиці, а на них — примарні постаті двох утихомирених, близьких людей.

Ванда говорила, йдучи покірно під захистком Стефаникової руки:

— Мені чужі ті претензійні й пустопорожні розмови в компанії Пшибишевського… Все там чуже, проте я завжди присутня. Хочу до Львова… Мені не щастить на справжнє, а може, воно вже й було, та я не помітила… Тут важко що–небудь знати. Ніби якесь прокляття наді мною, що я мушу вовтузитись у цьому багні, водно шукати в ньому перлів і залишатися самотньою й спустошеною… Був колись у цій компанії Карл Адвентович, артист. Зіграв одну роль і зник. Нині він у Львові, у режисера Павліковського. Сюди часом приходять цікаві люди — з’являться і зникають. І ви теж прийшли скупатися в цій бразі… Може, воно й потрібно — захмелитися й вибратися з похмілля. Але вибратися, не закиснути. Ви бачите, що трапилося з Пшибишевським? А він був справжній… Ох, та компанія Пшибишевського! Цілий вечір дискутують

про оголену душу, а потім оголюють жінок і беруть їх, як товар, не завжди й питаючи згоди. Ніцшеанці… Мовив–бо Заратустра: "Чоловік каже: я хочу; жінка каже: він хоче". А я впиваюся шампанським і миттю пристрасті, яка не є любов’ю, далі ж нічого не пам’ятаю. Ба ні, пам’ятаю — порожнечу. І знову очікую наступного випадку, сподіваючись на справжнє…

Ванда зупинилася, і Стефаник побачив, що вони, обійшовши кілька кварталів крутими вуличками, опинилися знову біля її помешкання. Вона обняла його, пожадливо, розпачливо, й опустила руки.

— Йдіть уже додому, пане Василю… Не треба… не треба вашого винуватого погляду й обіцянок. Я сама побажала цього, як тільки вас побачила. А напевно, досить було вашого дотику, коли ви взяли мене під руку, як ми вийшли з кав’ярні. Але на цьому ніколи не закінчується знайомство в нашому розбещеному світі… А може, це якраз те, що мало бути в мене? Може, й не Карл… Та що вас обходить мій стан? Не гнівайтеся і не мучте себе, ви ж зі мною не одружитеся. Ідіть, я вдячна вам за цю осінню ніч… Ідіть, Василю, геть звідси, з цієї хмільної браги! — припала вона головою до його грудей. — Ви вже перебродили, більше не треба: зав’язнете. Вертайтеся до себе, у вас великий талант. Свій. Вам більше не треба Пшибишевського.

…Поїзд минув Старе Село, наближався Сихів.

Де вона сьогодні? — думав Стефаник. — Щось залишила в її душі зустріч зі мною? А в моїй? Я ж зовсім забув про Ванду. Але коли через десять літ згадалася, значить, залишила. Я більше не вертався до Пшибишевського, більше не вертався й до Кракова. До мене прийшло моє. Але чи прийшло б, якби я його не шукав серед плетива хистких стежок? Якби не перебродив у тому ферменті? Хіба не в котлі браги Пшибишевського обсипалися з мене окалина старої рутини й накип новітнього фальшу? Може, завдяки й Ванді я вийшов звідти з первісною простотою бачення світу. І з первісним лінивством предків?.. Можливо, лінивство в нас живуче. Наші запорізькі старшини, подивувавши світ

військовим талантом, у сорок років ішли на пасіки мудрагельствувати, зброю ж залишали недосвідченим. Тому не могли втримати здобутків перемог. Вуса, замочені у мед, замріяні ледащо…

Я теж пішов на пасіку — у тридцять літ. Вигорів. Лише Франко зумів героїчно перемогти наше традиційне лінивство. Але у своїй дисциплінованості він деколи не помічав, а то й не визнавав ферменту, в якому народжуються нові сполуки. Оцінював готові сполуки… А я вибрався з котла браги голий і мусив шукати нової одежі. Знайшов. І коли цей одяг насправді новий, інший, який стане початком не свіжої моди, а напрямку, стилю, коли мені вдалося скинути з нашої штуки шанталаві шаровари й розцяцькований кунтуш і одягнути її в суворий смокінг, то хіба цього мало?

Поїзд доїжджав до Львова.

III

Просіка вивела нас на гребінь, на який тільки що опустився місяць, на його надщербленому екрані вирисувалися листочки папороті й вершечки високого іван–чаю. Ми підійшли до місяця настільки близько, що могли зсунути долонями з блідо–оранжевої тарелі ту ворухку графіку, та він ніби забавлявся з нами, віддаляючись, не даючись у руки, і врешті поплив понад бездонним ізвором, стрімко й зухвало, поки не приліпився до темного неба обіч Ка–меня, заливаючи блідим світлом дитинець, де ще жевріла, догоряючи, ватра.

Археологи сиділи довкруж пригаслого вогнища, нам видні були їхні незворушні силуети і чутно було їх тужну пісню про опришків, котрі оплакували, передчуваючи люту зиму, своє марно загублене життя. У пісні звучала надривна печаль, та проте вчувалися у ній приховані оптимізм і віра, що не всі загинуть у снігах нещадної зими, хтось її переживе й знову розкладе купальську ватру, і не згасне вона ніколи у вічному плині людського буття.

Розмова про Ванду Патковську наче зблизила нас, примирила, я взяв Адріану за плече — не настирливо, обережно, вона пригорнулася до мене, змерзла від нічної свіжості, а може, із вдячності, що я делікатно обійшовся з жінкою Вандою; і було нам любо так стояти й дивитися на обриси гір, що чіткими лініями спадали від високої Парашки, закутаної в глибину всесвіту, в темні бескеття, й там губилися, немов у чорному плесі.

Горами блукали вогні — здавалося, вони перелітають з гори на гору, бо коли на одній ватра згасала, то одразу ж розгорялася на другій: ми не самі святкували Івана Купала, вся земля серед літа перед хлібозбором очищалася вогнем; і так було завжди, і так буде вічно, як вічно стоятимуть на своєму п’ятачку землі двоє людей, зачарованих красою світу, зближених взаєморозумінням і симпатією.

Я відчув на своїй щоці легкий віддих Адріани, крадькома повернув до неї голову й побачив зблизька її обличчя, звичайне і просте, й від цієї звичайності й простоти дивно привабливе; голівка жінки ховалася в широкий комір кольчужного светра, об комір спиралися, злегка згинаючись, мочки вух, плечі покривало пряме довге волосся, крізь щілини повік промигували її рухливі зіниці; вона відкинула голову назад, сперши її на мою руку, і ми обоє втопилися в затаєній мовчанці, боячись сполошити п’янке жадання.

— Не треба, добре? — прошепотіла вона, коли моя рука почала супроти волі оповивати її шию. — Говоріть… Розкажіть якийсь парадокс, хоч би про Франка. Був же він при всій своїй величі звичайною грішною людиною — навіщо його весь час ставити на п’єдестал?.. Викликаймо духів, це ж таки цікаво… До ранку ще далеко, маємо трохи часу.

Я опустив руку, і ми з Адріаною пішли далі росяною просікою.

— Парадокси… — проказав я. — Парадокси про Франка? Все його життя було парадоксальним. Хоча б те, що син коваля став учителем

цілої нації й одним з найдосконаліших розумів світу. Або те, що за сорок років праці написав стільки і такого, що й донині над його спадщиною працюють цілі колективи. А що створив найкоштовніші перли інтимної лірики, не зазнавши взаємності в коханні… А те, що в стані тяжкої недуги видавав чіткі формули філософського мислення… А хіба це не парадокс: ніхто з сучасників не помічав, як шашіль точить його душу, бо він не заморював того черв’яка подібно Бодлерові опіумом або ж Гофманові — вином, ніхто за його життя не розумів трагічності зроджених галюцинаціями образів: "Ніч. Довкола тихо, мертво" або стогону: "Вже не довго, Боже, Боже, облегши мені тягар сей". Парадоксальним є й те, що всі вважали його аскетом, а він з обуренням доводив професорові Грималюкові, коли той провідав його перед ювілеєм, що завжди був життєрадісним: ще в юності ходив з товаришами до дрогобицької цукерні Височанського, до пив’ярні Байєра, до трактиру Єгера, де студенти сперечалися й співали, що до старості вирушав на прогулянки до Урича, у Тептюжівський ліс по гриби, а в Тисьмениці ловив рибу руками!.. Та найбільший, здається мені, і найнесправедливіший парадокс Франка в тому, що коли він під кінець життя розбагатів — прогресивні люди всього світу склали на його рахунок у львівському страховому товаристві "Дністер" двадцять сім тисяч крон, — вибухнула війна, і всі зібрані гроші пішли в державний секвестр на воєнні витрати. Франко був пограбований і в силі, і в грошах.

— Якась фатальність, — зітхнула Адріана.

За "Шкотською" кав’ярнею, що розмістилася в будинку, де мешкав колись знаменитий Фредро, протяглася від фігури Яна з Дуклі до вулиці Зиблікевича піщана доріжка — Стежковий провулок, відгороджений від садів високим парканом, з другого ж боку сльозився мілкий чистий потічок. Все тут було як завжди: сліпа жебрачка, що сиділа під парканом і простягала до перехожих затиснуту в пальцях вижебрану мідну монету, запитуючи, який її номінал; схожий на казкового царя Оха садівник, низенький, розкарячкуватий, з кучерявою бородою, він завше порався у своєму саду або ж, якщо це було восени, стояв у виламаному в

паркані отворі й запрошував перехожих купити грушок, що "жовті, як диньки, а м’які, як цицьки"; на розі Зиблікевича у шевській будці ковтав молотком, забиваючи кілочки в підметки, горбатий швець. Усе це було для Франка буденне, звичне й невід’ємне від міського антуражу, й коли не було під парканом жебрачки з мідною монетою в протягнутій руці, Франко скрушно думав, що її хресна дорога закінчилася; з садівником завжди вітався, коли ще міг, за руку і восени купував грушок; біля шевця розводив руками — мовляв, мешти ще не порвалися; а коли переходив вулицю Зиблікевича, на якій колись мешкав, з хлібної крамнички виходив знайомий крамар з буханцем хліба в руці, закладав Франкові хліб під пахву, брав з його кишені монету й кланявся услід, прохаючи і назавтра не минати його склепу.

Сьогодні Франко пройшов попри всіх знайомих мовчки, не підводячи голови, й усі, крім жебрачки, яка була сліпою, скрушно похитували головами, позираючи вслід за зсутуленим, враз постарілим, знемічнілим паном доктором, який ще так недавно робив їм честь приязною усмішкою, добрим словом, нині ж похиленим, стомленим і немовби відсутнім.

Музика давно стихла, а може, скрипаль уже й не грав, проте вальс Воробкевича й далі звучав у вухах Франка, щораз то більш набирав сили, гримів, ніби його виконував оркестр, а барабани й гобої заглушували ніжний голос скрипок; мелодія вальсу більше не навівала поетові тужливих і приємних спогадів, вона давила на перетинки, розривала їх, вдиралася до мозку, стискала його, істерично завивала, і вчувалися Франкові в ній не сентиментальні слова пісні, а глузливий сміх музиканта, його блюзнірський регіт над усім, для чого досі жив поет: "Не втікайте у свій замок… навіть якщо напишете ще одного "Мойсея"… народові це не потрібне… він створив з вас ікону й нею прикриває своє лінивство… дикуни, що любуються наскельними розписами…" Якби міг, схопив би голову в руки, затулив би вуха і втікав безоглядь від нищівного сміху, але куди, куди втечеш від себе самого, від жорстокого усвідомлення марності всієї сорокарічної праці… "Сорок літ проблукавши, Мойсей, по арабській пустині…" — і марно: об кам’яну

стіну справдешності розбилися мої ілюзії про порятунок народу; музикант має рацію: слова — полова, краще було лупати граніт не словом, а молотом на Личаківській; написані грубі томи, та ніщо в світі від того не змінилося, ніхто не подобрішав від його писань, ніхто й не озлився аж так, щоб почав скидати з голови поволоку пітьми й розривати на своїх руках вогнива кайданів... І чого ж ти назвався проводарем, а потім сам ганебно змалодушив, заявивши, що не тобі провадити народ до бою, і викрутився оманливою обіцянкою: "Прийде час"? Прийде час... Коли? Склав ти всю свою ношу й надію на прийдешнього Єгошуа, а він теж колись зневіриться й скаже те саме: прийде ще час... Прожекти, мрії — й жодної реальної перспективи... Збаламутив примарними обіцянками люд, і він, надарма зазнавши мук, прокляне колись тебе за ілюзорну віру, яку ти взявся проповідувати народові, не змірявши глибини безнадії, йому призначеної.

Стрімкими сходками до будинку на Понінського виходити було важко — Франко зупинявся, віддихувався; з будинку вийшла невеличка сухорлява жінка з хворобливо лискучими чорними очима і гладко зачесаним волоссям, вона побігла до сходок, узяла мужа під руку, шепотіла Франкові до вуха щось незв’язне: про котів, яких забагато в хаті, про лиликів, що залітають крізь вікно до верхньої кімнати, де лежить хворий Андрій, а кажани п’ють людську кров і з нього вип’ють... Враз її зіниці розширилися, очі стали злі від якоїсь навальної думки, що припливла до голови, й вона почала все голосніше вимовляти слова: "Брехня, брехня, брехня!" — "Що — брехня, мамо?" — ласкаво, як тільки міг, спитав Франко. "Бреше Пшибишевський, так, так!.. Він недавно був у Львові, казала мені сама Ганкевичева, й у якомусь там касино викрикував, що Франко ніякий не письменник, що тільки Стефаник. Брехня!" — "Заспокойся, Олю, не Пшибишевському про це судити і не нам, люди потім самі визначать, що й до чого, якщо з’явиться така потреба. А може, він має рацію, і у тій його рації є сенс?"

Франко зайшов у причинені двері свого кабінету. На нього зі стіни подивився суворими очима Шевченко, немов сердився за малодухість; Франко став перед портретом свого попередника, опустивши руки, й

чекав його гнівного або ж підбадьорливого слова, та мовчав Тарас і тільки вимогливо дивився на свого спадкоємця, і промовив Франко з болем:

— Одурив нас Єгова…

А тоді побачив, як підскочили вгору навислі брови Шевченка, і з мужика в кучмі він став ураз розсердженим Богом, готовий метати блискавки. "Одурив вас Єгова? — промовив грізно Бог в образі Шевченка. — А ти ж був зо мною на згоді? І контракт підписав, і запив могорич при народі? Маловіре…"

— Досить, досить, — прошепотів Франко. — Я знаю ці слова…

Він глянув на книжкові шафи й стелажі; усе там було впорядковано, упаковано, оправлено, підготовлено для дослідників або ж для поліції — щоб не трусили, не розкидали книжок, не перемішували паперів… Лежали там нові варіанти ранніх повістей, впорядковане листування, неопубліковані твори. Тільки на нижніх поличках панував безлад: туди складав Франко вирізки своїх статей із "Kuriera Lwowskiego", задумавши видати книгу "В наймах у сусідів", аби довести людям, що служба в редакції польської газети не була ні відступництвом, ні марною тратою часу, а школою політичного мислення.

Відчув, як повертаються до нього рівновага, спокій і колишня вперта сила; йому в цю мить згадалися оптимістичні у своїй безвиході слова Ламетрі: "Обсиплю квітами останні свої кроки: згадаю про ровесників, з якими провів свою молодість, дотепні розмови, образи вродливих жінок, щоб піти з цього світу, як із захоплюючого видовища". Так воно чи не так, а відійти треба гідно. Франко енергійно повернувся до дверей, щоб покликати дружину: він сідає за роботу, потрібна її допомога.

Почув нервовий голос Ольги Федорівни, когось вона там не пускала в дім:

— До кого? За чим? Нема Франка!

— Олю, Олю! — покликав Франко, та вона його не чула і вже мирно комусь говорила:

— Франко стане пророком, візьме палицю й піде в народ проповідувати правду. І я піду з ним… Хто ви, хто? Професор Грималюк, ага… А до Франка приходять Драгоманов і Костомаров, це вони йому побили молоточком пальці, щоб не писав. Але він пише, пише… А до мене часом приходить Павло Житецький, наш староста весільний…

— Олю, йди до хати! — сердито покликав Франко: на дружину находив приступ неврівноваженості, це минає, тільки треба бути суворим. — Олю, я сам поговорю з гостем.

Він вийшов на подвір’я і побачив статечного старого добродія з професорською сивою борідкою й аристократичними вусами, в чорному капелюсі, з паличкою в руці — впізнав професора фізики Грималюка, який працював у Празі, свого противника. Гість зніяковіло стояв навпроти Ольги Федорівни й намагався перебити безладний потік її мови.

— Олю, перестань… — Франко підійшов до Грималюка. — Яким вітром, професоре? Не сподівався, не сподівався…

— Якщо дозволите, пане доктор… Я ненадовго, — поклонився професор.

Франко запросив гостя до кабінету, кивнув головою на фотель, сам прикуцнув збоку за своїм робочим столом: він не мав наміру встрявати в довгу балачку. Книжки й папери були у нього напохваті, і Грималюк зрозумів, що його візит буде короткочасним. Він знав, що Франко образ не прощає, проте все ще сподівався на свій авторитет і прибирав незалежну позу. Спочатку сперся на паличку, та, збагнувши, що

найменше позерство може роздратувати господаря, який і досі не позбувся селянської простакуватості, відставив паличку й, склавши на грудях руки, відкинувся на спинку фотелю, але й така поза могла здаватися Франкові зверхньою — тож професор відштовхнувся від спинки, опустив руки на коліна й так застиг, чекаючи початку розмови.

Франко сидів на краєчку стільчика, нахилившись уперед; Грималюкові здавалося, що поет зараз підведеться й вийде; професор сам собі дивувався, що він, набагато старший від Франка, почувається перед ним по–учнівськи незручно. Господар тим часом пильно придивлявся запаленими очима до гостя, наче хотів розв’язати найскладніше для себе питання: чому такий розумний чоловік виступав проти Франка, називаючи його неуком, підспівував Юліанові Романчуку, коли той цькував поета за статтю "Дещо про себе самого", і не зумів вивільнитися з–під впливу екзальтованої дружини Куліша Ганни Барвінок, яка до самої смерті не могла простити Франкові його статті ""Хуторна поезія"П. А. Куліша". А може, так має бути, що в час сорокалітнього ювілею його діяльності до нього повинні прийти й сподвижники точних наук, аби засвідчити загальний ріст культури народу, — може, вважають своїм обов’язком прозвітувати перед Франком?

Мовчанка затягалася, хтось повинен був її порушити, проте мовчали обидва, вивчаючи один одного: Франко — аристократичну поставу професора, Грималюк — змізернілий зовнішній вигляд поета, який ніяк не гармоніював з його особистістю.

Ольга Федорівна, заспокоєна й тиха, стояла у дверях, які виводили з кабінету в сходову клітку до горішньої кімнати; очі, недавно хворобливо збуджені, пригасли, вона спокійно дивилася на гостя, чекала розмови і в той же час наслухала, чи не стогне, не кличе її згори тяжко хворий Андрій. Тарас і Петро поїхали на літо в Криворівню до Якіб’юка, Андрій, мабуть, не поїде туди вже ніколи.

Нарешті професор Грималюк здобувся на слово.

— Що так скажу, пане доктор… Сталося те, чого в нашій Галілеї можна було найменше сподіватися: чим завзятіше на вас нападали свідомі галичани, тим вище підносили вас і захищали несвідомі — отой, як ми любимо називати, простий народ, який несподівано швидко просвітився. І я, людина, яка довго не могла змиритися з вашою категоричністю, зрозумів урешті, що просвітили той народ ви… Я відвідав щойно своє рідне село після довгої розлуки. І що побачив: неписьменне село стало читати, і читають переважно Франка.

Письменник невдоволено поморщився, він не терпів підхлібства, а ним тут запахло: надто різко перейшов Грималюк від цілковитої негації його особи до беззастережного схиляння перед нею.

— Дурниці, вибачайте, мовите, — сказав з нехіттю. — Це загальний рівень світового культурного розвитку зачепив нас. Не було б мене, був би хтось інший.

— Дозвольте мені не погодитися з вами. Я дедалі більше переконуюсь у силі видатної особистості.

— Маєте певну рацію, — присмирнів Франко, опускаючи їжачі голки. — Сильні особистості вбирають у себе загальний фермент. Та не всі мають можливість перетворити бродіння у вищий продукт… Візьмемо для прикладу хоча б Вагилевича. Хіба він на свій час менше знав, ніж я, або ж бажав менше добра зробити для народу? Зовсім ні. Але ж не мав він елементарного оточення й був голосом, що волає в пустелі… Та що там говорити, у нас і Шевченко, і Толстой, і Золя… Якби ми з вами жили в часи Шашкевича, з нами сталось би те саме, що з "Руською Трійцею". Епоха народжує особистості.

— Але ж особистості теж формують епоху…

Франко не відповів. Схилив голову й замислився — може, перечікував мить, поки знайдеться інша тема для розмови; йому,

зрештою, хотілося знати, чого прийшов Грималюк — перепросити, душу очистити чи справді засвідчити, що існує на світі українська професура, і брешуть вшехполяки, стверджуючи, що українці не мають ким обставити кафедри у Львівському університеті.

Поет сидів у задумі, й здавався він у цю мить професорові недосяжним, вивищеним на постамент. Грималюкові згадався годинник на празькій ратуші: коли вибиває година, у віконці пересуваються лики апостолів, гордовитих, мудрих, скромних, та смерть з косою обіцяє усіх їх зрівняти й упокорити; цьому ж апостолові смерть не загрожує, він за життя став безсмертним, і докір сумління за колишню зневагу до цієї людини нудив душу, професор бажав висповідатися.

— Пане Франко, — знову розпочав розмову Грималюк, — мені хочеться встигнути сказати те, чого колись не мав наміру вам говорити… Можливо, в трудний час Франкові знадобиться знати, що думав про нього старий професор. Отож… Давно, дуже давно, це було близько тридцяти років тому, я гостював на Кулішевому хуторі в Мотронівці — ми з ним раніше познайомились, у Відні…

На хуторі ми з Кулішем і його дружиною щодня провадили розмови про нашу літературу, знаючи її минуле й не знаючи майбутнього, та про науку… Тільки ці фактори, на нашу думку, могли порятувати український народ з духовного, соціального й економічного занепаду… Коли ми вечорами відпочивали в саду, зоряне небо України манило мене вести річ про космогонію. Куліші любили слухати мої розповіді. Про вас ми тоді ще не чули… Я розповідав про нові зірки й комети. Нові зірки з’являються дуже рідко, комети — частіше: зачарують і зникають. За останніх п’ятсот років нових зірок з’явилося тільки дев’ять, а комет — близько шістдесяти… А скажіть, скільки нових світил ми можемо нарахувати за пройдене століття на нашому літературному небосхилі?.. Я був вашим ворогом, я сердився на вас за Куліша, ви ж таки переборщили в молодечому запалі: Пантелеймон зробив багато корисного. Та ось кілька років тому я прочитав вашого "Мойсея"… Як Тихо Браге зчудувався, побачивши в сузір’ї Кассіопеї нову зорю, так і я

стетерів перед силою вашої поеми, котра розвіяла мої сумніви щодо призначення нашого народу… Тихо Браге думав, що тільки він бачить ту зорю, та це було не так: на дорогах зупинялися запізнілі візники й показували на небо пужалнами, бо сяйво зорі було ясніше від Юпітера й Венери, і бачили її навіть у гарячий полудень та у хмарну ніч… Думалось і мені, що "Мойсей" доступний тільки таким, як я. Та ось у своєму рідному селі побачив, як вечорами сходилися люди до хати грамотного селянина слухати поему. І я прийшов, щоб вам про це сказати… Відчув своїм обов’язком. Ті нові зірки утворюються з космічної імли, вони вбирають енергію оточення і спалахують. І хоч потім згасають, їх енергія не пропадає, мов сила духу, мов ідея…

Тьмяний вираз Франкового обличчя не мінявся, могло здаватися, що він не чув або ж не сприймав довгої професорової мови, лише очі подобріли, звільгли.

— Ідея стає ділом, коли вона проголошена впору й авторитетно, — сказав згодом. — Я — не ідея. Я — праця, яка має право й на помилки. У нас Шевченко став ідеєю, а ми робітники, які її здійснюють. "І на оновленій землі врага не буде супостата". Ми працюємо для того, щоб його не стало.

— Насмілюсь нагадати, що ви й Шевченкові робили закиди, — усміхнувся Грималюк.

— Маєте на увазі мої роздуми про так зване "братання з вольними ляхами" до унії? Ви ж самі розумієте: не було такого братання. Це вплив Броніслава Залеського, який разом з Шевченком відбував муштру в Оренбурзі. Не було у нас ніколи спільноти з шляхтою, бо ще до унії стяли голову Іванові Підкові на львівському Ринку, і ще не було унії, коли підняв повстання Наливайко. Який там "тихий рай"… Проте заклик Шевченка до братання з поляками актуальний, та здійснитись воно може тільки тоді, коли зникне соціальна й національна нерівність… Кожна ідея живуча, коли вона дає себе формувати залежно до обставин. Не треба робити з поезії Шевченка догму на зразок догм

церковних, де не можна додати ані відняти слова. Ідея Шевченка — не закостеніла формула. Ви думаєте, що Тарас вважав себе непомильним? Зовсім ні! Це ми із своєї амбіції й лінивої звички пригрітися та заспокоїтися біля авторитету накладаємо табу на думки генія, які іноді стають невигідними для вжитку, саму ж ідею намагаємось подати зашкарублою, чавунною, забуваючи, що суспільний організм — не вилита статуя; та й та піддається корозії…

— Маєте рацію, — Грималюк відкинувся на спинку фотеля: бар’єр між ним і Франком був подоланий. — Ідея, скажу як фахівець з електротехніки, це ніби світло жарівки, вік якої залежить від міцності волоконця, протягнутого між електродами. Якщо волоконце слабке, жарівка світить недовго… Щось я ще хотів сказати… Ага, про світло. Була в мене смішна пригода. Якось я повертався з Мотронівки поштовим возом до залізничної станції. Серед ясної ночі раптом на мене впала злива світла, місяць згас: по небосхилу повільно зсунулася велика куля астероїда, залишаючи по собі довгу сіру смугу. Зачарований, я згадував про це світло в листах до друзів. Та ось двома роками пізніше віденська поліція забрала у мене листи. Потім мені їх повернули: слово "світло" всюди було підкреслено червоним олівцем, як символ підозрілої ідеї, для Австрії небезпечної.

Франко засміявся. Його щирий молодий сміх знищив решткі бар’єра між ним і Грималюком, поет сказав:

— З поступовими ідеями, професоре, власть імущі завжди боролися й борються, це нормальний стан речей. Та от справжня біда, коли високі ідеї беруться здійснювати ідеалісти. У молодості я знав такого, не буду називати прізвища. Під час нашої студентської мандрівки 1884 року був серед нас отой ідеаліст, він з хворобливою побожністю поклонявся Драгоманову: носив з собою портрет ученого і в хатах, де ми ночували, вішав його над своїм ліжком, знімаючи перед тим зі стіни ікону. Та одного разу ідеаліст забув уранці забрати з собою портрет, а за нами нюшкувала поліція. Поліцаї оглянули хату, де ми ночували, побачили

портрет Драгоманова на стіні й забрали невинного мужика до цюпи… Треба, щоб ідеї втілювали в життя розважливі люди.

— Ви маєте ще когось на увазі?

— Та хоча б Куліша…

Адріана зупинила мене, нагадала про Ольгу Федорівну, про яку я й не мав наміру далі вести мову.

— Ви ж знаєте, якою вона була, — розвів я руками.

— Якою вона стала — так буде точніше. І чи треба нам беззастережно приймати її характеристику з уст покійного академіка Возняка? — В голосі Адріани вчулося стримане роздратування, а я здивувався з такої обізнаності археолога в біографії Франка. — Вам, звичайно, більше підходить Ванда Патковська. Я нічого супроти неї не маю, але ж треба пам’ятати, що в кожної жінки є свій вівтар. Що віддала на нього Ольга Хоружинська, ви не подумали. І що ви знаєте про неї?

— А ви?

Ольга Хоружинська стояла в отворі дверей, спершись плечем до одвірка. Насторожено дослухалась, чи не кличе хворий Андрій з верхньої кімнати, й невідривно споглядала двох мужів, які в розмові дошукувалися стежок один до одного і, знаходячи їх, заглиблювались у щораз приязнішу бесіду. Відчула, як припливає до серця добре й тихе почуття поваги до людини, котра майже тридцять років прожила поруч з нею, — найближчої й водночас відчуженої холодним і містким іменем "Франко". І зболене невдачами й кривдами, переобтяжене славою чоловіка, стомлене його вимогливістю й жорстокою безжальністю до себе й до неї, вивершене гордістю за нього, іноді втішене його ласкавістю серце б’ється в цю мить для Франка. Б’ється в цю мить для улюбленого первістка Андрія, який страждає жорстокими болями

голови й епілепсією, для Тараса й Петра, котрі десь ловлять без батька рибу в Черемоші, і для Ганни, що поїхала на Україну в гості до материної родини, — б’ється серце для сім’ї великого Франка, супутницею якого випало стати їй.

Їй одній. Не пішла з ним ні Ольга Рошкевич — романтична й полохлива красуня, ні скромна вчителька Юлія Шнайдер, ні холодна Юзефа Дзвонковська, ані фальшива Целіна Зигмунтовська — всі збоялися тої заманливої й непевної, кам’янистої й тернистої дороги, якою справився іти Франко. Лише вона одна не побоялася, хоч знала добре, що бере на свої плечі тягар Франкового чину, непокори, вдачі й слави.

Чим віддячила їй доля за таку жертовність? Для Франка порвала вона із своїм середовищем і увійшла в нове, на його книги й видання віддала свій посаг, виховала дітей, заради нього бідувала, рахуючи кожен гріш, разом з ним пережила моторошний страх перед розгнузданими вшехполяками, а за те — не всі втішилися, коли приїхала молодою дружиною Франка до Львова, ніхто не помітив сліз її радості, коли в Третьому залі університету відбулася тріумфальна габілітація[50] Франка, ніхто не бачив відтак її сліз розпуки, коли Франка не допустили на університетську кафедру, ніхто не жалів, що скромно вдягнена, що сама обшиває дітей і чоловіка, ніхто ніколи не захопився її обличчям — кожен дошукувався іншого, котре прозирало крізь рядки поезій "Зів’ялого листя", — і вималюються в пам’яті поколінь портрети жінок, які зраджували Франка й ним погорджували, її ж забудеться.

Але тепер вона знає, що ця змучена людина, яка ось ожила в усмішці, розмовляючи з Грималюком, зі всіх мандрівок верталася завжди до неї, бо знаходила поруч з нею затишок і земну твердь. Чи оцінять це люди, які ставитимуть пам’ятники Франкові? Навряд. Але єдина я була йому необхідною, як повітря, їжа, сон, — і в цьому моє щастя.

Франко немовби відчув це добро, яке йшло від Ольги, на хвилину замовк… Після відчиту "Мойсея" в Коломиї він попросив Андрія, щоб

залишив його самого, й пішов блукати тими вулицями, якими колись сам ходив і котрими вели його жандарми; а поруч з ним ступала Ольга — та єдина Ольга, що пройшла через усе його життя в багатьох образах, і всі вони були тінню єдиної жінки, яка стала його дружиною. Лелія з казки стала реальністю. А може, я й не любив саму Лелію, тільки мрію про неї, й того ідеалу краси шукав у обличчях Юзефи й Целіни, й Уляни, й Климентини, а вона була поруч — буденна, як життя? Лелія не зважилась піти зі мною — стала інша на місці мрії й довела своїм життям буденність мрії… Я марив Ольгою Рошкевич, а народжував дітей з Ольгою Хоружинською — хіба це не була та сама любов, зведена з романтичного п’єдесталу на грішну землю? Ольга Рошкевич зірвалася до польоту і знемогла, Ольга Хоружинська не летіла, а впряглась у повіз і, йдучи по твердому ґрунті, збивала ноги. Я склав із своєї любові найкращі поезії — кому вони належать? Кажете, всім, тільки не дружині. А може, тільки їй? А може, всім жінкам по краплі — так само, як по краплі вони давали мені мрію, чисту сорочку, натхнення, біль і дитину? Чому думаєте, що "Зів’яле листя" не стосується й Ольги Федорівни?

Згадався Франкові бал у львівському Народному домі, на який приїхав отець Рошкевич з донькою, і Ольга в той вечір назвала його коханим. І згадався шлюб у Києві, й вигук весільного старости професора Житецького "гірко", й гіркий плач Ольги Хоружинської, яка зосталась при мені, щоб іти поруч, така земна й реальна, така віддана й змучена друга Ольга. Чи маю я право тепер сказати, що не вона була провідною зіркою моїх діл? А Ольга Рошкевич хіба не приземлилась би, не постаріла, не змучилася б? Це ж вона — єдина моя любов — перемінилася із мрії в реальність. Я ділився з Ольгою Рошкевич своїми задумами, а Ольга Хоружинська допомагала, як уміла, реалізувати ті задуми. "Покажись мені, Леліє, в старості літ…" — "Я тут, хіба не бачиш, стою, спершись до одвірка, й наслуховую стогін нашого сина, який умирає…"

Вал ревучий доламує мою силу, привиди виссали живучу кров із серця мого й обдерту в сльози та студінь вигнали мою любов. Де твої

білі коні, дружино? Нема. Зате є життя і ти зі мною у незамаєних днях. Стоїш і дивишся на мене в материнській скорботі. А сліз нема…

Мені стало неймовірно радісно, що знайшов у Адріані цікаву співрозмовницю, проте з її трактуванням не міг погодитися:

— Протестую. Не можна так… так безжалісно приземлювати свято першого кохання… Ніхто не має права ототожнювати обох Ольг. Хай мрія залишається мрією — чому ви хочете бачити її розтоптаною? Чи ж не для того дана людині пам’ять, щоб вона протягом життя берегла ще й світлі спогади — тоді мозолі на руках і душі не так печуть…

— Воля ваша, як трактувати своїх героїв, — примирливо мовила Адріана, та тут же взяла свої слова назад: — Але герої не тільки ваші, вони належатимуть і нам. А ми вимагаємо правди! Бо ж не Рошкевичівна, не Лелія наслуховувала останній стогін Андрія, а Хоружинська, вона!

…Старезний двір у Мотронівці недалеко від Борзни: широке подвір’я, довкола нього стодоли, хліви й стайні, а вглибиш, у затінку високих тополь, — великий сільський будинок під солом’яною стріхою. У хлівах блеють вівці, а в стайні реве бик Апіс і рве ратицями землю, лагідно мукає теличка Явдошка й брижить золоту шкуру: біля них порається господиня Олександра Білозерська, яку ще зрідка називають колишнім літературним псевдонімом — Ганною Барвінок; жінка уже в літах, та ще гарна, й манери в неї збереглися шляхетні. Господар цілий день майструє у верстатні, увечері заходить до свого кабінету з круглим столиком і бароковою шафою, повною фоліантів, одягає білу сорочку й чорну краватку, сідає за стіл і працює деколи й до ранку.

Куліш і Грималюк — майже однодумці: гість вірить у закон непропащої сили природи, знаходячи її в безперервній переміні зірок, господар вбачає вічну силу народу в інтелектуальній спадкоємності вибраних людей.

Довгі ясні вечори, короткі темні ночі — інколи Куліш з Грималюком незчуються, як уже на сході запалюються жертовні вогні. Вся під владою чоловіка, Ганна Барвінок невідлучно сидить біля них, не зводячи з Пантелеймона закоханих очей: вона його обожнює, незважаючи на те, що цей нервовий чоловік з жадібним блиском очей, цей елегант з горбкуватим носом, чорним гладким волоссям і розкішними козацькими вусами давно відібрав у неї її письменницький життєпис; Олександра Михайлівна забула Кулішеві подружні зради, розтопилася в промінняхйого слави, загубила свій власний світ і талант. Вона бентежить Грималюка побожною формою мовлення про свого мужа: "моя дружина сказала, моя дружина написала"; проте ці двоє відірваних од світу й від реальності людей випромінюють на професора свій чар ерудицією й галантністю. Куліші для нього — історія, засвідчена на землі такими колосами, як Шевченко й Костомаров; гостеві іноді важко повірити — але ж так було! — що керуючий Третім відділом Дубельт тридцять п’ять літ тому звинувачував Куліша в наданні йому кириломефодіївцями звання гетьмана, а Шевченко на Кулішевому весіллі назвав Олександру Білозерську королівною... Для Грималюка господарі Мотронівки — історія, і тому він багато чого прощає авторові "Чорної ради", оповідань "Орися" та "Злодій у Гаківниці".

Що мав прощати? Мав... Куліш насправді був ідеалістом, він нерозважливо хапався за ту чи іншу ідею й тут же намагався її реалізувати, не питаючи броду. Прийшло до нього переконання, що ідеї козацтва й гайдамаччини руїнницькі, — кинувся він шукати нових сил і знайшов їх, як не дивно, в польсько–шляхетському "культурництві". Негайно приїжджає до Львова, видає там свої книжки "Хуторну поезію" і "Крашанку", в яких шельмує козацтво й вихваляє побут польського шляхтича. Князям Пузинам та Чарторийським це, звісно, імпонує, вони запрошують Куліша на обіди, проголошують на його честь високопарні тости, обіцяють йому гроші на заснування українських шкіл... Народовці обурюються. Той самий єпископ Сильвестр Сембратович, який потім, уже на митрополичій посаді, разом з послом Юліаном Романчуком складуть ганебну угоду з намісником Галичини Казимиром Бадені, проголошує Куліша зрадником українських національних інтересів,

іменем зрадника таврують його й російські монархісти — бідний Пантелеймон отямлюється й утікає з Галичини, викликаючи на себе гнів молодого Франка, прокляття якого — "ех, якби–то Куліш додумався й за життя спалив такі свої речі, як "Хуторна поезія" і "Крашанка" — збувається, ніби наслання: горить хутір у Мотронівці, горять усі вельми цінні папери Куліша. Грималюк не забобонний, та цього прокляття пробачити Франкові не може, образа за друга підігрівається обуреними листами Ганни Барвінок — і Грималюк різко нападає на Франка.

Тепер ось він сидить перед професором — далеко вже не той запальний публіцист, який радив Кулішеві спалити своє писання і сам непотрібно зводив рахунки із вшехполяками, використовуючи ім’я Міцкевича, та ще й вигукував сакраментальну фразу "Не люблю Русі!" Вік утихомирив Франка.

— Я не плекав особистої ненависті чи озлоблення до Куліша, навіть тоді, коли він, не згадуючи прізвища, обізвав мене у своїй "Крашанці" літературним гайдамакою, — промовив по хвилі Франко. — І не пам’ятав йому тієї образи. Ви ж знаєте: видав його переклади Шекспіра, написав передмови… Подобається мені чимало перлин його поезії, хоч би оце: "На мій первоцвіт вдарили морози, заціпило мені від холоднечі, не докотившись, застигали сльози…" За цих кілька ліричних рядків можна б простити Кулішеві цілу купу політичного белькотіння. Але — хліб за хліб, а бриндза за гроші… Я мушу назвати його ідеалістом у гіршому розумінні цього слова. Останні дні свого життя він затруїв якоюсь хворобливою, ба навіть дикою злістю на український народ, в один голос із Сенкевичем висміював нашу історію, називаючи козацькі літописи й думи вигадками сліпих п’яних кобзарів… Мені прикро про це говорити, професоре… А втім, як висловився Лессінг, "нехай кожен говорить, що йому здається правдивим, правда ж буде залишена Богові".

— Лессінг мав рацію, людям властиво помилятися… — Грималюк уникнув пильного погляду Франка і продовжував. — Ви, пане доктор, не знали особисто Куліша, а тому не могли бути до нього більш поблажливим. Це людина старої дати, але — якої ерудиції! І,

незважаючи на свою неврівноваженість, — добрих намірів… Візьміть його слова із "Крашанки", над ними варто замислитись: "Сидить завзятий русин із своїм лютим ворогом ляхом у тісній тісняві й, мов два леви, роздирають один одному груди, втішаючи спільних ворогів своїх, і ніби ті гладіатори перед римським соборищем народів, обоюдно готують собі смерть".

— Я пам’ятаю ці слова, професоре, вони актуально звучать і нині, коли їх вихопити з контексту "Крашанки". А весь твір свідчить про байдужість Куліша до того факту, що поляки, живучи поруч з руським хлопом у тій тісняві, не знають і знати не хочуть його потреб, мови і навіть уві сні не допускають, що Україна може існувати без них. Зрештою, Куліш часто не знав, на чий бік стати — на бік шляхти чи російського дворянства, бо він, хоч і немало зробив вартісного для свого народу, не вмів бачити нових сил у його надрах.

— Вибачте, — Грималюк глянув у вічі Франкові, — чи не говорить у вас задавнена антипатія до цієї непересічної в історії нашої культури людини?

— Ні, — категорично відказав Франко. — Я не гніваюся, що він колись назвав мене неуком. Чому ви тоді за ним повторились — не второпаю. А з нього виперла образа представника старшого покоління на молодше, яке почало бачити далі. Я те слівце пропустив мимо вух. Та коли відомий поет ображає народ, з яким жоден інший не витримав би суперництва щодо кількості пролитої крові, який своїми кістками писав історію боротьби за волю і, не втративши почуття гідності, поставив у піснях пам’ятник своїй високій мислі, — чи можна тоді мовчати? Хіба ви не читали, як він обзивав козаків пияками та розбишаками, а Хмельницького — паливодою, який платив орді за службу козацькими дітьми, як бідкався, що польському гетьманові Стефанові Чарнецькому довелось опаскудити свої лицарські руки, палячи кості Богданові? Ви знаєте, я й нині не можу повірити, що автор не оцінених ще повістей, оповідань, поезій, упорядник етнографічних збірників, редактор "Основи", перекладач міг так низько впасти!

Франко підвівся, він був схвильований, червоні прожилки помережили його обличчя.

— Ви мені скажіть, скажіть нарешті, — не вгамовувався Франко, — чому англійці не обляпують болотом Кромвеля, який за своє життя наробив багато й злого, а ми, русини, завжди готові наплювати на своє й прославити тирана? Хмельницького Куліш охаяв, а Катерині II проспівав осанну. За що? За Радищева, за Пугачова, за Калнишевського, за кріпацтво?

— Ви теж могли б дещо промовчати, — різко відказав Грималюк. — Хоча б про Куліша...

— Навіщо? Невже наша нація ще не дозріла до такого рівня, щоб могла об’єктивно, без зайвої побожності, екстазу оцінити працю своїх сучасників? Від цього ми б не змаліли, навпаки, здобули б право розмовляти з чужинцями як рівні...

— Пане Франко, — потеплів погляд Грималюка, — я не ідеалізую Куліша, хоча від часу його смерті мене наче стало менше. Куліш був мій приятель. Та не лише тому я виступив у пресі проти вашого вигуку "Не люблю Русі!" Мене заболіло інше... Мені хочеться нині переглянути свої симпатії до Куліша й колишні антипатії до вас... Пантелеймон, длубаючись в архівах нашої бувальщини, добачив у гріхах предків причину нещасної долі України й ті гріхи картав. Несправедливо, без такту, але з болем. А ви, пане доктор, хіба єлеєм мазали? І взагалі... Чи не забагато наші духовні проводарі лаяли й батожили свій народ, будячи його зі сну? "Раби, підніжки..." "Мов паралітик той на роздорожжу..." "Народ наш, мов дитя сліпеє зроду..." "Обтяжіла й сентиментальна раса, не здібна до політичного життя на власному смітті..." "Паралітики з блискучими очима..." Шевченко, Франко, Леся Українка. І Куліш туди ж: "Народе мій без честі, без поваги..." А чи не пора тому народові сказати добре слово, якого він вартий, — щоб повірив у себе, свою силу й доброту... Таж він уже змучився від безперервних батогів і проклять — чужих і наших!

Франко мовчав. Він знову сидів на краєчку стільчика і зважував почуте: чи має рацію Грималюк. І чого більше потрібно нині — любові чи ненависті? А любові якої — сентиментальної чи лютої? А ненависті — амбіціозної чи болем зродженої? Ми стоїмо сьогодні на світанку волі — не повторімо ж помилок предків наших, які колись, входячи у пітьму, не могли знайти потрібної міри цим альтернативним категоріям і невіданням своїм прискорювали смерк.

Розправив руки Митуса, аж захрустіло в суглобах, ступив крок від порога до тисового столу, за яким сидів Данило й чекав поклону від невпокірливого співця; вдивлявся князь в обличчя Митуси, на якому тільки що згірклістю тінилася покора, гнів у серці володаря м’як, мов віск на сонці: оживалася давня приязнь до співця, який сам, без поклику й повеління, двадцять років тому прийшов до нього з Болохівської землі — князь тоді оволодів Бакотою на Пониззі після смерті Мстислава Удатного, і вимучений боярськими здирствами люд вельми радів Данилові.

Вдивлявся з осторогою, бо й сам не вірив, що Митуса, який ніколи не боявся ні стріл, ні списа, ні меча, міг раптом так злякатися погрози князевої, щоб аж на коліна впасти; і осторога та була не даремною: як тільки Митуса розправив розв’язані руки, враз не залишилося й сліду від гіркоти, випечалуваної на устах, — на її місці заграла зухвала посмішка.

Стиснув Данило в долоні срібну чашу, аж зігнулася креш, і ще раз ствердив для себе, що немудро чинив, коли, отроком прийнявши княжий вінець, попустив віжки громадам і боярам, міцно натягнуті вітцем Романом.

Задумав молодий Данило добром з’єднати собі людей. Дарма що книжник Тимофій уславив покійного князя Романа найдобірнішими словами, які силу означають, — і левом, і риссю, і орлом, і туром, — боявся юний князь жорстокої слави свого вітця, який громадам віча скасував, зрадливих бояр живими в землю велів закопувати, а литву запрягав у плуги. Подумав, що не можна затискати кулак тоді, коли він

більше не стискається, бо супроти волі ув’януть пальці й розтуляться в знемозі; що треба зрідка попускати попруги на конях — натруть–бо худобині боки до крові й усе одно треба буде випрягати, ще й лікувати; що батогові вряди–годи слід дати й спочити: звикне твар до безупинного посвисту й перестане чути спонуку.

Прийнявши княжий вінець, постановив Данило сповідувати заповіти свого великого предка Володимира Мономаха, який радив по–вітцівськи лагодити поспільство до битв з поганими, не губити душ невпокірливців, навіть якщо який заслужив і смерті, не давати сильним принижувати слабших, бо ж звісно, чиї шати світлі, тих і мова чесна; і не гордитися званням своїм, пам’ятаючи, що воно Богом дане і ним забране може бути.

Як задумав, так і чинив Данило, маючи ще й гадку про те, що співці Мономаху славу співали й називали його, як і Володимира Святого, сонцем, — сподівався галицький князь хоч малої вдяки од людей, бо мав на це право. Хіба не він у краю, роздертому й знесиленому кривавими міжусобицями, подав взірець справжнього братолюбства? Он неподалік Тухольських воріт, в урочищі Святославів, височить могила третього сина Володимира Великого — Святослава, який після моторошної смерті братів Бориса й Гліба втікав від Святополка Окаянного до угорського короля Іштвана, був тут зупинений печенігами, посланими братовбивцем, і порубаний на мак невірними ізмаїльтянами. Тож чи не перший в історії Руської держави Данило Романович подав братню руку молодшому Василькові, назвав його другим правителем і віддав йому Володимир?

Мав Данило право сподіватися на добре слово від людей: і уграм, і ляхам місце їхнє вказав, і крижевників відбив од Руської землі; тому й служив йому премудрим словом книжник Тимофій, родом з Києва, співав хвалу Мстиславу Удатному й Данилової слави не поминув словом високим.

Так було і так уже не буде. Устами Мономаха мед би пити: кипчаків тих гуляло в степу не більше, ніж бліх у княжому теремі, — можна було вибирати час і для ловів, і для писань, ще й для напучування на добро й милосердя; Данилові ж випала така фортуна, що Мономахові й снитися не могла: немає нині місця милосердю, весь народ мусить бути зібраний докупи міцною десницею володаря, щоб міг вистояти перед страшним силою й жорстокістю ворогом, і хто не коритиметься цій руці, буде скараний — така воля часу, а не князева. Тож і за цей почин князь вартий доброї пісні від співця; та й не лише слави жадає нині князь — допомоги.

Данило помітив зухвалу посмішку на устах Митуси, та волі своєму гніву ще не давав: чей отямиться співець і, в книгах учений, зрозуміє врешті найпростішу істину, що не можна вже для свого лише вдоволення й вигоди жити, бо довкола ворог готує вічну неволю і весь народ повинен стати з князем заодно...

Останні слова Данило вимовив уголос, і промовив Митуса:

— Писав же Даниїл Заточник: "Багатого мужа всюди знають, і в чужій землі він має друзів, а бідний серед своїх незримий ходить. Багатий возглаголить, і всі його слово вознесуть до хмар, а бідному вуста замкнуть". Заодно з володарем можна стати, коли володар справедливий... А коли ні, то повчав той же книжник: "Не тримай свого двора біля княжого, бо ласка княжа — як вогонь під клоччям..." — Митуса зробив рух, ніби гуслі перетягнув із–за спини на груди, вдарив пальцями, немов по струнах, і заспівав:

Ой пане Іване, обмурував двір,

Обмурував двір білим каменем,

А ворітенька з жовтої міді.

А на тій міді стоять намети,

Стоять намети, як біль біленькі,

А в тих наметах сидить пан Іван.

Ой стучить–гримить з поля сторожа,

Та вдариться в жовті ворота:

"Пане Іване, чи спиш, чи не спиш?"

— Як чуєш, співаю я ще, князю, — посміхнувся Митуса тою ж зухвалою посмішкою, опустив ліву руку, а правою сягнув по кубок з налитим для нього вином.

Не виминав співець суворого погляду князя, який ще дужче нахмарював чоло, слухаючи нелюбу йому пісню про Івана, що не бачить далі свого двору. Зчеплювався Митуса з володарем своїм незалежним поглядом: "Бачу, як кипить у тобі нестримна лють, що ось–ось зірветься, мов собака з ланцюга, та все одно співатиму про двір простого кмета, з якого вийшов сам, про сплюндрований тобою, князю, двір". Князь думав вище: "Зміни, Митусо, подле ім’я на княже, і зміст пісні стане ширшим — вилетить з–поза кметського тину на всю державу й стане тоді сильнішою держава. Ти не розумієш цього, Митусо. Не розумієш, що такої, як оце проспівав, пісні кметь і не почує, а злобний боярин візьме для себе за свою й піде з нею на нові чвари — на втіху орді".

— Про який двір і про якого боярина, іменованого Іваном, співаєш, Митусо?Може, про Жирослава, який набріхував на Мстислава Удатного, ніби той замишляє з половецьким ханом Котяном проти мене зраду, й був прогнаний з Галича, мов Каїн з Адамового дому? Чи про Судислава, який навів угрів у Галич, а люд галицький, виганяючи його разом з королевичем Андрієм, кидав за ним камінням? — князь м’яв долонею

чорну з сивизною бороду й неблимно дивився на Митусу. — А може, про того Пилипа, який багато років тому запросив нас з братом Васильком у Вишню на банкет, щоб там обох потруїти, — й потруїли б, якби мене не попередили вірні слуги… Ліпше б тобі жилося під угорським королем, ніж під моєю рукою, Митусо? Кажи! — розпалювався Данило. — А я простив, я був добрий і слухався заповітів Мономаха… А може, співаєш хвалу тим болохівським боярам, які себе високо князями титулували й із зрадливим Михайлом Чернігівським коня підо мною вбили, і князь твій, скинувши корзно, пішки втікав з поля… Я ж узяв Галич і теж тоді їм простив. А за те боярин Молибогович на пиру вилив мені в лице вино з чаші, я ж, сповідуючи заповіти Мономаха, сказав смиренно: "Бог їм відплатить". А може, про тих болохівських бояр співаєш, які ординськими баскаками стали і для орди данину почали збирати?.. Надто добрий я був, що не личить господину. Та напоумив мене врешті соцький Микула, сказавши:"Господине, не подушивши бджіл, меду не їсти". І я прийняв цю пораду: не чекав більше на Божу відплату — сам відплатив, пішовши шляхом вітця свого. Чи мало я терпів, говори ж!

— Скажу, князю, — відклав Митуса кубок з вином. — Ти мовиш токмо про бояр і про себе. Про кмета, сином якого я єсьм, про смерда, про невольника — про тих, хто єсть народом, ти й не згадуєш. Зависоко сидиш — не бачиш… Проте чому ні — згадав: бджіл душиш, щоб мед їсти. Ти наказав скарати болохівських бояр — трутнів, а тисяцькі твої винищили простолюд — бджіл робучих. Чи довго так смакуватимеш медом? А те, що повертаєшся на шлях свого жорстокого вітця, — немудро чиниш. Не можна на старе повертати… Не про бояр моя пісня — про народ. І ти в ньому, князю, шукай нових сил. Сам кулак уже не допоможе. Час тяжкий, то й зброю ліпшу треба мати. Не лише меч важитиме віднині, сильніша зброя від меча — мисль.

…Зореслава підкладала поліна у вогонь, князь придивлявся до неї і впізнавав: після перемоги над тевтонцями він увійшов до Галича русального тижня, на знак звитяги повісив на Німецьких воротах свою хоругов і звелів відправити в соборній церкві Богородиці Службу Божу.

Тоді вінчався славний співець Митуса з тустанською красунею Зореславою, і князь благословив молодих.

— Ми вже не виправимо своїх помилок, професоре, — сказав після довгої мовчанки Франко. — І нічого вже не додамо до того, що нам вдалося зробити. Продовжувати наші добрі справи й виправляти наші помилки буде нове покоління в новому столітті. А наша праця стане часткою суспільної матерії, форми якої нині можемо лише передбачати… Але в тих нових суспільних формах буде свій чіткий порядок, і звалювати до однієї купи грішне з праведним, як це ви тільки–но спробували зробити, ніхто не дозволить. Так, ми батожили словами наш народ, щоб розбурхати його з мертвої сплячки, та водночас і говорили йому, хто він і яке його майбутнє. "Борітеся — поборете!" — закликав Шевченко, і Леся будила уярмлених: "А хто ж були ті вояки одважні, що їх під прапор свій зібрав Спартак?", і я ніколи не сумнівався у нашому майбутньому: "Та прийде час, і ти вогнистим видом засяєш у народів вольних колі"… Куліш же відправляв над народом панахиду блюзнірськими рядками похвали цариці Катерині, яка "гадюку за Порогами убила"…

Ольга Федорівна не зводила очей з Франка і професора, слухала їхню розмову, а сама вся в напрузі прислухалась до тиші у горішній кімнаті. Франко вже розповідав гостеві про свої гімназійні часи в Дрогобичі, згадував трактирню Єгера й Тептюжівський ліс, а тиша нагорі щораз дужче непокоїла жінку, й вона поступилася в коридор.

Почувся легкий стукіт у двері — до кімнати увійшов Стефаник. Франко нерозуміюче дивився на гостя, дивуючись, що привело його сюди з далекого Русова; погляд поета потеплів, він підвівся, щоб привітатися з молодшим колегою, ступив крок — і раптом здригнувся від проймаючого крику Ольги Федорівни в горішній кімнаті, де лежав хворий Андрій.

— Не розповідайте далі, — прошепотіла Адріана. — Мені стало страшно: навіщо долі треба було ще й смертю сина ранити і так безжально пошрамованого Франка?..

— Хіба ви не знали цього факту? — спитав я.

— Як — не знала? Я ж філолог, працюю в університеті. Археологія — моє хобі, а наш Михайло Федорович радо набирає ентузіастів… Знала, звичайно. Але в цю хвилину, коли ви розповідали, я відчула всю безодню невимовного болю поета.

На мить я зрадів, що випадок послав мені компетентного співрозмовника, та водночас відчув у душі жаль: купальська ніч ніби стускніла, а ми обоє враз стали звичайними давніми знайомими. Я глянув на Адріану — при світлі місяця смутніло її обличчя — й знову побачив у її очах ту ж предковічну, властиву тільки жінкам скорботу.

Ми довго мовчали, немов утратили контакт чи вибиралися з якоїсь незручності. Врешті Адріана проказала ледь чутно, сама до себе:

— Невже не було у Франка напередодні ювілею хоча б єдиного світлого проблиску?

— Мабуть, не було…

— Мусив бути… І я знаю: велику радість мав Франко — лист від Лесі Українки!

— Від Лесі Українки — лист? Не було його. Леся лежала тоді в Сурамі смертельно хвора.

— Був лист від неї! — вперто вимовила Адріана. — Був… Повинно у вашому романі проблиснути хоч трохи світла, вигадайте… Або ні — не ви. Про лист від Лесі Українки розкажу я. Слухайте…

Вона занурила пальці в своє довге волосся, стягнула його туго назад повище вух, і я побачив Лесю Українку — достоту таку, як на одній із кримських фотографій.

IV

Cher Maitre! Дорогий пане–товаришу… Ви дозволили мені так звертатися до вас, і за це я вельми вдячна: таке звертання робить мене рівноправною з вами. Рівноправною, але тільки перед обличчям вічності; нині ж я, як ніколи раніше, дуже чітко усвідомлюю той дистанс між нами — учителем і ученицею, мозолеруким каменярем і білоручкою, витонченою хворобами, родительською опікою, салонною освіченістю й безнастанним навчанням у суворій школі Івана Франка, який, проте, рідко коли мав час для витончування себе самого, бо з ранку до ночі був зайнятий розчищуванням плацу — для мене і для таких, як я.

Кажу про рівноправність, яка полягає не в кількості створеного, не у вагомості й цінності літературної продукції, а у самій лише відвазі назвати себе в наш час поетом і до останньої хвилини життя не зректися цього звання.

Скажете, що я зарано заспівала заупокійної: я ж іще досить молода та й ви не дідуган, живуть же люди і до ста літ, дай Боже й нам, es lebe das Leben[51], яке вже кому суджено! Я зовсім не збираюся правити завчасно панахиду по нас, та про цю рівноправність — перед майбутнім — примусила мене задуматись не так моя недуга, та й ваша — теж, як жорстоко несподівана смерть Михайла Коцюбинського цієї весни, адже йому не виповнилось і п’ятдесяти. Чому ми так дружно й рівноправно стали зникати, немов голодного переднівку? Чи це симптом грядущого лихоліття, напередодні якого, щоб не бачити його, не спливати кривавими безсилими сльозами, відходять найраниміші люди? А чи настає зміна поколінь, бо — як сказав колись поет — "не нам, знесиленим журбою, роздертим сумнівами, битим стидом, — не нам тебе провадити до бою", і звільняються місця для новітніх Єгошуа — месників дужих, що приймуть нашу зброю?.. Я не втішаю себе марним

оправданням нашої немочі, проте кажу–таки в цьому, можливо, останньому листі до вас: хіба то мало — вижити голодного переднівку й не стати злодієм, убивцею, самовбивцею, жебраком, а коли й не вижити, то залишити для дітей хоч дрібку духовного харчу? Хай наші страждання і знесиленість стануть актом звинувачення не нам, а тим, хто не дав поетам можливості наповнювати духовним харчем світові шпихліри, а лише здобуватися на прожиток, щоб не загинути голодною смертю.

У моїй Грузії тепер тепле літо. Кажу — "моїй", тому що для мене, зовсім–зовсім безсилої, вона ласкава й добра, як сестра; коли ми з мамою й моїм чоловіком переїжджали з Кутаїсі в підгірське селище Сурамі, так заповзято шуміла голуба Ріоні, немов хотіла переконати мене в сталості буття і марності страху перед метаморфозами; я тоді повірила старому Овідієві, що над незмінною рікою життя у безперервному оновленні вічно існуватимуть народжені нею розмаїті форми, і я вже знаю, що коли стану зелом або кущем, то це буду я, і моє "я" йтиме у вічність у безконечних перемінах так само, як із невідомих і вічних перемін воно вийшло. Тож нема чого настроюватися на moll, тим більше, що й на лежачих світить сонце і дивляться зорі — і все це ще мені не заказано.

Сурамі — чарівна місцина: через вікно дачі пана Попова, в якого ми замешкали, видно будиночки, що вишикувалися рядами на терасах, легкі, немов іграшкові, а за ними густа синь; і щось у тій синяві вирисовується таке, чого вловити не можна, але воно є — це, мабуть, проступають контури Ломиського хребта, за яким височить Казбек.

Я вдивляюсь у ту примарність, і згадується мені — знаєте що? — моя подорож з Чернівців до Буркута, це було двадцять років тому; пам’ятаєте, я писала вам у Криворівню, щоб ви, не дай Боже, не пішли кудись на рибу, бо я дуже жалкувала б, якби не застала вас… Я їхала фірою, запряженою парою буланих, — найняли у Вижниці — і вся була в полоні вражень від знайомства з Ольгою: у нашому знайомстві з Кобилянською є щось виняткове, символічне і, зрештою, симптоматичне.

Дві писательки з двох протилежних кінців нашої роздертої України зустрілися й подружили кріпко й щиро — дві самотні жінки, яким доля присудила вибиратися із своєї самотності не у вузьке сімейне коло, а у велику рідню, ім’я якій — народ; і я тоді ще подумала, як завзята емансипантка, що в духовній сфері, зокрема в літературі, настає час амазонок... Я про це думала, а коні тим часом витягли фіру на Німчицький перевал, що за Вижницею, і я раптом побачила внизу, при заході сонця, щось таке гарне й срібне, як мрія; мені сказали, що воно зветься Розтоки, а я й донині вірю, що воно ніяк не зветься, що його вже тепер там нема, бо щось таке може показатися тільки раз і зникнути, немов людське життя — неповторне у своїй прекрасній миті й цілковито підвладне невблаганній силі метаморфоз. Чому та мить так коротко триває — тільки у праці, а для втіхи її не вистачає?..

Переночували у Яворові в Окуневських, а вранці наш вижницький візник повіз мене до Буркута через Криворівню. Я так бажала й так боялась зустрічі з вами! Якими ви стали після битви? — думалось мені весь час. Хтось говорив, що Франко замкнувся у собі, заховався в шкаралущу неприступності й недоторканості; все моє єство протестувало проти такої іпостасі мого метра, якого і я не шкодувала в суперечках, і то тоді, коли на нього, здавалось, падало небо, звідусіль насувались градові хмари, а він, немов мольфар, стояв на своїй кичері, розганяв ті хмари закляттями й був сповнений бадьорості, злості, віри й непокірності; з таким Франком хотілося сперечатись, і я не боялася ранити пораненого, знаючи, що він витримає ще й моє.

Я й донині не згодна з вашою статтею "З кінцем року", надрукованою в "Житті і слові" 1896 року: стільки там специфічно галицького егоцентризму, і я відповіла на неї своєю — "Не так тії вороги, як добрії люди". Ви, шляхетна й мужня людина, не побоялися надрукувати її в журналі разом із своєю відповіддю "Коли не по конях, то хоч по голоблях". Що ж, напевно, я особа невдячна, але, як максималістка, я б себе не поважала, якби із вдячності за ваше добро, науку, публікації не висловила вголос своєї незгоди з вами. Я щаслива, що ми тоді не посварилися, зумівши відрізнити публіцистику від

приватних справ, наш контраверс не мав фатального впливу на дружні стосунки, та все ж холодок, мов дотик смерті, таки прослиз між нами, і ми в Криворівні, у господаря Мітчука за чаєм у присутності Гнатюка терпко повторили головні наші постулати колишньої дискусії. Я каюся, що допустила до цього, та багато в чому завинив Гнатюк своєю поблажливістю до мене й тією реплікою, що мала звучати як жарт, а для мене була образливою: ми ж таки трохи інакші — галичани й наддніпрянці, хоч ця психологічна відмінність не завадила галичанинові Кінашу стати гетьманом України, а у наш час, наприклад, наддніпрянцеві Гнатові Хоткевичу створити найкращі твори про Гуцульщину, до рівня яких не дотягнувся жоден галичанин.

У Криворівні ви з Гнатюком уже чекали на мене, обидва вийшли з Мітчукової хати, коли я перейшла через кладку на Заріччя; я ждала вашого радісного вигуку, адже від останньої нашої зустрічі в Колодяжному минуло цілих десять літ, я ждала вашого дзвінкого сміху, ви ж колись уміли так заразливо сміятися, тож була прикро розчарована, коли ви, зсутулений і наче менший зростом, ніж були колись, пішли мені назустріч отяжілим кроком, пильно оглянули мене всю своїми холоднуватими синіми очима, ніби по–новому оцінювали, торкнулися пишними вусами моєї кисті, а потім чемно запросили до господи. Гнатюк, здається, був розчарований моєю зовнішністю — що ж, на Трушевому портреті я виглядала набагато імпозантніше, — він увічливо посміхався, та особливого захоплення мною я на його лиці не прочитала; мене вмить заболіла давня рана, завдана ще в дитинстві матір’ю ("Леся негарна, недотепна, нецікава"), я тут же спробувала заглушити біль згадкою про молодого Франка, який під час свого першого візиту в Колодяжне, коли мені було п’ятнадцять років і я писала свої перші вірші, лежачи в ліжку, застав мене якось за писанням, ласкаво й довго дивився на мене і, видно, побачив у мені щось незвичайне, бо сказав: "Ви вся світитеся, панно Лесю"; я хотіла забальзамувати цією згадкою розвереджену давню рану, та ваші очі були холодні й не бачили в цю мить того мого світла, — і я з прикрим настроєм сіла за стіл.

Господиня принесла нам у полив’яних горнятках пахучого малинового чаю, а в мисці — накроєного тугого будзу, схожого на голландський сир; ви, не дотримуючись етикету, відразу взяли горнятко обома долонями й смачно сьорбнули; я бачила, як вам не хочеться розпочинати розмову, ви були мовчазний, замкнутий, відчужений, і я тоді подумала скрушно і з нехіттю: "З цим чоловіком щось коїться, якийсь він ніби приголомшений", — не люблю бачити людей, що вже перешуміли, надто коли бачила їх у найбільш голосний шумливий час…

Незручну мовчанку порушив Гнатюк:

— Ви надовго в Буркут, панно Лесю?

— Це залежить від ласки власниці тамошнього курорту пані Лакусти, — відказала я без ніякої інтонації.

— А вода в Буркуті справді цілюща… Тільки бережіться гадюк, їх там повно.

— В раю теж були змії, ідеального місця на світі нема.

— Будете трохи працювати над віршами?

— Вірші — не робота, а хвилеві імпровізації…

Гнатюк помовчав, потім мовив, силувано посміхнувшись:

— Та воно так — для кого поезія не є засобом існування. Тому, хто має багатого батька, навіщо гонорари?

— Гонорари, пане Гнатюк, — відказала я різко, — не мають ніякого стосунку до того, який у кого батько. Всяка праця варта плати, і то не за такими жебрацькими тарифами, як у Галичині.

Тоді ви підвели на мене погляд і сказали:

— У нас справді гонорари жалюгідні, та й то субсидуються вони часто вашою культурною громадою… Що кому: галичани заспокоюють сумління працею, а українські діячі тим, що присилають нам якусь копійку. І в цих, і в тих своя мораль.

Наша колишня дискусія з вами загрожувала повторитися ще раз — усно, я не бажала цього, боялася розриву, проте не втерпіла:

— Коли наші гроші вас деморалізують, не приймайте… І не така вже в галичан аж велетенська праця, щоб подивляти її й наслідувати.

— "Ви нам теж не подобаєтеся" — не метод у дискусії, — мовили ви з відчутним роздратуванням. — І якими б малими галицькі діячі не були, українські від того більшими не стануть. Я розумію: у вас гірші умови. Але хто вам забороняє виходити за рамки легальності й таки щось робити?.. Упадок абсолютизму в Росії станеться як не нині, то завтра, треба бути готовим…

— Не нині, то завтра… — посміхнулася я іронічно. — Якщо так вірити щодня, то ніхто ніколи упадку абсолютизму не дочекається.

— Віра гори ворушить… — сказали ви і замовкли.

З гірким осадком я попрощалася з вами й Гнатюком. Мене мучила совість: вас треба берегти, ви ж і архітектор, і майстровий, і двірник, усяк від вас вимагає найбільшої офіри, і ніхто не задумується над тим, що Франко поки що в нас один, що в нього не залишається часу для викінчення своїх творів; і коли потім, у Сан–Ремо, я отримала дванадцяту книгу "Літературно–наукового вісника" за 1902 рік і прочитала ваші вірші "Із дневника", то проплакала всю ніч. Згадала тоді ваші слова "віра гори ворушить": вони щось більше означали, ніж проста репліка, я це відчувала; та хіба я могла тоді знати, що це рядок з

майбутнього "Мойсея", що ви вже тоді писали поему й никли від страху за те іще не вроджене дитя.

А тепер хочу вам признатися, чому не завітала до вас першого дня, коли приїжджала останній раз до Львова. Я тоді не могла вам пояснити…

Був червень 1903 року. Я покинула сонячний курорт Сан–Ремо на березі Лігурійського моря й поверталася додому майже здоровою. Ви, певно, здогадуєтеся, що це моє quasi дуже умовне й оптимістичне, але я перестала кашляти й мої кості не так наполегливо давали про себе знати. Мені слід було, щоб не ризикувати тією набутою над морем крихтою сили, їхати прямо до Києва, але здалося, що у Львові на мене нетерпляче чекають Іван Труш, Михайло Павлик і ви. Я хотіла конче побачитися з вами після тієї не дуже мирної розмови в Криворівні. Однак, перебуваючи на самоті, людина інколи переоцінює себе, думає, що вона комусь дуже потрібна, вділить радості, щось доброго порадить, утішить своєю присутністю. На жаль, не завжди так буває, господарі часто добре без гостя обходяться й не шаліють з радості при його появі.

Труша я чекала ще в Сан–Ремо, він тоді перебував у Римі, обіцяв завітати до мене; але потім написав, що не встигне, бо на Великдень мусить бути в Косові: хоче малювати гагілки[52]. Я ж хотіла з ним домовитися про ціну за мій портрет, який він тимчасово виставив для огляду в Науковому товаристві імені Шевченка, — щоб купити. Павлика я хотіла спитати, чи не могла б заробляти своїм знанням мов, якби переїхала жити до Львова. А вам мала віддати написану в Сан–Ремо драматичну поему "Вавилонський полон" і ще — розповісти легенду, яку там почула, щоб утішити вас, такого зрозпаченого у віршах "Із дневника". А зі всього того вийшов пшик… Павлик був роздратований — посварився з Трушем: ворог будь–якого натяку на модерн, Труш почав безцеремонно втручатися в літературні справи, мов ментор, десь там образив молодого здібного новеліста Михайла Яцкова, Павлика теж. Мені ж на мою пропозицію щодо праці у Львові Павлик відповів, що — можна, якби я відмовилася від усілякої політики, мовляв, у Галичині й

своїх політиканів не бракне. Я сказала, що такої умови не приймаю, бо вона суперечить моєму світоглядові, темпераментові й заповітові мого дядька Михайла Драгоманова.

А ще той дощ, та львівська холодна мжичка, що діймає до костей! Та я таки того ж дня, після розмови з Павликом, пішла на Чарнецького до Товариства, щоб побачити вас. Не застала. Микола Федюшко, критик, сказав, що ви тільки–но пішли додому, та напевно по дорозі зайшли до кав’ярні Шнайдера випити кави й переглянути газети. Я розглянулася по стінах: десь тут мав висіти мій портрет, помітила зніяковіння на обличчі Федюшка. "Ваш портрет Труш забрав, — сказав він. — Продав..." — "Продав?! — перепитала я упалим голосом. — Але ж ми..." — "Портрет купив галицький намісник, він колекціонер і добре платить".

Я відчула, як здерев’яніла моя права рука і стала такою ж безвладною, як ліва; я стояла посеред кімнати, немов безкрила Ніке: замість крил відтяли мені віру в людину. Труш — цей ввічливий, чемний і талановитий Труш — продав мене? І кому — польському аристократові! Скількох уже отак було віддано чужинцям, подаровано за спасибі, gratis, а це — за гроші! Вперше в нашій історії...

"І я буду в тій колекції, серед графинь, як хто — російська чи українська дворянка?" — спитала я врешті Федюшка.

"Може, як українська поетеса..."

"Це зворушливо: галицький намісник — меценат українських поетів... Почекайте, а може, я належу до польських магнатів, до компанії намісника, треба дослідити свій родовий корінь... Ви не знаєте, хто у Львові займається генеалогією?" — не вгамовувалась я, ніби це Федюшко продав мій портрет намісникові.

"Панно Лесю, — переконував мене критик, — Труш мав право продати свою роботу... Ви теж щось отримуєте за поезії..."

Федюшкова логіка не допомагала. Я почувалася зрадженою, не потрібною тут, чужою не лише Павликові й Трушеві; мені, як ніколи, треба було побачити вас, щоб переконатися в протилежному. Я вийшла з будинку Товариства й подалася на Академічну.

А далі було так.

Із кав’ярні Шнайдера вийшов Іван Франко — у широкополому сірому капелюсі, з піднятим коміром плаща, без парасолі, руки заклав у кишені й, щулячись під дощем, пішов краєм тротуару, ставлячи ліву ногу твердше, злегка налягаючи, мов сівач; і я подумала, що цей титул найкраще підходив би для Франка — сівач! Я могла вас наздогнати, та раптом стишила ходу й пішла слідом за вами, як ішла все своє життя. І так було мені затишно й разом з тим тривожно: я ж іду за Франком, самим Франком — як він скаже потім у "Мойсеї" — у мандрівку століть з його духа печаттю. І так було радісно від того, що мені, кволій жінці, випала аж така щаслива доля — йти разом з вами в безсмертя. Та тут, немов канчук, ударили мене безнадією ваші слова, над якими я проплакала всю ніч у Сан–Ремо:

Тату, тату, тату!

Се ми твої невродженії діти,

Се ми твої невиспівані співи,

Перед часом утоплені в багнюці…

Не вийдете на світло, небожата,

Не вивести вже вас мені до сонця!

Я сам отсе лежу у темній ямі,

Я сам гнию тут, до землі прибитий,

А з диким реготом по моїй груді

Тупоче, б’є моя лихая доля!

Яке безсмертя, яка вічність, — зойкнула в мені моя душа, — коли наші твори — наші діти — вмирають ненароджені, бо для них нема повітря, їжі, бо вбивають їх у нашій утробі власть імущі або ж душать, коли й народяться, немов котят, і вся наша енергія йде на зализування завданих нам ран, замість того щоб ішла вона на створення нового життя в штуці!

Ви йшли переді мною, а я говорила до вас:

Учителю, я чую крик і скарги ваших дітей, і мої обізвалися тим самим голосом… Я не знаю, що було з вами в ту страшну дату, якою позначений цей ваш вірш, та виразно чую, що вона була страшна, бо і я пережила тяжкі хвилини, пишучи свою "Одержиму", — і коли пережила, то повинна ще довго жити… А скільки разів ми свідомо вбивали свої власні думки ще до того, поки вони ляжуть на папір, — щоб мати можливість надрукувати річ, обкарнану, обтяту… Та хай ніхто не думає, що поети нашої доби були вбивцями з легким серцем. Нехай майбутні співці, які прочитають цей ваш вірш, знають, що то за страшні були часи, якщо письменник мусив ставати дітовбивцею…

Пане Франко, — шепотіла я, дивлячись вам у спину, — ви, може, й соромитеся нині за свій плач. Я знаю по собі це почуття. Але саме ті почуття чогось варті, які нам страшно нести на шляхове розпуття. Ну чому, чому все має право на сльози — туга материнська, нещасне кохання, а тільки душа поета, що втратила своїх дітей, мусить мовчати?.. Та скажуть колись люди: коли сей народ пережив такі часи й не загинув, то сильний він.

А може, ми недооцінюємо своїх сил, cher Maitre?.. Я хотіла розповісти вам легенду, яку почула в Сан–Ремо. А легенда така. Сидить в’язень–богатир у темниці не рік і не два, й здається йому, що він осліп, — а то ніч сліпа довколо нього; і здається йому, що він старий, — а то в’язниця стара; і думає він, що його кайдани міцні, — а їх іржа давно поїла. Тільки треба, щоб якийсь рятівник вигукнув: "Устань!" — і в’язень сам вивалить протрухлі двері тюрми.

Ви чуєте, пане Франко, я з усіх сил кричу: "Встань!" Я цей клич вигукнула своєю "Одержимою" — чому ніхто не почув? А ви — ви ж усе своє життя вигукували сакраментальне слово "встань!". "Яка ж то кара Месією, що світ рятує, бути! Всім дати щастя і нещасним бути".

Я дивилася на вашу зіщулену постать, що важко ступала вгору вулицею Понінського, — ви міцно спирались на ліву ногу, немов сівач, — і шепотіла свої рядки з "Одержимої": "Усі ви допустили, щоб Месія кривавий викуп дав за ваші душі. І вам прийнять було його не тяжко? Віддячились ви, правда, хто сльозою, хто щирою до ворогів любов’ю. — Він сам сказав нам ворогів любити. — А ви й зраділи, так вам безпечніше: душа врятована, та й тіло не загине..."

Я йшла за Франком і полемізувала з його ворогами. Я йшла й полемізувала з його друзями, з яких один, без докорів сумління, відпродав моє зображення ворогові. А вороги радо беруть і живих!.. Чи, може, я вам здалася зайдою? Може, у цій пробудженій Франком Галичині ви запрацьовані й у праці своїй, важкій і щирій, надто самозакохані? Панове галичани, добрі мої друзі і хлібой славодавці, чому кожен другий з вас готовий мені нагадати, що якби не ви, то й мене не було б? Чому вам так важко признатися до того, що якби не я, то й ви були б інакші. Тож не малюйте мене негарною і вольовою, не називайте мене поблажливо мужчиною, а признайтесь самим собі нарешті: ця чарівна жінка облагородила всіх нас, погляньте на неї: вона вся світиться красою!

Поверніться до мене, пане Франко, й повторіть ці самі слова, ви ж колись мене ними розбудили до праці. Вони мені нині дуже потрібні. А я тоді схилюсь вам на плече й заплачу. Я не раз вам завдавала болю. О, ми вміємо бити своїх — щоб чужі боялись! Але повірте, а втім, ви самі це краще знаєте: в суперечках ми визріваємо, й мусимо це робити, щоб піднятися до культурного рівня наших недругів. Перестаньмо пихато й задоволено квакати на своєму хуторі, це ж запорука нашого авторитету.

Почекайте, cher Maitre, я хочу схилитися до ваших рук.

Та зачинилися за вами двері…

Дорогий пане–товаришу, я втомилася роздумами, пора спочити… Та ось згадала: колись у Колодяжному ви розповідали мені план однієї драми, елементи тієї розповіді я впізнала у вашій "Кам’яній душі". Та від плану я сподівалася кращого… Замість того, щоб віддати більше сил творові, ви мусили — для прожитку, а може, то ваше покликання — писати масу дописів по всіх усюдах… І ще тоді ви мені говорили: "Напишу повість про Митусу". Де вона? Ви їй скрутили голову? А може, ще напишете? Я вам підкажу дещо — з демонології, фольклору, це ж моя парафія. Приймете?

Русального четверга 1238 року навіть Німецькі ворота зеленіли липовим клечанням, і весь Галич від річки Чев на заході до Сілецьких висот на сході, від Дністра на півночі до лісистого Викторова на півдні маївся урочистою зеленню: і княжі хороми на Золотому току, і Богородицький собор, і окольне ремісниче пригороддя втомлювалися в пахощах прив’ялої на сонці зелености, якою замаїли галичани Данилову столицю, цього разу не від русалок та босорканей, не від граду й мору, а на честь великого князя, що повертався з–під поліського торгового города Дорогичина з полоненими тевтонцями й самим магістром ордену Бруно; магістр ішов попереду безоружноїрицарської юрби без панцира і зброї, засвідчуючи ганьбу польському князеві Конраду Мазовецькому, котрий навів тевтонців на Волинь, і — славу галицькому князю: не ліпо

бо єсть держати наші отчини крижевниками, то поідоста Данило на них у силі тяжце…

А та тяжка сила — і кінна, в кольчугах, у шоломах, із списами й щитами, і піша, з луками, рогатинами й сокирами, — ішла видимо–невидимо за своїм князем, що їхав на сивому коні в розстебнутому червоному корзно, в синьому каптані й червоних гачах, заправлених у чоботи з зеленоїхзи[53]; за дружиною тягнулися вози з волинським продовольством для галицьких городян і тевтонським завойованим оружжям — в’їжджав до стольного города звитяжець–князь, щоб після довгої й кривавої тяжби з боярами зайняти стіл свого вітця й сказати коромольникам: "Робіть так, щоб вам не було гірше", — а папським послам, які вже сумирно ждали на нього в Галичі, показати меч на своєму поясі й погодитись на оружну допомогу від латинян, стривожених вістями про спустошені ордою Володимир і Торжок, Козельськ і Чернігів.

Терновий кордон проклав на заході Данило і тепер ждатиме: хай без покори, та на рівних правах проходять через руські митниці німецькі, угорські й польські полки проти спільного ворога, бо єсьм готовий до битви, об’єднавши під своїм берлом Галичину й Волинь.

Князь зупинився біля Німецьких воріт, зійшов з коня і власноручно прибив свій стяг на брамі; блюдники відчинили навстіж ворота — перед Данилом постало людське море й величний город у зеленому маєві.

Народ клекотів, гудів, ревів, вітаючи переможця, та бачив князь, що серед цього святкового натовпу й бояри суть: одні на бік князя стають безповоротно, другі улесливо в очі заглядають, прощення благаючи, а ще інші лють свою ховають у попіл, щоб не яріла, та аби й не погасла; знав тепер князь, на кого має опертися: щиро вигукують йому славу гамарники, боднарі, лимарі, прасоли, пасічники з Мединї, поромники з Перевозця, шевці з Сапогова — їхні діти й брати билися під Дорогичином з крижевниками, — а звитяжну пісню, що підняла в битві упалих духом воїв, склав кметь з–над Буга — співець Митуса.

І сказав князь:

— Слава воям моїм і вам, ремісні люди, і вам, ратаї: озброюєте ви нас, одягаєте й годуєте! Слава й співцям, що звитяжні пісні складають, тож повітаю я нині знакомитого мого співця Митусу: знав я, куди посилати дружини свої на полі битви, він же знав дух воїв. Виходь, Митусо, і стань біля мене!

З першої лави піших дружинників вийшов нічим не примітний, у сірому каптані, проте вродливий і статний парубійко з гуслями через плече; і помітив князь, як під схвальні вигуки юрби соловіли улесливі очі бояр, що стояли перед ним, готові й на коліна впасти; князь утямив, що, певно, завелику честь робить смердові, й ця нинішня честь Митусі озлобить бояр, а в серці співця гординю посіє, та про грядущу битву з ордою згадав і сумнів свій умить притлумив: а хто піде в першій лаві на злого ворога — Молибоговичі, Судиславичі чи ратаї, ремісники і кметі? Він окинув гусляра ласкавим поглядом і мовив:

— Чого просиш у мене, Митусо?

Відказав співець:

— Не золота: важке воно; не високих хоромів: буду завше в походах з тобою, князю; не поля тучного: для мене поле — вся руська земля. А дай мені коня борзого і в Тустань пусти з побратимами–воями привітатися, серед яких ти повелів мені жити, та ще побачити мушу мою ладу Зореславу — дозволь привезти її в зелену неділю до Галича на шлюб.

— Бери коня, — відв’язав князь парного буланого від свого сивого — і залопотіли копита понад Чев’ю.

…Затупотіло понад Чорнанню, що обмиває Тустанську твердиню, — у Підгороддя влітав вершник; і розсипалися, мов розв’язаний букет

ромах, — по кущах, у жито, в трави, — дівчата, які вийшли на русалії зеленої п’ятниці з пучками полину в руках — відлякувати русалок.

А вже поверталися з лісової паші корови у вінках з іванового зела й мукали до своїх обійсть; з обійсть виходили газди, несучи перед собою у черепочках запалений ладан, щоб обкурити худобу; вибігали жінки й припадали до коров’ячих вименей, змащуючи їх часниковою саламахою; маленькі пастушки йшли позаду худоби й приспівували: "Повна Ласочка, повна"; на толічці край дороги стояли підгородецькі парубки з гуслями, свирівкою, трумбетою, джоломійкою, дримбою, цимбалами; і дівчата, що розбіглися було по кущах, житах і травах, сполошившись вершника, виходили до музик, обступали з обох боків і розпочинали під музику русальну пісню: "Сиділа русалка на білій березі, просила русалка в жіночок намітки" — викликали з жита русалку, щоб ублагати її, аби не відбирала в корів манну, русалку треба було довго впрошувати, а її голівка в рутв’яному віночку визирала з високого жита; вершник сидів на буланому коні оподалік і вдивлявся в обличчя дівчат, що співали, та Зореслави серед них не було — чи ж то не вона за русалку перебрана стоїть у віночку серед жита; дівчата в лляних сорочках з уставками й брижами довкола шиї, у вовняних фарбанках, простоволосі — у дві коси з червоними уплетами — придивлялися до молодця на коні і впізнавали: був це наречений Зореслави співак Митуса із фортечної залоги Тустанського замку, який по неділях сходив у Підгороддя й дівчат підгородецьких чарував співом, а вибрав одну, та й у похід з князем подався, пообіцявши вернутись, як живий буде, на русальну неділю; повернувся співак, а замок дивиться на Підгороддя високими вежами й чорними бійницями, там перегукується залога — чи ж то Митусу впізнали побратими й кличуть, щоб про похід славний заспівав їм на Трійцю; не чує Митуса: нема серед красунь його Зореслави — леле, та то ж таки її голівка в рутв’яному вінку визирає з зеленого жита; заспівали підгородецькі дівчата жалісливу пісню для молодця Митуси, — та чого ж ви накликаєте Морану на мене, як я ще Зореслави не побачив?

Ой пущу стрілу по всему селу,

Ох, і я в лелю, по всему селу.

Ой пішла стріла по кінець села,

Та убила стріла білого молодця.

А ніхто к тілу не приступиться,

Ох, і я в лелю, не приступиться…

А тоді заспівала русалка з жита, і впізнав Митуса голос Зореслави:

Горе моє, горе, нещасная доле,

Поорала дівчинонька мислоньками поле.

Ой летіла птиця, розпустивши крильця,

Ох, нема і не буде мого чорнобривця.

Ой летіла пава, в садочку упала,

Ох, нема і не буде, кого я кохала!

Стримував Митуса коня, а чобітьми пришпорював під боки, іржав кінь, і рвався Митуса до русалки; та відбувалося свято, знав співець, що вичекати треба, поки село не вижене русалку з жита; а чи бачить вона, що він живий–здоровий повернувся з походу, — не бачить, бо піснею за ним тужить; виходила Зореслава на межу й пильно в його бік дивилася, враз упізнала й скрикнула тихо, та була ще русалкою і мусила спитати в дівчат: "А що там в руках у вас — полин чи петрушка, втікати чи залоскотати?" — "Полин, полин!" — загукали дівчата; кинулася русалка бігти житами, а тоді рушив з копита Митусин кінь і, зволочивши жито,

вибіг без вершника на берег Чорнані й там ждав його, та довго не було видно ні вершника, ні русалки; заздрісні дівчата співали: "А відки ти, дівчинонько, а відки, а відки, чи не з тої полонинки, що родить ягідки"; палко кохав співець русалку в житі, а потім виніс її на руках, білу, без рутв’яного віночка, на коня посадив перед собою, і злетіли обоє на буланому в небо.

На лету обнімала Зореслава коханого свого й питала: "Як будемо жити, Митусо?" — "Співатимемо, люба. Ти подивися довкола: і сонце, і ніч, і земля, і люди — все те пісня, Зореславо. Життя — пісня, хоч і не завжди весела, та хтось повинен співати, щоб люди людьми були, а не робучою худобою".

А зеленої неділі в соборній церкві Святої Богородиці молоді слухали Службу Божу, стояли перед аналоєм на білому полотні з свічками в руках: у кого скоріше догорить, той скоріше умре; рівно згоряли свічки, і добра надія теплилась у серцях Зореслави й Митуси, а після вінчання вийшов до молодих князь Данило, щоб поблагословити, і, проходячи повз Митусу, змахнув полою корзна — свічка у співця погасла…

— Навіщо ти вбив його? — підвела суворі очі Зореслава і пройняла осудливим поглядом князя, що сидів за пригаслим вогнищем посеред дитинця Тустанського замку. — Чому ти забув, що найбільший дар для народу — співець?

Мовчав князь.

Шановний Метре, я зовсім не маю наміру що–небудь підказувати вам чи, не дай Господь, за вас писати, та подумалось мені, коли я згадала про наші розмови в Колодяжному: кому, як не вам, поетові з такою драматичною біографією, взятися за опрацювання теми співця, та хіба не вас, мов того легендарного Митусу, безліч разів убивали Бадені, Романчуки, Сембратовичі? А пісня ваша жива…

Мені згадалася ще одна притча, яку чула в дитинстві. Послав Господь з небес три іскри на землю, щоб вони прославили ім’я Боже. То одна поле спалила, помщаючись людям за смерть сина Господнього, друга запалила серця воїнів на битву за віру, а третя засвітила талант у душі пастуха, і він став співцем. Прокляв Господь першу іскру, другу поставив поруч себе ошуйцю, а третю — одесную.

З пісні досить того, що вона є. Ми ж не змінили своєю творчістю ні людей, ні владик. І не скинули гніту. Та уявім собі, що поети перестали народжуватися, що не існує на світі їхньої позиції супроти гніту — яке ж би то було безпросвіття!

Маю до вас прохання… На початку квітня я написала з Гелуану листа до заряду бібліотеки Наукового товариства імені Шевченка, щоб шановний заряд не відмовився прийняти рукописи моїх драматичних поем "Руфін і Присцілла", "Оргія" і "Адвокат Мартіан" у депозит з тим, щоб той, кому я доручу, міг одержати їх у разі потреби. Хотіла б, щоб ними заопікувався Іван Франко. І нехай ніхто не плаче по мені…

— Ви думаєте, що такий лист, якби він і справді був, міг би стати для Франка світлою миттю в його невимовному горі? — спитав я, коли моя супутниця вийшла з ролі й, розпустивши волосся, стала знову Адріаною.

— Ні, не думаю, — прошепотіла вона.

У її шепоті прозвучали безпорадність і довіра до мене, начебто я мав силу змінити щось у тому, що давно відбулося й було надто трагічним. Я відчув, як швидко, немов роса на сонці, розтавало відчуження, що пролягло між нами, і наші стосунки почали набирати нової якості — щирості й взаєморозуміння: ми однаково були стурбовані горем Франка, так, наче він жив поруч, ця турбота зближувала нас, робила друзями в біді, і я мовив невпевнено:

— Нам треба відійти від факту. Є ж, крім фактичної, ще й художня правда — хай Франкова трагедія станеться після його ювілею…

— А тим часом Франко і Стефаник розмовляють з Грималюком, — полегшено зітхнула Адріана.

— Ми забули про скрипаля, — нагадав я.

V

Як тільки зсутулена постать Франка зникла за вигнутим дощаним парканом, що заслоняв сад від Стежкового провулку, Іван Косинюк опустив руки — одну зі скрипкою, другу зі смичком, — хвильку так постояв, задивившись на зелений купол Високого Замку, який підтримував на собі голубий небосхил; і коли гора почала наближатися, розсуваючи по один бік вежу Корнякта, а по другий Бернардинський монастир, і, зупинившись на вулиці Баторого, засліпила зір скрипаля зеленню м’якорунної трави, він зрозумів, що настала пора виходити на Замок, як задумав давно. Біля фігури Яна з Дуклі місця для нього більше немає.

Уклавши у футляр скрипку — смичок чомусь не влазив і зламався, — скрипаль зігнувся по циліндр, висипав з нього мідяки до підніжжя статуї, надів на голову й подався через Академічну навпростець до наближеного замчища, сповнений спокою, резиґнації й крихти зухвалої надії.

Він ішов, а Замкова гора віддалялася, немов забавлялася з ним, вежа Корнякта й Бернардинський монастир знову стали на свої місця, розмежувавшись двома рівнобіжними вулицями — Валовою й Руською; Косинюк перетяв їх Шкотською й вийшов завулками до Порохової вежі, та наздогнати гору не міг, вона вже віддалилася на лінію Волинського тракту й відпливала далі, мов фата–моргана в пустелі; знав скрипаль, що це ніяке не видиво; все в його житті було примарне й ілюзорне. Усе,

за чим гнався, що здобував і, здавалося не раз, тримав уже в цупких пальцях; добра робота, перспективний заробіток, несподіваний образ для полотна, ледь уловимий звук, що міг би стати початком пісні, — враз вислизало з рук; світ навально його зачаровував, і він, виловлюючи з нього прекрасне на пензель чи на смичок, не мав ні сили, ані вміння оберегти спійману красу від повсякденного бруду. А тоді приходило до нього озлоблення, весь світ здавався йому чорним і злим і уособлювався в підприємцеві, який позбавив його роботи, філістерові, що поглузував з його картин, безголосій дівиці, яка сфальшувала його пісню, — він стояв один, чистий і білий, ображений на людство й протиставлений йому. Світ приходив до нього, щоб засліпити маєвом, а потім утекти в безвість, як нині Замкова гора; доганяти його не вмів і залишався із своєю гординею — самотній буйночубий красень із скептичним поглядом великих очей і зневажливою гримасою губ.

Та існував Високий Замок. Останні тижні й дні, які скрипаль проводив біля фігури Яна з Дуклі, жебраючи смичком, зелена гора височіла в піднебессі для нього, він весь час вдивлявся у неї; і ставала вона символом висоти, яку він урешті повинен здолати й стати на ній повним зростом свого таланту, піднятися над плебейським містом, немов Мойсей на Синаї, й здобути визнання, залишившись на ній назавжди.

А гора втікала, як доля, — покликала і не дається; Косинюк прошепотів уперті рядки з Франкового "Мойсея": "Та я мушу, я мушу дійти до межі Канаана..." — і тоді заступила йому дорогу тичкувата постать пропитого чоловіка з синіми мішками під очима, з чорною збитою у ковтуни бородою, з обличчям, схожим на викручену шмату. Чоловік крадькома всунув свою долоню в Іванову, кисть руки була гладка, ніби вичовгана в попелі, й швидко висковзнула, як слиж або пічкур.

Був це колишній молодомузівець Йосип Шпатько, який прославився серед молодих львівських поетів не так своїми гумореснами, як тим, що з пригощень на сільських фестинах завжди вертався з течкою, набитою

смаженими курячими ніжками, а з міських просвітянських імпрез — шматками тортів; він мав у нагрудній кишені саморобний календарик неділь і свят, навпроти яких записував адреси впливових українських родин, до них почергово приходив на обіди декламувати свої гумористичні вірші; був він теж автором повісті "Виродок" — про такого собі салонмена, який гасає по світу, щоб вигідно одружитися, засвоїв для себе істину, що живе у віці не пари й електрики, а корупції та протекції, вдень заграє з соціалістами, а ввечері грає на фортепіано по шинках; Шпатько нашіптував у літературних колах, що прототипом повісті послужив йому один реемігрант з Америки, маючи на увазі Косинюка; відомий був Шпатько ще й тим, що під час однієї дискусії між молодомузівцями і Франком він замахнувся…

Косинюк зупинився перед цією проявою, але тільки на мить, виминув її, та Шпатько схопив скрипаля за полу блузи й вискнув:

— Хіба ти не чув, який патріотичний акт задумано? Нині збираємося біля Народного дому. Там Карманський, Яцків, Пачовський…

— І вони дадуть тобі з’їсти й випити? — нагнувся до Шпатька Косинюк.

— Яке блюзнірство! — обурився Шпатько. — Ми нині вибираємося до Урича, щоб на скалі вибити пам’ятний напис на честь Івана Франка!

— І це будеш робити ти?! — Косинюк бридливо відтрутив Шпатька. — А що я казав, — говорив уже сам до себе, виходячи на Куркову, — той ваш народ, пане Франко, створив з вас ікону, щоб нею прикривати свою духовну ницість… Та пріч же, огидо! — шикнув на Шпатька, який підбігав за ним. — Бо піду, піду з вами, але тільки для того, щоб тебе струтити з тої скали…

А коли піднявся до стрілецьких кошар, побачив, що Замкова гора зупинилася, і він стоїть неподалік її підніжжя — зачарований світом троєцький хлопець, готовий розпочати своє сходження.

Воно давно розпочалося — тепер лише продовжувалось або ж закінчувалося… То було ніби в гарячковому сні, я схоплювався вряди–годи й тоді оглядався довкола, важко вибираючись із своїх видінь: біля мене товпилися самі обличчя — без тулубів — і всі просили, щоб я їх намалював, а я не мав на чому й чим, я був близький до розпачу, бо так багато облич не бачив ніколи, у Трійці вони від мене втікали, а тут шемрали, кричали, реготалися, плакали — і всі проштовхувалися до мене, щоб стати ближче; молоді й старі, красиві й потворні, заплакані й п’яновтішні лиця юрмилися в нашому смердючому трюмі, а на верхній палубі, де стріляли корки з шампанського і грала музика, були ще інакші — ангельські, я позирав деколи на них, підлізаючи крадькома по трапу, і плакав з жалю, що не мав навіть вугля, не те що олівця.

Деколи вибирався з того хаосу й тоді в поле мого зору виходили предмети: колії, паквагони, корабельні щогли, безкраї води, — ті предмети не в’язалися жодною послідовністю, вони існували самі собою, випадкові в моєму житті, змінювали один одного, і я про кожен з них міг спитати, чи це, бува, не Америка, бо знав, що задля якоїсь Америки ми з мамою покинули Трійцю й до неї їдемо, пливемо, мучимось… Я не уявляв собі свого майбутнього ні в якій конкретній іпостасі, а з минулим, троєцьким, єднало мене лише мамине жовте обличчя і ще образ пана в чорному сурдуті й капелюсі, який заходив до нас ще в

Трійці, а потім, ніби привид, з’явився біля залізної печі у краківській почекальні й зник; я не знав, що це Стефаник, а може, тоді він ще й не був Стефаником, напевно, він став ним, коли написав книжечку "Камінний хрест" про таких злиднів, як ми; ту книжечку подарував мені в Нью–Йорку Адам Коцко, і я впізнав автора на портреті, вміщеному в книжці, — тільки ці два обличчя засвідчували, що я не сьогодні на світ народився, а мав своє минуле.

Проте образ троєцького пана швидко стерся в пам’яті, а мамине обличчя зжовкло, мов зів’яла динька, і я пам’ятаю ту мить пробудження з гарячкового сну: мати лежала на палубі, закутана в сіре покривало, потім хтось з наших затулив мені очі долонями, як дитині, хоч був я вже парубчаком, і я почув лише сплеск за бортом, а потім мене ті долоні відпустили.

З гарячкового сну розбудив мене й назавше повернув до дійсності навальний, що глушив вуха зусібіч, рев корабельних сирен. Я вибіг з трюму на палубу й аж присів зі страху: попереду корабля з обох боків виднілася забудована мурашиним містом земля, в океан із суші впадала велетенська брудна ріка, а в її гирлі перед самим носом нашого корабля на високому, в три поверхи, постаменті стояла гігантська зелена від окису статуя жінки з факелом у правій руці та з книжкою — в лівій, увінчана стрілчатою короною, з обличчям суворим і розумним, і я подумав, що це і є та Америка, до якої ми з мамою вибралися; постать жінки наближалася до мене, я навіки запам’ятав її обличчя, захопився ним, полюбив і готовий був намалювати його з замруженими очима, а на душі відлягло: не пропаду на чужій землі, яку охороняє така маєстатична, мудра й добра богиня.

Але статуя залишилась позаду, насупроти сунули кораблі й баржі, скреготали якорні ланцюги, гримотіли, вдаряючись у борти, синьо–чорні від мазуту хвилі, закожушені трісками й соломою; полегкість у душі мінялася гнітючістю: на нас насувався берег з неймовірно високими будинками — коломийська ратуша загубилась би серед них, мов квасолева тичка в Петрилівському лісі; ті будинки, безмовні й чорні, спиналися в задимлене небо, з–поміж них вистрілювали фабричні димарі, з яких вибухали клуби чорного диму; на березі свистіли локомотиви, метушилися маленькі й чорні від кіптяви люди; мої супутники стояли на палубі отупілі, мов вівці у спеку, і казали, що ц е Америка.

Я дивився з нерозумінням на чужий світ і не міг утямити, для чого мама сюди вибралася й умерла марно по дорозі; я не знав, що мав далі

робити, — може, триматися жінки, яка затулила мені долонями очі, коли тіло мами викидали за борт; та жінка стояла на палубі й горнула до себе трійко дітей, біля її подолка для мене, майже дорослого, місця не було; я безпорадно розглядався довкола — всяк був заклопотаний своєю бідою: посеред океану збирало всіх докупи днище корабля, тут простилалася перед кожним чужа земля, і кожен муситиме шукати на ній хліба сам.

Наша шіфа причалила до маленького острівця в гирлі Гудзону, до берега з нього — рукою подати, і я й подумати не міг, що в тих карантинних бараках з червоної цегли мені доведеться пробути в голоді цілий місяць, поки прийде черга медичного огляду. Нарешті підійшов до мене чоловік у білому халаті, сказав викласти двадцять доларів; лікар довго зазирав мені в очі — я вже потім дізнався, що емігрантів, заражених трахомою, завертали до Гамбурга — і випустив мене до катера. За кілька хвилин я, самотній як палець, німий і майже без грошей, ступив на американську землю.

Згадую ті перші, невпевнені й боязкі мої кроки берегом Манхеттена, а в уяві чомусь постала в пам’яті та мить, коли я, заангажований Адамом Коцком, повернувся навесні 1907 року з Америки до Львова, влаштувався у Народному готелі й зважився з набитою доларами кишенею зайти до кав’ярні "Монополь", що заховалася за спиною пам’ятника Міцкевичу, — там, як казав мені Коцко, збираються на розмови львівські богеміст, які належать до літературно–мистецького угруповання "Молода муза". Можна деколи побачити й Івана Франка за столиком у кутку, де він п’є каву і переглядає газети, зрідка приходить Стефаник…

У смокінгу, циліндрі й білих рукавичках я зайшов до кав’ярні, коли ще було порожньо. За шинквасом біля консолей, заставлених масивними канделябрами, сиділа пухкенька звабливогруда кельнерка; вона, видно, зразу належно мене оцінила, бо не забарилася підійти до мого столика; я замовив каву і з цікавістю очікував завсідників, яких Коцко ще в Америці так колоритно описав, що я напевно зміг би кожного впізнати — молодих українських модерністів, які пишуть свої твори у кав’ярнях не

заради екзотики, а тому, що бідні, мов церковні миші, не мають кабінетів. Замість візитної карточки я мав у теці кілька олійних мініатюр, зроблених ще у Грініч–вілліджі, богемному кварталі Нью–Йорка, де колись Едгар По написав свого "Ворона". Були це символічні кунстштюки, на кожному з яких крізь сцени праці, злигоднів, розкошів, розпусти, насильства, оргій проступали деталі статуї Свободи — рука, стрілчата корона, факел, благородне й суворе обличчя античної богині. Я був упевнений, що з цими візитками приймуть мене до товариства і що на мої майбутні малюнки, створені на матеріалі львівського життя, матиму попит.

Я сидів серед могильної тиші в кав’ярні за важким дубовим столиком, покручував у пальцях підсвічник, заляпаний жовтими бурульками воску, й відчував на собі пильний погляд кельнерки: напевне, мій зовнішній вигляд, яким вона спочатку так захопилася, навіював тепер недовіру: а може, це поліцейський шпіцель? "Ну й що, — подумав я, — чим може загрожувати шпик кельнерці?" Проте мені захотілося кудись сховати циліндр, я потримав його в руках, розглядаючись по залі, кельнерка вмить підбігла, послужливо забрала в мене й повісила на вішак поблизу шинквасу. Ми не перемовилися й словом, тиша у кав’ярні ставала напруженою, і я вже подумав, що треба йти геть: ніхто ж не приходить; та в ту хвилину тихо, немов скрадаючись, просунувся крізь відхилені вхідні двері невисокий щуплий панич з інтелігентним обличчям, обрамленим гладкою зачіскою й бакенбардами, до підсліпуватих очей прилипли квадратові окуляри, мав він вигляд сумовито–трагічний, і я не сумнівався, що це зайшов хтось із молодомузівців.

Кельнерка просвітліла, сперлась ліктями на ляду, втопила вказівні пальчики в ямки на пухкеньких щічках і проспівала солодко:

— Пан Карманський п’є нині на сольо–о? А де ж пан Місьо–о?

Сумовите обличчя клієнта ще більше спохмурніло, він став біля ляди, подивився кельнерці в очі й мовив, коротко зітхнувши:

— Отак, пані Малгосю… Отак.

— Пан Карманський закохався! — півкнула Малгося, закриваючи уста долонькою. — У пана в серці сум?

— Не до жартів, пані Малгосю…

— А поезію вже склали на тен темат?

— Почав… "На межах чорна задума бродить, а хвору душу повив туман… повив туман…"

— Сідайте й складайте, пане Петре: поезія завжди лікувала вас від кохання… А хто вона?

Поет нахилився до кельнерки, прошепотів, і вона знову вискнула, забувши цього разу затулити долонькою рот.

— Артистка? Та, що приходила вчора з Адвентовичем?

— Вона, пані Малгосю…

— І не відповіла вам взаємністю?

— Я ж їй іще нічого не сказав.

— То кваптеся, кваптеся, пане: той… Адвентович такий, що задурманить будь–кому голову. Кажуть, він загіпнотизував навіть тюремну сторожу Бригідок і допоміг російським революціоністам утекти. То затятий соціаліста!

— Що ви на тому розумієтеся, пані… — спохмурнів Карманський. — Адвентович знає, чого хоче…

— Але й ви, і ви, пане Петре, не якийсь там пантофляж, ви теж можете заімпонувати тій артистці — якщо їй таке подобається, — своїми тюремними муками…

— Подайте мені кави з кожушком і не говоріть більше про те! — обірвав розмову поет і підсліпувато попрямував до столика, мене не помічаючи.

Я тоді згадав розповідь Коцка про Кармaнського, і ніяк не міг зіставити цього меланхолійного поета з героєм, якого змалював мені Адам. Коцко все перебільшував — бачив у людях не справжнє, а бажане. Я почув, як до мене підкрадається почуття розчарування в особі, якої, зрештою, й не знаю. Для мене ще там, за океаном, люди поділилися на незалежних і залежних, залежні — на скорених і нескорених, нескорені — на компромісних і безкомпромісних; і коли хтось обрав для себе ту чи іншу позицію, то повинен бути їй вірним, і нема чого естетові задля моди ставати на якийсь час революціонером, а потім соромитися чи боятися того свого кроку.

Від Адама я дізнався, що наприкінці січня цього року українські студенти оголосили віче за створення українського університету у Львові. Сенат віче заборонив і дозволив вшехполякам самим розправитися з бунтарями. Двадцять студентів забарикадувалися в аудиторії на другому поверсі, ще стільки прийшло їм на допомогу з третього, бунтівники зім’яли боївкарів, поламали в аудиторії столи, позривали портрети ректорів у аулі[54], побили мало не до смерті секретаря університету Алойзу Віняржа і вийшли в місто, співаючи пісню "Шалійте, шалійте, скажені кати!" На розі Академічної їх оточила поліція. Саме тоді з бібліотеки вийшов тендітний студент філософії Петро Кармaнський, автор поетичної книжечки "Ой люлі, смутку", перечулений лірик. Він боязко обійшов заарештованих товаришів і раптом почув: "Кармaнський, якщо ти порядна людина, то твоє місце серед нас!" Поет, який був зайнятий лише своїм особистим смутком — це теж потрібне, хтось повинен оспівувати стан людини в певних умовах, — приглянувся крізь окуляри, впізнав того, хто звернувся до

нього — був це Адам Коцко, організатор віча. Не довго вагаючись, Карманський просунувся крізь кільце поліції, став серед заарештованих. Просидів місяць, витримав голодовку, недавно вийшов із тюрми… А тепер не хоче, щоб йому нагадували про той вчинок, бо ж, видно, не мав духовної потреби сповнювати його, не був готовим до нього й піддався тільки хвилевому настроєві або соромові. Я далекий від протестантства, мій протест — малюнок, більше я нічого не вмію робити, але коли б ступав на дорогу відвертої боротьби, то — як Січинський, як Коцко, як Франко.

Я й нині так думаю? Ні, сьогодні я вже не думаю, а лише споглядаю марність свого життя. Чому так сталося?

А тоді… Тоді мої думки перекроїв різкий скрип дверей, до кав’ярні увійшов розмашистим кроком довгоносий чоловік, лисий і чорноокий. Він поправив на плечах лискучий чорний сурдут, обтягнув поли й маєстатичним жестом зняв з голови мельоника.

— Знімаю капелюх тільки в церкві і в кнайпі! Прошу це належно оцінити, пані Малгосю, й подати на стіл, де сидить Карманський, дві кави. Маестро Яцків, сер! — кивнув він мені головою, немов давньому знайомому.

Яцків присів біля Карманського, пильно приглянувся до нього, хмиркнув, лукаво підморгнув, але Карманський був незворушно сумний, і Яцків, пристосовуючись до настрою товариша, замугикав сумної:

І може, ти крізь сон почуєш

Мої тужливії пісні,

І може, нишком забануєш

Бодай у сні, невиннім сні.

До тебе шлю свій скорбний спів…

Перестав наспівувати, спитав:

— Не пригадуєш, Петре, чиї це слова?

— Карманського, — знехотя відказав автор.

— А я весь час думаю, звідки їх знаю… Петре, якби ти потрусив кишеню, ми б випили — знаєш за що? Щоб ніколи не відходити від принципів модернізму. Тебе дивує, чому я з цього почав розмову? А тому, що давно тебе не бачив, Петре, аж два дні, то хочу наговоритися. Та й справді я тепер водно про це думаю: прийшла нова релігія в літературу і треба визнати якусь одну. Ми випили б за те, щоб не бути слугами двох панів: або Франко, або Пшибишевський!

— Я не визнаю жодного пана, а тому не п’ю, — понуро відказав Карманський. — Я не реаліст і не символіст, я — романтик… А взагалі, не треба блюзнірити, Міську.

— Зовсім не блюзнірю… Наш журнал "Світ", редагований шановним Бирчаком, повинен дбати про завтрашній день поезії, а нинішній ми залишимо комусь іншому — хоча б Франкові. Я придбав собі книгу "Чорна магія", а також Коран, читаю й переконуюся, що тільки підсвідоме, містичне може стати основою нової штуки. Мій батько, старий побережник із села Лесівки на Станіславщині, мовив, що Бог живе не тільки в церкві, а й у лісі. Отже, відучора й назавжди прощаюся з реалізмом, моя церква — ліс, незбагненний, незнаний, сліпий… Я серйозно. І йду до цих переконань не відучора, ти знаєш мою новелу "Білі вівці", там усі сліпі: отара і пастухи.

— У Метерлінка є п’єса "Сліпі"…

— А я йду далі... Ми всі стали супроти соціальної заангажованості Франка, хоч, правду кажучи, всі вкупі йому одному дорівнятись не можемо... А він — ти ще, мабуть, не читав — у "Віснику" так жорстоко насміявся з нас, та кропива–жеруха! І знаєш, подав редакторові дуже вигідну для поетів ідею: оскільки всі вірші, вміщені в останньому номері "Світу", мають однаковий зміст і з однаковим розумінням можна їх читати згори вниз і знизу вгору — платити авторам подвійні гонорари.

Яцків голосно засміявся. Він мені відразу сподобався, хоч я не міг збагнути, що в нього напускне: салонна манірність чи мужицька тверезість.

— Сміх сміхом, Петре, а в літературі настає нова ера, якої не хоче розуміти сам Франко. Старші письменники ставили собі за мету змальовувати економічні та громадські порядки, а для молодих головна річ — людська душа. Ми повинні освітлювати довколишнє середовище через внутрішній світ героя...

— Міську, май совість, це ж слова Франка, — зауважив Карманський.

— А бачиш — і він з нами!.. Ми стоїмо на межі між минулим і майбутнім, немов орел між пустелею і морем, ми повинні наш родовід брати в храмі Краси, а дітей хрестити сльозами нашого народу! — Мова Яцкова ставала щораз патетичнішою, я дослухався, чи не чутно в ній фальшу, позерства — і не міг зрозуміти; мабуть, Яцків закидав гачок, щоб вивідати думку товариша, та Карманський розмови не підтримував, і Яцків наговорив зовсім про інше, примружуючи химородні очі: — Якби ти знав, Петре, що за божественний напій "Чорна Індія"! Ти ще не пробував, а я вже маю рецепт, незабаром принесу. Який то цімес: смак полину й смоли! Хоч як на мене, то найсмачніша звичайна горілка, коли її закушувати огірком або бурячками з хріном... Пані Малгосю, у вас нема цвіклів з хріном? Є? Ви ж наша альма матер! Подайте мерщій, бо у мене ось, як у того Карася... щось таке в мене є... — він вийняв з кишені сурдута плоску плящину, — і називається вона аква віте. А ти й не сподівався, Петре!

Кельнерка принесла бурячки з хріном і чарки, Яцків наливав.

— То хто вона цього разу? — спитав притишено й зовсім конфіденціально.

— Ванда Патковська…

— О, видно, вже маєш гріх за душею, бо–сь почервонів.

— Краще мати за душею гріх, ніж нічого, — Карманський посміхнувся, проте усмішка не пасувала до його сьогоднішньої ролі, він це втямив і квапно погасив її. — Не було гріха, — сказав сумно. — Вчора бачив її тут з Карлом Адвентовичем, зблизька. То незвичайна жінка — симбіоз печалі й легковажності. Я недавно бачив їх обох у виставі "Життя людини" Андрєєва, ставив Павліковський в Новому театрі. Яка чуттєвість, глибина… А тут уздрів натуральну, без гриму…

— Напийся, Петре, і напиши вірша — це єдиний для тебе вихід зі становища. Ти ж знаєш Адвентовича; то такий хлопака, що коли вже впіймав пташку — не випустить. Але ж вона старша за тебе.

— Яке це має значення, — опустив голову Карманський.

— Я її добре знаю, — замислився Яцків. — Ех, якби вона захотіла зіграти зі мною Анну в "Украденому щасті" Франка: ми готуємо спектакль у театрі львівського "Сокола". Я граю Задорожного. А може, ти допоможеш?

— Ніколи в світі!.. Міську, якби ти перейшов мені дорогу… я… я б убив…

— А най тебе двері стиснуть! Ну, будь здоров.

Яцків підніс чарку, та біля уст затримав: наші погляди зустрілися. Він підморгнув мені, покликав:

— Сер! То ваш циліндр на вішаку? Певне, ваш, бо дотепер я його тут не бачив. Коли бажаєте, ходіть до нас і відрекомендуйтеся. Ви, часом, не з Америки? — спитав, коли я підійшов до їхнього столика.

— З Америки. Іван Косинюк, мистець.

— Ти чуєш, Петре? — Яцків здивовано видивився на Карманського. — Відколи я почав читати "Чорну магію", геть чисто все знаю. І що тут робите?

— Повернувся в рідний край…

— Хто вас на таке дурне намовив? — Яцків відставив чарку.

— То довга історія. Зустрівся в Нью–Йорку з Адамом Коцком, і він переконав мене…

— Ох, той Адась, Адась… Гасає по всьому світу, як посолений. Повна голова революції… Мистець, кажете. То приставайте до нашого товариства.. Серед нас був колись Михайло Паращук, он його робота, — Яцків кивнув у бік вікна на пам’ятник Міцкевичу. — Знаєте… Вчився у Кракові, Відні. Зробив у Львові знаменитий фонтан з німфами — подивіться, варто — поряд з бібліотекою Оссолінських. Виконав бюсти Франка, Лисенка, Людкевича, зліпив і мене. Та раптом забажалося йому політики — в 1905 році. Належав, видно, до таємної організації, мав завдання: у Старому місті Варшави кинув бомбу в повіз російського губернатора Скалона… То якесь диво, що втік. Тепер у Парижі, вчиться у самого Родена… Ну, а ми… Це поет Петро Карманський, оспівує сум і смерть. Дуже сумний поет. Особливо — коли закохається. Тоді незле пише. А що закохується дуже часто, то вважаймо — поет несогірший. Вчився у ватіканському "Колледжіо Рутено" на єзуїта, але не витримав

дисципліни й повернувся додому. Залишився в душі італійцем: у його віршах замість верб — кипариси, замість Дністра — Тібр. Сам безтурботний, мов трубадур, а вірші пише такі сумні, ніби Данте ходив по пеклу не з Віргілієм, а з ним… Та досить про нього. Я — канцелярист львівського асекураційно–кредитного товариства "Дністер", доморощений артист, а ще й прозаїк: уночі мене мучать привиди, а новели пишу в екстазі.

— Не вірте йому, — зникла напускна журба з обличчя Кармaнського. — Стефаник більше мучиться від реалізму, ніж Яцків від містики.

— Може бути, — погодився Яцків. — А в якому жанрі ви працюєте, Іване?

— Маляр… Ось кілька моїх робіт, — я витягнув з теки мініатюри. — Мені Адам нарадив познайомитися з вами. Я за тим і прийшов сюди.

Яцків з Кармaнським з цікавістю оглядали мої роботи, прицмокували, похитували головами, переглядалися, і я помітив скруху на їх обличчях.

— Бачите, — підвів голову Кармaнський, — ваші речі особливі, їх не всі зрозуміють. Навіть для нас вони несподівані. А практичні галичани, які взагалі вважають митців неробами й жебраками, їх не куплять, — Кармaнський запалив цигарку, глибоко затягнувся. — З бідою прийняли вони в музиці Людкевича, а в малярстві Труша, та й то кожен третій вважає своїм правом влазити обом у душі заболоченими ходаками. А письменників зовсім не визнають. Найголоснішим патріотам досить мати кілька фраз Шевченка для реклами своєї культури на святкових імпрезах, кілька парадоксів на адресу Франка; Лесі Українки й Стефаника не знають і знати не хочуть, а до нас, молодих, звертаються лише тоді, коли хочуть вписатися дівчині в альбом. Тож звикайте…

— Нам, як казав Гонкур, — додав Яцків, — мало написати книжку, нам треба стати ще й лакеєм свого успіху — продати її. Остап Луцький,

наприклад, так уже вміє рекламувати свій крам, що якби йому дали прочитати анонс з "Діла", то слухачі плакали б із зворушення, — а книжок його не купують.

Тривога вкралася в мою душу: я передчував тоді свою біду… Хотів ще розпитати про можливість виставок, та до кав’ярні увійшло троє. Були це, як потім я дізнався, Остап Луцький — елегантний, з метеликом під шиєю, Василь Пачовський — поважний, зосереджений, і Йосип Шпатько — довгов’язий, галасливий, у картатій зачовганій блузі.

— Як тільки я закінчив свій виступ у залі "Яд Харузіму" — ти ж знаєш, як публіка мені плеще, — смикав Шпатько Пачовського за рукав, продовжуючи почату, певне, ще на вулиці розмову, — чіпляється до мене розпорядник єврейського клубу Йоахім Шварц — ти його знаєш — і завважує мені, що я нетактовний; я йому відповідаю, що не вважаю себе ідеальним, хоча за ідеали й борюся; йому ж, бач, цього мало, він називає мене при людях за мої антисемітські гуморески юдофобом; я — ти ж мене знаєш — людина спокійна, але навіть найлагідніший пес у найдобрішого господаря раз на рік зривається з ланцюга, то й кажу йому: "Як я маю вас любити, коли ви навіть свого Ісуса розіп’яли"; а він, чуєш, що відказує мені, паршивець: "То була помилка наших предків, треба було таких, як ти, дурнів розпинати…" Присутні, ті самі, які мені щойно плескали, підняли регіт, і я мусив утікати. Хіба не правду завжди мовлю: nad każdym wisi katastrofa…[55]

— Перестань, Йосипе! — шикнув Яцків. — Ти як хочеш людей розсмішити, то готовий рідній мамі в очі плюнути… То що будемо робити, панове? Нас багато, маємо гостя, а грошей, як звичайно, нема. Може, підемо на "окоцімське" до вуйця Томаса на Баторого або ж до найдешевшої кав’ярні Юза?

Косинюк підійшов до Малгосі й замовив багатий стіл.

Товариство було вражене: гість розплачувався зеленими банкнотами, були це справжні долари, і мав він їх цілу пачку. Луцький з Пачовським перезирнулися, в їх поглядах тінню майнуло недовір’я; Яцків заспокійливо кивнув рукою, проте знизав плечима — мовляв, яка мана погнала його з багатої Америки в жебрацьку Галілею; тільки Шпатько, побачивши долари, пройнявся безмежною повагою до американського маляра. Він увихався біля нього, панібратськи підморгував, заглядав приязно в очі, підбадьорював поглядом, що мало означати: зі мною не пропадеш, допомагав пані Малгосі накривати стіл, ставив, що смачніше, перед гостем, і врешті сам усівся поруч. Косинюк радо приймав Шпаткову запопадливість: він почувався чужим серед нового товариства, і такий зв’язковий був йому потрібний, а може, це давалися взнаки заокеанські митарства, під час яких доводилося хапатись за будь–яку послужну можливість у надії вирватися зі скрути, ризикуючи при тому потрапити в руки шарлатану.

Остап Луцький підняв келих. Він усе ще вважався ідейним натхненником львівських модерністів, хоч після того, як засумнівався в геніальності Франка, ласкаво залишивши йому титул взірцевого продуцента, авторитет його катастрофічно похитнувся, бо в кожного, хто був посвячений в цей літературний конфлікт, при зустрічі з Луцьким неодмінно спливали в пам’яті слова Франкової відповіді авторові пасквілю: "Я б мужів з вас повиводив, навіть з мавп таких, як ти", — і молодомузівський проводир, який навчався у Празі і Кракові й особисто був знайомий з Пшибишевським, теж мусив весь час пам’ятати, які асоціації він будить у товаришів; прутик Франкової насмішки з часом почав батожити, став гарапником, канчуком, карбачем — врешті Луцький не витримає цих безконечних шпіцрутенів і виїде зі Львова. Та поки що він тримав фасон, тільки полохливо поглядав на вхідні двері кав’ярні, знаючи, що о другій годині, по–кантівськи точно, заходить Франко. Та було ще загодя.

Луцький промовив:

— Що я хотів би сказати, панове–товариші… Одно слово, нема злого, щоб на добре не вийшло. Ми з Василем подивилися роботи нашого шановного гостя–колеги, і я подумав: скільки марно пролито сліз нашими письменниками над долею емігрантів — Стефаник, Конопніцька, Сенкевич, Короленко, та й Франко теж… А що маємо в результаті? Я не заперечую — зрештою, про це знає краще пан Косинюк, — лились, лились ті чорні сльози емігрантів… Проте, як бачите, найпростішим нашим людям довелося зіткнутися з високою культурою Америки й повернутися в рідний край з певним цензом. А як потрібен, як необхідний злет духа українського народу на рівень, я сказав би, світових партитур! Відлітають наші селяни, мов журавлі, за океан…

— А на їх місце польська шляхта переселяє мазурів, — перебив Луцького Пачовський.

…Я слухав, опустивши голову. Луцький мав рацію: хіба в Трійці зміг би я здобути мистецьку освіту? Та мене там свої люди зацькували б собаками, мов зайця; у своїй простодушності — я ж був інший, незрозумілий, а тому й небезпечний для усталених віками сільських традицій — мене просто позбулися б, звісно ж: над ріллею не горбиться, забавляється мальовидлами — а що, коли всі перестануть орати, сіяти, жати і пити в корчмі?.. Мене таки врятувала еміграція…

Але як забути той моторошний стан самотньої й німої людини у джунглях неосяжного міста, де всяк зайнятий собою й до іншого байдужий тільки тому, що Морган перераховує в банк свій двохсотий мільйон, а робітник, щоб завтра не здохнути на вулиці, мусить розпочинати збивати йому двісті перший…

Хвалити Бога, я таки ходив до заболотівської школи й навчився читати латинкою. Це мені допомогло в Америці: я відчитував рекламні написи і зіставляв з малюнками — так поволі навчився англійської мови настільки, що міг порозумітися з людьми. Ми приїхали влітку, тож спати можна було у сквері, в парку чи просто на тротуарі, накрившись пакувальним папером або вийнятими із смітника газетами, а в дощ ішов

до десятицентової нічліжки; спочатку були в мене гроші, і я міг купувати картоплю, яку пекли в жаровнях на вулицях, мав за що взяти дешевої ковбаси для котів, попастися ввечері недоїдками на ринку, похлебтати супу за п’ять центів.

Та гроші втікали з рук, мов пісок крізь пальці, і страх перед голодною смертю погнав мене шукати праці. Робочих рук Нью–Йорк, здавалося, потребував, як пустеля води: всюди будувалися будинки, доки, фабрики, на вулицях били камінь для бруківки, в Централ–парку прибиральники наколювали на палички з цвяхами недопалки й усіляке сміття, на тротуарах сиділи із щітками чистильники взуття, на перехрестях, де зупинялися автомобілі, стояли молоді негри із шматами в руках, вони бігли юрмою до машин і навперебій, без дозволу власників, витирали з них пил, — я всюди пробував знайти працю й звідусіль мене проганяли, справляючи на біржу, де безробітні вистоювали в черзі тижнями й місяцями, щоб за п’ять доларів записатися на роботу…

— А чи не завелика то ціна, пане Луцький, — сотні занапащених життів за мене одного? — спитав украдливо Косинюк. — Навіть якщо б я був геніальним малярем?

— Евентуально, пане Іване, може, й так… — у Луцького враз пропав ораторський хист. — Бо, як казав Тарас, — "не нам на прю з тобою стати…" Але ж ви є… і ми вам допоможемо, як лише зуміємо.

— О, так! — вигукнув Шпатько. — Та ми, пане Іване, вивісимо ваші твори в залі єврейського клубу "Яд Харузім", там ставить деколи свої спектаклі театр "Руської бесіди", по суботах і неділях збирається сметанка, яка має смак! А в касино… Та хіба якийсь там пан меценас, який проциндрює в карти сотні ринських, не купить вашої картини? Пане Косинюк, хоч я й знаю, що nad każdym wisi katastrofa, гарантую вам: не пропадемо!

Залягла тиша, поети мовчки чаркувались. Яцків поглипував скрадливо на буйночубого Косинюка, їв і пив, та на його обличчі тінився винуватий вираз: може, від того, що стіл аж угинався, а бенкетують вони за чужий рахунок і ніяк не зможуть віддячитися Косинюкові, коли долари в того закінчаться, — хіба що пісними голубцями в їдальні вуйця Томаса.

Луцький квапно міняв тему розмови, він нікому не хотів віддавати свого першенства.

— Наше товариство, колего, назвало себе "Молодою музою". Це нині модно: "Молода Польща", "Молода Німеччина" і т. ін. А назву подарував нам новеліст Михайло Яцків. У його збірці новел "Казка про перстень" є прекрасна річ — "Доля молоденької музи", в якій захована символічна загадка потреби творення, вона формулюється у словах: "Якби він любив мене, то відчув би, що я тут". Не знати, а підсвідомо через свій талант відчути — де муза! Звичайно, якщо той талант є... Та вам цей секрет напевно знайомий. Артистична творчість не сміє бути ні боною, ні нянькою, ані пропагатором, бо єдиною її функцією є внутрішня потреба творця, яка в жодну розумову шухляду не вкладається.

Я визнавав за Луцьким певну рацію. Але ще тяжіли наді мною роки, прожиті в Америці, де можна на очах ситих, щасливих людей померти голодною смертю, а можна випадком і розбагатіти — і те, і се мені знайоме; наді мною тяжів заклик Адама Коцка віддати всю силу розуму й рук не чужинцям, а своїм, — то як погодитися з тим, що мистецтво не сміє бути пропагатором ідей, не повинно мати мети? Я просто не міг наразі зрозуміти, чому ці люди ховають голови в пісок, коли по тюрмах голодують в’язні, коли народові на своїй землі заборонено мати свій університет. Хто ж ви тоді — нарциси?

За столом розпочалася суперечка, та я вже її не сприймав: йшло до обіду — двері до кав’ярні все частіше відчинялися, і я зрозумів, що жду когось такого, хто міг би відповісти на ці мої сумніви. Може, Стефаник зайде, — щеміло моє серце, — і я припаду до його грудей, пригадаю

йому краківську почекальню, залізну піч, зжовклу від горя жінку й хлопчину, що рисує вуглем на підлозі страдні обличчя емігрантів, — та чи заспокоїв би він мене? Гамір за столом наростав, усі говорили й ніхто нікого не слухав, а щем у моєму серці згущувався й пік, і я збагнув, що це пече мене чекання особливо несподіваного, і та несподіванка не буде Стефаником, а тим, хто прозрів майбутнє свого народу, — ось увійде він, величний, мов пророк, я переконаюся, що його не видумали, що він живе на землі, й образ його заспокоїть мої тривоги.

— А може, не треба й цього разу про Франка? — сказав недбало Шпатько, який сидів поруч зі мною. Мене образила зневага в його голосі: як він сміє, та невже Франко, творець "Мойсея", такий звичний для нього, як сірий будень?

— Я мовчу, — пирхнув Луцький. — Мені в цьому випадку треба мовчати, проте я таки скажу. Людина відчуває значно більше, ніж розуміє, ціла низка психічних явищ залишається поза межами свідомого, і їх можна змалювати тільки за допомогою художніх символів. Мистецтво не можна замикати в матеріалістичну позитивістську клітку. А Тобілевич, Мирний, Нечуй–Левицький і той же Франко — маймо нарешті мужність признатися до цього — саме це й роблять, і працюють вони вузькоутилітарно на користь недалеких днів…

— Досить, Остапе, — різко змахнув рукою Яцків, перекинувши недопиту чарку. — Пардон… Пардон! Не на користь недалеких днів, а на віки. І символів у їх творчості стільки, що й на нас вистачить. Та я хочу нагадати тобі про життя, яке стало символом титанічної праці, — це життя Франка. Його талант — прокляття для нього самого, а не для його продукції… Тільки подумай: він міг стати шанованим і багатим професором, а не став ним, бо сам для себе шукав негод, бо йому велено було навчити весь народ, а не тільки якусь його частку. Він не помер малим хлопчиком під оборогом, коли відвертав на Діл град, не зірвався з урицьких скель, не вмер у тюрмі від тифу, не впав, коли його гнали етапом, бо доля призначила йому врятувати народ від темряви, а за цей подвиг отримував тільки страждання… Залізо й камінь не

витримали б стільки, скільки його дух. Міг він тисячу разів зневіритися: його ж цькують чужі й свої, а він робить один те, для чого в інших народів працюють цілі академії. Ми шукаємо символів — ось вам символ!

— Та вгамуйтеся нарешті, пане Яцків! — почувся м’який голос з кутка зали. — Що це ви всі так уперто побиваєтеся за символами, коли вони поряд: кожне слово — символ.

Усі мертво стихли: за столиком сидів Франко.

Почуття сорому за те, що Франко слухав суперечку між Луцьким і Яцковом, обпекло Косинюкові обличчя, немов поличник. Навіть не зважився підвести голову, щоб глянути на поета, якого хотів побачити і сприйняти, щоб утвердитися; проте цікавість таки перемогла — він зирнув спідлоба в той бік, звідки почувся м’який, зовсім молодий голос, і вчепився поглядом у кремезну постать старшого чоловіка, що сидів у сутінному кутку зали й тримав у руках розгорнуту газету, із–за газети визирало високе чоло й кущуваті брови. Чоловік опустив газету на стіл, повернув голову до спантеличених поетів, і тоді Косинюк упізнав Франка. Він замилувався його звичайністю: верхню губу обтягали руді пишні вуса, і через те його обличчя могло здаватися понурим, якби не очі — сині, проникливі й ледь іронічні; на блідуватому обличчі темніли веснянки, золоте хвилясте волосся стовбурчилося шапкою над чолом. Мені було втішно, святково й дивно, що бачу його, проте зразу прочув між мною і ним дистанцію, яку б ніколи не зважився скоротити: світився з очей Франка холодок, а може, то була вимогливість, яка дозволяла переступити табу, та в заплату за це жадала особистої свободи.

Луцький підвівся й демонстративно вийшов з гордовито піднятою головою; хлопці відпружились, я сам відчув полегшу в душі: той Луцький багато в чому мав рацію, бо й справді відчуття людини ширші, ніж засоби зображення, але ця думка не нова — я прочитав ось "Сойчине крило", Франкове оповідання тільки підтверджувало своєю недомовленістю й настроєвістю те, в чому нас переконував Остап; був Луцький по–менторськи надутий, зверхній, і мені здалося, що він

свідомо копіює когось із великих римлян — Веспасіана, Суллу, Цезаря; незмірно амбітний при скупих поетичних можливостях, він міг би стати вождем серед пігмеїв, певне, й шукав подібного оточення, та ба: на заваді стояв Франко із своїми учнями й послідовниками.

— Та говоріть щось! — змахнув у наш бік Франко складеною газетою, й молодомузівці заворушились.

До поета підійшов Яцків і попросив його за наш стіл.

— Якби я знав, — розвів руками Франко, — що у вашому товаристві забуду про те, що треба забути, а пригадаю все, що треба пригадати, то просидів би з вами цілу ніч. Але ж і ви за своїми веселощами не вмієте забути про власні клопоти… А втім, я не розумію, навіщо ви п’єте горілку, коли навіть те, що пишете на тверезу голову, не завжди тримається на ногах…

Пачовський покинув наш стіл, підійшов до Франка. Франко приязно до нього усміхнувся й показав на крісло, запрошуючи присісти. Сів і Яцків. Пачовський промовив спокійно, проте з образою в голосі:

— Пане Франко, чому ви нас так жорстоко шмагаєте? Маю на увазі вашу рецензію на збірник "Привезено зілля з трьох гір на весілля"? Ви не боїтеся, що можете своїми словами вбити не один талант?

— Не боюсь… Ні, не боюсь. Досі я ще не вбив жодного. Зрештою, талант, який можна вбити рецензією, — не талант. Та ви собі друкуйте, що хочете, не питаючи мене, але ж не вимагайте від критика, щоб він приймав на віру всі ваші витребеньки та ще й рекомендував їх читачеві. То вже вибачте… Я люблю ваші поезії, пане Василю, але не всі. "То є штука, я не пхаю тут ідей", — зухвало проголошуєте ви свою безідейність у збірці "Розсипані перли"… Ну а це що таке: "Люба, зорі з нас сміються, що по ночах не спимо…" Кінь би з того сміявся!

Шпатько реготнув, почимчикував до Франкового столика, йому сподобалися глузи з Пачовського; Шпатько страх як любив гумор, про це я дізнався згодом, — і затереферив:

— Я написав би для вашого журналу, докторе, прегарну гумореску, якби ви мені дали завдаток. Дасте?

— На жаль, не маю свого журналу, — сухо відказав Франко, не дивлячись на Шпатька. — Крім того, знаю, що талановиті письменники, отримавши заздалегідь гонорар, не знаходять часу засісти до роботи. Я вас вважаю талановитим... Пане Василю, у вас є чудові вірші, хоч би отой: "Гаснуть зорі, плаче мева, лине мряка опалева..." Та іноді пишете таке, що краще б то занести у свій домашній альбом. Навіщо друкувати такі ось поетичні флірти: "Я галантно поклонився, граціозно приблизився, обгорнув чужу мадам як міг тільки платонічно і промовив іронічно: "Гратулюю, пані вам..." Коломийка на воскованому паркеті...

Пачовський голосно засміявся — сам з себе, атмосфера стала враз легкою, товариською. Карманський також сидів уже біля Франка, мене ж ніхто туди не покликав, і я відчув себе покинутим, чужим, як тоді — у перші місяці в Нью–Йорку. Я міг би теж підійти, ніхто б мене не прогнав; якби я це був зробив, не побоявшись Франкової в’їдливої категоричності, може б, пішло все в мене по–іншому, та я не раз був битий, не раз потрапляв у кабалу, і мені не хотілося з власної охоти позбуватися особистої свободи.

...Голодний, виснажений Іван Косинюк уже втратив надію на те, що знайде роботу. В кишені залишилося п’ять доларів — останній шанс записатися на біржі праці. Він блукав стрітами й авеню, придивляючись тепер до жебраків. Усілякі були: один стояв мовчки з простягнутою рукою, інший рекламував єдиний олівець, тримаючи його в закоцюблих пальцях; йшло до зими, почали з’являтися на вулицях Санта–Клауси із скорбонкою в одній руці та з дзвіночком у другій; якийсь хитрун продавав друковані листівки, вигукуючи: "Jesus is comming" — йде Ісус, — а віруючі купували; ще хтось продавав порнографічні малюнки. Я не

мав жодного товару для продажу, простягати ж руку соромився й блукав приречено, а на мене зорили багаті вітрини, повні смачного їства і теплої одежі; чепурні церкви, затиснуті між хмарочосами, заманювали на молитву, поряд торохтіли екіпажі, цокали копита, скреготіли трамваї, гуділи автомобілі — всі кудись квапилися, залишаючи мене самого в людській гущі; не втікали від мене лише статуї: на Бродвеї дивився поверх людських голів Колумб, на Даунтауні, біля церкви Святого Павла, співчував мені перший президент Вашингтон, а коли я наближався до набережної Гудзону, проглядала крізь вузькі щілини між хмарочосами голова суворої й доброї Свободи. Людські обличчя вже не товпилися біля мене: я був голодний і малювати не мав бажання.

Одного дня — це було на розі Восьмої авеню й 115–ї стріт, місце те запам’яталося на все життя — я почув музику: хтось грав на скрипці фривольну легку мелодію — то був час джазу–регтайму. Мелодія чимось нагадувала наші коломийки, а чи весільні пісні; я прочитав на вивісці — "Манхеттен–казино" й ніби уві сні, бо вже нічого майже не усвідомлював від голоду, зайшов досередини. Я й нині не можу пояснити, на що сподівався, коли подав скрипалеві п’ять доларів і попросив, щоб дозволив заграти на скрипці. Скрипаль–мулат визвірився на мене, але долари були справжні, і він подав мені скрипку. Я заграв. Не знаю що. То було моє попурі з пісень, які я чув у Трійці на весіллях і біля корчми: то співав сопілкою весняний Петрилівський ліс, дзвеніли дримбою переброди на Пруті, тужив трембітою завітрений Троєцький горб; я не знав, що граю, та клієнти, які за стойками попивали монтраше, а за столиками грали в карти й крутили рулетку, повернули до мене голови, і я враз оглух від оплесків. До мене підійшов прилизаний джентльмен, взяв пальцями за підборіддя, довго дивився мені в очі, ніби не вірив — ні, він таки не вірив, що це я, такий обірванець, щойно виконав попурі на скрипці, — і сказав заграти ще раз.

Потім мені дали скрипку, я став другим музикантом у "Манхеттен–казино" — за харч і нічліг.

…Карманський був сумний, він знову ввійшов у роль нещасливого закоханого, сперся рукою на крісло, в якому сидів Франко, і продекламував:

Ніч по дні, а день по ночі —

Всьому прийде свій кінець.

Щойно станеш квіти рвати —

Вже й неси, готов вінець.

Гаснуть очі, час вмирати,

Чуєш клич "memento mori…"

— Та живіть, живіть, пане Карманський, — нетерпляче перебив Франко.

— Я навмисне прочитав цього сумного вірша, щоб викликати вас на дискусію, пане доктор. Бо ніяк не можу зрозуміти, чому ви нас критикуєте за песимізм, а Стефаника хвалите…

— Дурниці говорите, — відказав Франко. — У Стефаника нема ніякого песимізму. Певно, коли когось болить, він кричить і стогне, але це не песимізм, — він помовчав, та видно було, що думки не закінчив, відсунув газети, постукотів пальцями по столу, а тоді заговорив; я слухав і вірив, і боявся його — тирана в царстві муз. — А ви ще й не зазнали болю, ви неврастеніки не з причини, а з охоти! Ваш потяг до витончених ідеалів, до заглиблення в безодню свого порожнього "я" — це романтика нервів. Вас цікавить не почуття, а настрій, бо для того, щоб показати нервове напруження, треба щось самому пережити. Ваша поезія — продукт хворобливого стану, видуманого вами, це втеча від життя у комфортабельну пустелю символів. А я кажу вам: символом є

кожне слово, коли воно означає щось реальне — чи то жорстоке, мов тортури, чи прекрасне, як кохання. Справжнє, болісне, солодке. Ви ж віддаєтеся поезії, мов імпотент палкій жінці, і з того поєднання народжується не радість, не плід, а стан сорому… — Я зіщулився, слухаючи: це западто, перед ним не хлопчаки, яких слід ременем періщити за збитки. — Невже думаєте, що такого вашого інтиму не бачать люди? А якщо й не бачать, то невже перед самими собою ні разу не постаєте у відвертості? А коли постаєте, то хіба не чуєте зневаги від справжньої поезії? Вибачте…

На якийсь час залягла мовчанка. Потім промовив Карманський з ноткою гіркоти в голосі:

— Коли співакові натякають, що він міг би бути добрим режисером опери, то цим дають зрозуміти, що йому час перестати співати… Якщо ви нам радите відмовитися від естетства й стати соціальними поетами, значить, ставите на нашій творчості хрест.

— Та Бог з вами, — Франко втомлено опустив зморщені у червоних прожилках повіки, — ви здібні люди. Але не женіться лише за модою, треба знаходити своє, тільки вам властиве. Нині мода на Ібсена, Метерлінка, і я нічого проти них не маю, бо нібито не належу до тих боязливих людей, що при кожній новій появі в літературі, незвичній для їх смаку, лементують над упадком моральності. Але ж не було ще такої моди, якій не потрібен був би оригінальний талант і не шкодило б епігонство. Епігонові й наймодніший одяг не поможе. Ви дбайте передусім про самобутність, а тоді й самі станете модними. Я щиро вітаю письменників, які влазять у душі героїв і висвітлюють їх, мов магічною лампою, зсередини. Стефаник, Коцюбинський… Я так не вмію, хоч і хотів би… Ось ви, пане Яцків, деколи вмієте бути таким магом. І ніби лякаєтеся враз цього вміння, щоб, бува, якийсь декадент не хихикнув… Стаєте фаталістом — і видуманий вами фатум чи якийсь там всесвітній біль наперекір логічній ситуації починає вирішувати ходи у творі. Існує передовсім конкретний біль, а з тих конкретних — фізичних, соціальних, національних — складається вже той всесвітній, як сума, а

не як деміург. Ви ж намагаєтеся з усіх сил, за прикладом європейських декадентів, замкнутися у своє "я": мовляв, нема законів понад власний темперамент, нема естетики понад власну вподобу, нема моралі понад власні прихоті. А де "ми"? Куди ви поділи цю категорію?

— "Ми" — це багато "я", — сказав Пачовський. — Коли предметом дослідження стає "я", то легше, мов під мікроскопом, дослідити здоров’я або хворість одиничного об’єкта. Бо ж на перший погляд важко сказати, що є здоровим, а що хворим, — потрібен аналіз. Часто те, що здається нам здоровим, є особливою відміною хворобливого стану.

— Боже мій, яка софістика! — похитав головою Франко. — Де ви тільки поначувалися того словоблуддя?.. Та хай у тому бабраються польські аристократи, в яких ідеали не сягають далі казино Монако й паризьких борделів, яким надокучили хлопомани з шлунковими питаннями й остогидли крикливі патріоти із своїми закликами до порятунку ойчизни. А для нас, українців, поезія не сміє бути забавкою нероб, вона мусить стати часткою поступової праці, до якої ми покликані.

— Не кожний, хто розмовляє з королем, мусить конче стати монархістом, — усмішка Яцкова була лукава, він примружено дивився на Франка, чекаючи, що той відповість на його репліку.

Франко засміявся.

— Рація, рація, пане Яцків: що голова — то розум. Література — ліс, де все росте: бук, граб, ліщина й терен.

І дуб, звичайно. Але самотній дуб, який би він не був високий та розлогий, — то ще не ліс. Ми майже півстоліття пишалися величним ліванським кедром — Шевченком, проте літератури не мали. Тепер маємо. І ви до неї належите. Але ж ліс треба культивувати, щоб не став хащівником… А знаєте, пане Михайле, про вас говорять, що ви

письменник нерівний. Що правда, то правда, але я таким критикам відповідаю: рівним буває тільки патик. Ви ж виросли на ґрунті світової культури, де все є — і реалізм, і романтизм, і символізм. Тому й цікавий ваш почерк, що ви шукаєте. Хоч думається мені не раз: тягнете містицизм до своїх новел, мов кота до мисочки з конфітурами, тицяєте його мордочкою, а кіт їсти не хоче, бо то не його страва. Ви з колиски реаліст, вам імпонує не Пшибишевський, а Стефаник… Принаймні я так думаю. У вашій новелі "Погонич і коняка" ота шкапа, яку мужик виманює на гору віхтем сіна й плаче з тим віхтем у жмені над здохлою худобиною, — просто не маю слів…

— А є ще у нього, — нахилився над Франком Шпатько, дотикаючись нечесаною бородою до його плеча, — новела "Осіння неділя в касарні", в якій капрал примушує жовнірів плювати один одному в лице.

— Гарна новела, — відказав Франко, знову не дивлячись на Шпатька — він явно ним погорджував, і це мене почало дратувати: невже лише Франко має право ставити остаточні оцінки всім і вся? — Я деколи читаю й ваші гуморески, в одній мені вельми сподобався такий образ: "Зуб часу діткнув його своїм пальцем"…

Пачовський пирснув у кулак, ображений Шпатько відійшов від Франкового столика, сів біля мене, вихилив чарку горілки, довго сопів, потім пробурмотів:

— Щоб когось принизити, не конче треба ганьбити — досить у його присутності вихваляти іншого… — він стукнув кулаком по столі. — Та що це за така неволя — той Франко!

Мені стало маркітно на душі. Я так чекав зустрічі з Франком — добрим, розумним, віщим, а почув наразі тільки виляски його батога, до котрих тут уже, видно, звикли. Я не хотів з ним радитися, бо наперед знав, що порада буде однозначна, що для всіх і для мене існують у нього єдині правила; я відчув нехіть до Франка, страх перед його

авторитарністю; в мені прокльовувався протест проти нього, я притлумлював це почуття, бо розумів, що в моїй душі зроджується щось близьке до святотатства, та ворожість до диктатора ставала дедалі дужчою, я мимоволі обирав позицію Датана або Авірона і вже знав, що не я, а хтось інший стане майбутнім Єгошуа, який перейме Мойсеєву зброю, — може, котрийсь із цих моїх нових знайомих або хтось такий, кого я не знаю, але це буду не я, бо не вмію, не хочу ставати невільником одержимця; я глипнув на розчавленого Шпатька, і мені його стало шкода, я згадав свого доброго й ласкавого рятівника в Нью–Йорку, за яким пішов без слова, а за Франком не піду ніколи.

…Е, та я мав уже пристойний вигляд — одяг і рум’яні щоки! Мені давали один вільний день у тижні — за зиму обійшов увесь Нью–Йорк. Давно забув про свою пристрасть малювати, лише деколи озивався в серці жаль за тою радістю, яку знав тільки я, немов за втраченим дорогим подарунком. Я грав на скрипці — мене навчили читати ноти, — висотував смичком негритянські тужливі мелодії, витинав жваво, ніби народився в Гарлемі, але ні чорний Гарлем, ні розбійницький Бронкс більше мене не цікавили, я вже не помічав ні жебраків, ні сміттярів, ні жаровень на вулицях, в мене замовляли музику клієнти казино й потроху платили; я відвідав морганівський "Метрополітен–музей", пізнав смак монтраше на Даунтауні, заходив до склепів у Китайському кварталі, щоб подивитися на гумові гримучі жаби, на голих дівиць — теж із гуми, а в магазині зброї помилуватися шестизарядним культом — купуй, якщо маєш гроші! Коли ж настала весна, я втікав із скреготливого міста в Централ–парк — у сутінки тихих алей, під росу водограїв.

Біля фонтану Бесезда висиджував годинами. Тоді згадувалася мені Трійця в міражній зелені Петрилівського лісу й надпрутських лугів. Мріяв: може, колись зароблю грошей на дорогу й повернуся. Та це були тільки мрії, я знав, що ніколи тих грошей не буду мати, потерпав від страху, що колись, як знайдеться кращий скрипаль, таки виженуть мене з казино, а в мене за душею ні гроша; мене лякав привид нью–

йоркського дна, з якого виліз, і тепер, щоб не бачити його, я навіть не схиляв голови.

Якось, сидячи отак біля водограю, я побачив на стовбурі розлогого платана прибитий цвяшками папір, на якому було щось виписано тушшю. Ті оголошення про купівлю, пропажі, знахідки, продаж висіли на всіх перехрестях, я ними не цікавився, бо для всього того потребувались гроші, яких я не мав; та літери на твердому білому папері були великі й гарно виведені — я підійшов, прочитав, і в грудях зупинилося серце.

"Я загубила ангорського кота на прозвище Мак–Кінлі, це моя найулюбленіша кішка, зверху сіра, а на білих грудях чорна латочка. Хто знайде, нехай принесе на Грініч–віллідж до будинку Моргана. Винагорода — 500 доларів. Елізабет Морган".

Я здурів. Кожної вільної хвилини блукав по Централ–парку, їздив підземкою на околиці, нипав по всьому місту, поки не знайшов–таки ангорську кішку з подібними прикметами, а тоді помчав на Грініч–віллідж. Що там діялося! У сквері навпроти будинку мільйонера стояли сотні людей — старих і малих, чорних і білих, обдертюхів і денді — й усі з ангорськими кішками в руках; коти нявчали, дряпалися, кусалися, стара пані Елізабет ходила поміж людьми, оглядала тваринок, та, видно, не знаходила своєї, як вчора й позавчора, бо, втративши терпець, закричала в істериці: "Поліція, поліція!" Вмить обступили сквер полісмени в синіх мундирах із брадспойтами й помпами, вони спрямували в людсько–котячий натовп струмені холодної води, люди почали розбігатися, розбігалися й коти, вони дряпалися на дерева й дико верещали; я випустив свого на волю й прожогом пробіг аж два квартали, а коли зупинився, побачив довкруж себе молодих людей за мольбертами, які малювали з натури. Переді мною стояв вільний мольберт з приколеним чистим папером, поруч на стільці лежала палітра з фарбами й пензлем: хтось відійшов, залишивши на хвилину своє місце праці.

І враз у мене збудилося бажання, по довгому часі прийшло воно — таке солодке й тривожне, затьмарило весь світ, залишивши для мене лише ті предмети, які просились на папір.

Крізь листя дерев з Гудзонової затоки проглядала статуя Свободи, а зовсім недалеко кричали й реготали люди, нявчали коти, билася в істериці пані Елізабет Морган з худим прищуватим обличчям і копицею рудого волосся, свистіли брандспойти в руках мовчазних людей у синіх мундирах — нічого більше я не бачив, сів за мольберт і все це намалював.

Ніхто мені не заважав, не проганяв, не звертав на мене уваги: всі, як і я, були зайняті роботою. Я закінчив, відійшов назад і з радістю уздрів, як з–під мого пензля живцем перейшов на папір людсько–котячо–поліцейський содом, і крізь нього проглядала голова суворої й доброї жінки у стрілчатій короні.

Я полегшено зітхнув, ніби знайшов дорогу згубу, відклав пензель, витер руки об штани й повернувся, щоб піти геть з чужого місця, та мені загородив дорогу високий чоловік у вимазаному фарбами халаті й сказав:

— Підемо зі мною.

Я стояв, мов укопаний по коліна в землю, страх не давав мені зрушитися з місця. "Пропав", — подумав я.

— Та ти не бійся, — сказав високий чоловік, — я ж не полісмен. — Його обличчя було поважне й привітне, він дивився на мене зчудовано, потім узяв за плече. — Я професор Грініч–вілліджського мистецького коледжу Чарлі Пейсон. Ходім зі мною.

…Дістати з теки цей малюнок і підійти до Франка. Швидше!

Франко вийняв з кишені камізельки годинник, поглянув і підвівся.

— Мені пора, — сказав коротко, кивнув хлопцям головою й подався до виходу.

Його наздогнав Яцків, узяв під руку.

— Я хотів би, пане доктор, поговорити з вами з приводу вистави "Украдене щастя". Хочемо поставити за першою редакцією, без змін.

— О–о, це цікаво… То проведіть мене.

Карманський і Пачовський подякували Косинюкові за частування і теж вийшли.

Косинюк залишився із Шпатьком у кав’ярні.

VI

Князь мовчав. Починало розвиднятися. Ватра ще якийсь час курилася цівкою сизого диму, що витягувався з дитинця крізь вузьку димницю в стелині, і врешті погасла.

Данило підвівся з колоди, випростався, суворо глянув на Зореславу, та не було в його очах гніву, лише тужава зібраність і готовність. Він обійшов вогнище й подався важкою ходою до галереї. Вийшов на поміст і поглянув з–під причілкового залому на світ, засланий вогким осіннім туманом, довго вдивлявся в сутінну далину, поки його зір не вловив крізь мрячну паморозь широко розлиті води Воронового потоку; князь подумав, що орда приступом не візьме замку ні нині, ні завтра, але як довго витримав осаду тустанська залога? Питної води в камінних водоймищах вистачить до зими, харчу, напевно, теж, та коли замерзнуть води, замок упаде: нерівні сили; треба мізкувати, як і куди

вивести залогу з пастки. Підземний хід сягає аж за Підгороддя, але й там стоятимуть ординці.

Туман проріджувався, крізь нього проступили обриси вершин Ключа й Чудилова, що сходились підніжжями до Тухольських воріт, а праворуч, за гаттю, від Підгороддя аж до розлитого повінню Стрия засіріли плосковерхі юрти видовженим колом — стояв там, певно, цілий кирієн з двома тисячами воїнів і серед них, видать, сам Бурундай: на середній, найвищій юрті звис мокрий зелений стяг.

"Чому вбив?" Як тобі пояснити, жінко, що не я вбивав Митусу, а влада, правітцями дана мені? Я б не судив його, коли б не був князем; та призначено мені суд справляти над людьми, а коли суд був і неправий, то ж людина я, а не Бог, і тому помильності підвладний. Не я вирішую долю людей, а закон: це вища державна сила і від князя не залежна, це метальна машина, яка сама працює, і не завжди можна вгадати, де впадуть випущені з пращі камені. Ми тільки виконавці вищого закону, якому скоряється навіть князь.

Ти подивись на них — хто вони? Що це за народ, що за зборище озброєних людей, як зуміли вони від озера Кулун–Бугір, алтайських відрогів, Байкалу, Єнісею дійти переможним походом аж за Карпати, і ніщо їх не зупинило, ніщо не стримує і досі; що їх єднає, чого вони хочуть, навіщо їм весь світ, коли й своя земля не дорога, бо своєї рідної землі вони не знають? Усе в них є — зброя, сила, влада, і нічого вони не мають — ні тину, ні двору, ні посадженої деревини, навіть кладовищ нема, одна лише хіть іти далі й далі, неволити й нищити, ґвалтувати й різати, а в ім’я чого — не відають самі, бо ж не мають ні подвійних ротів, ні бездонних животів і вдовольняються малим. Яке ж прокляття жене їх сотням народів і їм самим на погибель? Та є у них суворий військовий лад, я сам бачив це, коли їхав до Батия на поклін: тумени розділені на кирієни, кирієни на сотні, сотні на десятки, кожна військова одиниця має свого нойона, кожний нижчий нойон рабськи підвладний старшому, жодному воїнові під загрозою смерті не вільно перейти з десятки в десятку, про кожен крок і вчинок доповідається від нижчого до вищого,

аж до кагана, якому до всього на світі, крім своєї юрти, жінок і кумису, байдуже, — і весь цей порядок існує сам собою, навіяний всемогутнім страхом закону, існує, немов лук, якому призначено випускати стрілу.

Дивись, це ж не народ, а об’єднана страхом суміш людей, орда, якій суджено розповзатися по світу, поки не розчиниться безслідно в океані народів і простору… Але вона є. Чоботи мають халяви, штани — пояс, кожух — комір, тіло — голову, а маєтку — стільки, як кінський хвіст і власна тінь, але в своєму нестримному поході сповідують вони туманну віру в останнє море, якого ніколи не побачать, та до якого йдуть і мають у цьому свою мету, бо іншої не знають, і мають утіху від пролитої крові, бо іншої не відають також:. То чи ж винні вони? Хіба пішли б ці пастухи із своєї волі різати й палити, якби вища сила дикого закону не гнала їх?

А чи винні ми, що маємо свою землю, своє дерево, свій дім, обряди, свята і для того, щоб зберегти все нам дане й нами помножене, мусимо зміцнювати свою державу і закон? І мусимо бути жорстокі, і мусимо мати військо, послух і кару, бо ми — народ, який, теж оберігає себе вищим і незалежним від нього законом. Не розумів цього Митуса. І я убив співця. Бо мусив. Саме в той час, коли стали незмірно дорогими кожна людина, кожен корінець зела, кожна буквиця в слові, кожен звук у пісні… Закон повелів, бо винен єсть непокорою, винен єсть сваволею, що руйнує устої держави. Держава — неволя, створена дідами нашими для того, щоб народ був вільний від загарбників. Хто ви без держави — ти і Митуса?

А він захотів бути вільним. Окремим тілом… А може, так повинно бути, хто пояснить мені?Коли владця й співець заодно, тоді й чин їх удвоє значиміший, і якщо твориться чин справедливий, то й удвоє він справедливіший. А коли ні — то союз владці й співця удвоє більше зла приносить? Так, бо непідвладний співець може погамувати неправе діло володаря. Але ж, ставши окремою неконтрольованою силою, він матиме змогу створювати рівнозначно і красу, і потворність… Де, в якому місці найдоцільніша спілка влади й мистецтва? Де та межа між доброчесністю й злочинністю, на якій повинні зійтися правитель і

співець? Що є мірилом добра і зла — мистецтво чи закон? Але ж оборона рідного краю — це добро, на сторожі якого стоїть закон, і його уособлюю нині я. Чому Митуса не захотів стати зі мною поруч?

…Митуса надпив з чаші вина, поставив її на стіл і промовив:

— Я ненавиджу тебе, князю, люблячи, ти ж мене любиш ненавидячи. Я ненавиджу твоє властолюбство, жорстокість і несправедливість, шануючи твоє міцне владическое начало, ти ж любиш мою пісню, та ненавидиш незалежність. Як нам змиритися? Підкоритися твоєму началу й убити в собі свободу творення? Кожну пісню починати з твого імені, а не з імені простого ратника, з яким на полі бою рівні єсьте, бо ж проганяє ворога не княжий клич, а меч ратника, і не підніметься озброєна рука воїна без княжого поклику. Якщо погоджуся стати твоїм придворним співцем, то хіба моя згода не стане тією ж самою смертю, до якої хочеш присудити мене за непокору?Ба ні, удвоє гіршою. Бо насильницька смерть пісні моєї не уб’є, покора ж — навіть не народить. Воля твоя, княже. У твоїх руках суд над моїм тілом, у моїх — над твоїми діяннями. Все гине на землі, та ніщо не зникає безслідно: залишається пам’ять — добра і зла.

— Отямся, Митусо! — в голосі князя чулася погроза. — Чуєш, князь тебе просить: відмовся від своїх зухвалих слів. Як смієш ставити свій присуд вище мого? Воістину рече безумець у серці своїм, яко ність Бог…

— Я відповім тобі, князю, інакше — рече співець в серці своїм: єсть Бог і єсть він моїм Богом. Пісня, господине, розширює межі світу, вона сягає далі, ніж буденне життя, яким керуєш ти. Князь може жити тільки в державі: з загибеллю держави гине й він. Земля ж залишається, а на ній народ. Що інше підтримає його на дусі, як не пісня? Тільки з нею він пройде крізь століття неволі. Тому вона сильніша від закону. Пісня вбирає все, чим живе людство, і увібраний досвід людству потім віддає. Пісня пізнає ще не пізнане й дарує пізнане людству в його власність. І, приймаючи цей дар, народ піднімається над своїм буденним життям,

над справедливими й несправедливими, та все ж минущими законами — до висоти і змісту пісні.

— Ти сам не хочеш жити, Митусо, — мовив суворо князь.

Митуса гірко посміхнувся.

— Хто б не хотів… Та вислухай, князю, коротку притчу. Може, вона промовить тобі те, чого я не зумів повісти на свій захист… Прийшли якось люди до майстра замовити розп’яття, і спитав майстер, якого вони бажають мати Ісуса — живого чи мертвого? Подумали люди й вирішили замовити живого: якщо він чимось їм не вгодить, то завжди можна буде його розіп’яти, а мертвому відразу треба поклонятися. Не квапся, господине, підносити меч над моєю головою, для поклонів ще буде час, а нині, коли народові випадає з рук зброя, може пригодитися моя жива мисль.

Князь гукнув оружних воїв і велів їм вивести співця.

…Данило зійшов з галереї в дитинець, настала пора будити залогу. Зореслава підвелася з колоди й пішла йому назустріч.

— Зупинися, князю, — звеліла.

Ховались по ізворах сутінки, розповзався долинами туман. Світало.

Світало. Східний зріз Каменя, витемненого росою, вибілювався вкрадливим розвиднем, і поздовжні шрами на ньому виполіровувались сталевим полиском. Нічні сутінки припадали щораз нижче до залопушених потічних низовин, щоб там, зачаївшись, оберігати нічну вологу цілий день; докурювалися цівочками дими на горах і стиха зникали, залишаючи по собі запах горілої гіркоти; день, який тільки–но починав проколюватися, владно проганяв містерію святоіванської ночі, бо мав бути буднім, звичайним, і знали й ми з Адріаною: все, що вдалося

нам уздріти, йдучи поночі лісовою просікою, набере вдень іншої фактури — звичайнішої, прозаїчнішої, суворішої.

Не знаю, як Адріані, а мені було шкода, що закінчується наш спіритичний сеанс; зійде сонце, почнеться праця, і хтозна, чи вдасться нам колись ще раз викликати з ефіру зматеріалізовані мислі тих, хто був до нас, як це трапилося сьогодні. Та втішав я себе тим, що просіка довга, до сходу сонця ще далеко, до Каменя — добрий шмат дороги й магія купальської ночі для нас ще не ослабала.

Білота розвидня просвітила, мов рентген, прилеглий листочок Адріаниного вуха, вирожевила мочку, і я подумав, що в цю мить профілі у Адріани зовсім не схожі один на одного; той, що від мене, був затінений і сумовитий, а від сходу, напевно, світлий і втішений; я захотів побачити той другий бік обличчя й долонею повернув її голову до себе. Половецькі скісні очі жінки стали великими, наче вона здивувалася з моєї сміливості, проте мимовільно наблизилась до мене й, легка мов павутинка, увійшла в мої простягнуті руки, коли ж я доторкнувся губами вибіленої переддосвітком її щоки, здригнулася й прошепотіла:

— Ви запізнилися, маестро... Нині Купала, русалії уже минули.

І тихо вислизнула з–поміж моїх рук.

Одну лиш мить нам було затишно й добре, а коли почала вкрадатися ніяковість, Адріана заговорила, щоб вивільнити нас обох із стану незручності:

— Скільки сюжетів накидали ми з вами цієї ночі!.. Як ви собі з ними дасте раду?

— Це ж чорновик, — відказав я. — До справжнього роману з часів Івана Франка ще дуже далеко. Та й не під силу це одному авторові.

— А скажіть, тільки не гнівайтесь, — Адріана сторожко глянула на мене, — ви ніколи не відчуваєте ніяковості, коли пишете про більших за себе людей? Невідповідності?..

— Завжди відчуваю… Це тяжке і прикре відчуття. Думаю не раз: якщо мені належиться певне визнання, то не за всю працю — вона для мене необхідна, як кожному своя робота, — а лише за подолання того бар’єра невідповідності, коли автор з надмірним зусиллям мозку переступає самого себе, стає хоча б на мить дужчим від своїх звичайних можливостей. Цей стрибок вартий віддяки…

Йдучи, Адріана раз у раз нахилялася, немов ховаючи від мене своє обличчя, — зривала високі стебла червоного іван–чаю, в неї на руці уже був цілий оберемок святойванського зілля; у мене майнула думка, що це для виправдання перед товаришами — ви бозна–що собі уявляєте, а ми зривали квіти, — ба ні, робила вона це бездумно, нервово; я зупинив її: нехай ростуть, навіщо вкорочувати їм життя, у тому є якась доцільність, що ці квіти ростуть на зрубах.

— Справді, — отямилась вона, — я стала чомусь неврівноваженою, це мине…

Адріана помовчала, та враз несподівано задиристо, ніби тоном своєї мови хотіла притлумити в собі затаєне хвилювання, заговорила:

— Все це вигадка — той ваш бар’єр. Нікого ви не переступаєте, ніякого стрибка не робите. Просто берете за об’єкт свого дослідження людей, які не можуть вам опонувати, ставите їх у вигадану ситуацію, експериментуєте і глаголите через них свою концепцію. А де контроль, де? Хто той суддя, якого ви повинні боятися?

— Ви… Ви! Аякже. Автор, який прагне успіху, мусить вважати читача не тільки рівним, а й мудрішим за себе.

— Гаразд… Ось два пеньки, сядьмо, — Адріана попросила в мене цигарку, запалила. — Отже, перед вами суддя, ви тільки–но возвели мене в цей ранг. А ви підсудний… Як суддя, я вимагаю правди і тільки правди. Хай і видуманої вами. Ви поставили альтернативу: володар і співець, Данило і Митуса. По–вашому, кожен з них має свою рацію. Чому ж ви не розв’язуєте дилеми, а тільки ставите і, мов Пилат, умиваєте руки? Мовляв, дорогі читачі, вибирайте собі, що кому більше підходить. На якій позиції стоїте ви? Відкрийтеся!

Я був заскочений її звинуваченням, та вона згадала Пилата. І я, замість образитися, вхопився за образ намісника Іудеї, мов за рятівну дошку.

— Ха… Пилат був хитрий чоловік. Як він сказав іудейським первосвященикам, які привели до нього Ісуса?.. Приблизно так: "Візьміть його й робіть з ним що хочете" — тобто, дійте згідно зі своєю совістю: милуйте або розпинайте… Чому я маю вам накидати своє рішення, коли у вас є власний розум? Я таки не маю права диктувати вам своїх уподобань, бо вони можуть бути помилкові. Самі вирішуйте і тим покажете, хто ви. Література виховує не приписами, а спонукуваннями до думання.

— В такому разі я маю право стати на боці не Франка, а Косинюка й Шпатька.

— На бік Шпатька ніхто не стане: є ж у людства випробувані й устояні канони моралі й порядності… А Франко — не релігія, яку треба без сумнівів сповідувати. Просто він, як ніхто інший, умів відчувати потреби своєї епохи. На бік Косинюка можна й стати — щоб зрозуміти його. До речі, я Косинюка домислюю: був якийсь час серед молодомузівців один художник–реемігрант — складна і трагічна постать. Відомостей про нього мало, я хочу змалювати його на підставі дотичних матеріалів.

— І згущуєте фарби… Я трохи начитана в американській літературі, тож думаю собі: якби все там було аж так чорно, то звідки взялись би Фолкнер, Хемінгуей, Фіцджеральд, Відал…

— Дівчино, — розсердився я, — не вдавайтеся до демагогії. Я ж згадав і професора Грініч–вілліджського коледжу… І нічого не висмоктую з пальця. У Сполучених Штатах мені довелося прожити три місяці, і я побачив там багато такого, чого й повчитись варто. Та наведу вам одну лише деталь для прикладу. Записи пісень Джона Леннона ви напевно прокручуєте й досі на магнітофоні. То його буквально на моїх очах, серед білого дня якийсь бандит убив двома пострілами з револьвера в спину, коли Леннон заходив у браму свого під’їзду. А вбивцю виправдали: шизофренік… Я не згущую фарб, Адріано.

— Вибачте… Про Шпатька то я так — для зачіпки. Не треба, звісно, за нікчемами визнавати рації… Я до іншого вела. Ми, молоді, вимагаємо від письменників кришталевої чесності. Ми обурюємося, коли автори, зводячи порахунки із своєю совістю, обмежуються загальновідомими істинами, які проповідувати легко, і, не маючи елементарної мужності, замовчують гірку правду… Ви ще щось розкажете про Яцкова? Дуже цікава особистість…

— Неодмінно розкажу. Я добре знав його: він давав мені рекомендацію до Спілки письменників.

— Який ви давній…

Я щиро розсміявся.

— А так… Мої русалії уже минули.

Я глянув на Адріану й знову побачив на її обличчі сум.

— То що, — порушив я мовчанку, — викликати вам ще духів?

— Викликайте, — тихо проказала Адріана. — Тільки за новим сценарієм, як домовилися.

Із станції до вулиці Зиблікевича Стефаник доїхав трамваєм, а звідти подався пішки вгору — на Софіївку. Поважно розмахував бамбуковою гнутою паличкою, з якою не розлучався, відколи одружився, — вона стала йому добрим товаришем, і часто, проходжуючись за Русовом польовими доріжками поміж житами, вголос ділився з нею своїми думками.

Стефаник зосередив погляд на ясеневого кольору кийкові, що з кожним кроком викидався вперед, ніби вказував, де треба робити крок наступний, і ворушив губами, відповідаючи на можливі Франкові запитання.

"То задля такої дурниці, як мій ювілей, треба було викликати вас аж з Русова?"

"Пане доктор, ви, бачу, мені не раді. Я ж хотів уздріти передовсім вас".

"Чув я, що багато випиваєте. Навіщо це робите? Краще б щось нове написали".

"Я з п’ющими за пліт не виливаю", — ви знаєте, чиї це слова. Вважаю їх голою декларацією, бо ж ви зовсім не п’єте".

"Їздили до Відня? Що там чувати?"

"Їздив. Слава Богу, що–м ся того збув. У Відні — пани, а всі ті засідання парламенту — панська забавка".

"А як там мається віденська "Січ""?

"Дуріють хлопці, ходять уже в козацьких шароварах і кунтушах, хоч на сцену: хитайся по–п’яному і махай дерев’яною шаблюкою. Я їм кажу: чого ви мавпуєте козаків, яких ніколи не бачили? Якщо вже так дуже хочете уподібнитися до народу, то одягайтеся в постоли й сардаки".

"Ви у своєму Русові геть охлопіли, пане Василю… До речі, хочу сказати вам: коли почнете знову писати — дай Боже, щоб то скоріше сталося, — то відредаговуйте потроху від діалектизмів мову новел, хоча б у ремарках, ми повинні дбати про чисту літературну мову".

"Я не знаю, пане Франко, що більше шкодить тій літературній мові — діалектизми чи вчені слівця, якими ви так охоче оперуєте у своїх критичних і наукових працях: деталь, імпульс, концепція, ремінісценція, фікція і т. ін.".

"Дивуюся, що ви так гаряче протестуєте проти іншомовної термінології. Хай же і наша мова збагачується термінами, які у світі мають вже усталене місце й традицію. Чи конче усіх їх штучно українізувати, а потім у перекладах знову називати так само? Подібна тенденція — хуторянська. Зрештою, всього в міру — і діалектизмів, і запозичень… Пане Стефаник, ви чимраз більше наїжачуєтесь супроти всього, що йде, так би мовити, з рук інтелігенції".

"Я не захоплююся нашою інтелігенцією. Можу виправдати, а любити… як можна любити те, що народилося півстоліття тому і є маленьке, до того ж миршаве? Люблю мужиків за їх тисячолітню тяжку історію".

"Хлопоманство відживає свій вік, добродію. Ви бачите лише казинову інтелігенцію, а не хочете бачити революційної".

"Вашими устами мед пити! А ви назвіть, крім себе й Лесі Українки, ще когось з революційних інтелігентів".

"Ну чому: Коцюбинський, Кобилянська, Стефаник, Мирослав Січинський, Адам Коцко… Революція, зрештою, може розвиватися не тільки в соціальній сфері, а й у естетичній. Як вам подобається Михайло Яцків?"

"О, цей химородник серед молодих новелістів найцікавіший, я не пропускаю жодного його рядка. Є в ньому щось від мене, та слово має добірніше… Написав він мені листа: кудись вони там вибираються, кличуть до гурту. Та не піду я: старий став".

"Ой, розлінивились ви, пане–товаришу, а шкода: Стефаників у нас не густо… До речі, вам належало б не відсиджуватися на засіданнях парламенту, а використовувати трибуну для пропаганди наших ідей. Хіба ви не помітили, що й мужики, й інтелігенти почали жити новітніми категоріями?"

Стефаник так заговорився із своєю бамбуковою паличкою, що минув Франкову садибу, вернувся, тихо відчинив залізні ворітця і, скрадаючись навшпиньках, щоб не звернути на себе уваги Ольги Федорівни, яка частіше перебувала в горішніх кімнатах, тихо увійшов до коридора. Двері, на диво, були не замкнені. Почув чоловічі голоси, прислухався: Франко з кимось розмовляв. Не стукав, щоб не перебивати розмови, відхилив двері кабінету й насамперед зустрівся з чорними тривожними очима Ольги Федорівни, зауважив у них неприязний блиск. Антипатії пані Франкової Стефаник не розумів — він і подумати не міг, що Пшибишевський і дотепер шпурляється його іменем, мов яблуком розбрату, серед письменницької громади, — кивнув поштиво головою і, виминаючи її погляд, став біля одвірка, спершись руками на паличку.

Франко сидів згорблений у кріслі, водив по колінах скоцюрбленими пальцями, ніби хотів їх розправити, й уважно слухав статечного добродія з борідкою та сивим гладким волоссям, розділеним посередині рівним проділом.

Стефаника не помітив, та коли Грималюк несподівано замовк, Франко повернув голову до дверей, якусь мить нерозуміюче дивився на гостя, враз погляд його потеплів, він підвівся й, заклавши назад руки, сказав:

— Сідайте, пане Стефаник. Це професор Грималюк.

Грималюк і Стефаник здивовано переглянулися, бо ж заочно знали один одного; мовчки, кивком голови привіталися.

— Ви спитали мене, пане доктор, чого я приїхав до Львова, — заговорив згодом професор. — Мене, як дійсного члена НТШ, заряд Товариства попросив взяти участь у депутації до Відня, яка має передати міністрові освіти меморіал у справі українського університету. Я погодився, тільки за умови, що стану перед міністром не у професорській уніформі, як це пропонує заряд, а у фраку…

— Пане професор, — перебив Франко Грималюка, — аби зробити добре діло, я готов надіти на себе ескімоську шкуру.

— Ні–ні, пане Франко, ви не маєте рації. Українців, до того ж мужицьких синів, у Відні вважають людьми нижчого стану, і одяг для нас відіграє не другорядну роль. Я маю досвід… Ще в 1901 році, коли відбулася у Львівському університеті злої пам’яті сецесія[56] на знак протесту проти поведінки професора Твардовського — ви добре знаєте цього затятого шовініста, він не тільки вас шельмував, мене теж називав псевдовченим, — наша празька "Українська громада", головою якої був я, організувала концерти й вистави, а дохід перераховували в так званий "фонд Грималюка", що призначався на стипендії п’ятистам українським студентам, які виїхали зі Львова до Праги, щоб навчатися в чеських та німецьких вищих школах. Звичайно, наших грошей не вистачало, і я попросив аудієнції в престолонаслідника Франца Фердинанда з надією виклопотати дотацію. Був я одягнений у наймодніший смокінг; престолонаслідник вислухав мене, оглянув з ніг

до голови, зауважив, що вперше бачить такого елегантного рутенця; він просто розчулився й наобіцяв золоті гори, проте, видно, засумнівався, що перед ним стоїть той самий Грималюк, про якого йому доводилося вже чути:

"Хтось говорив мені, нібито ви, пане професор, скаржилися десь серед учених, що ваші винаходи присвоїли собі німці. Ніяк у це не повірю, хоча... вигляд у вас, скажу вам, вельми імпозантний..."

"О, ваша ясновельможність, — зіронізував я, — як я жалкую, шо не маю біцепсів гладіатора. Може б, вони мені послужили замість патенту".

"І все–таки я не можу повірити, щоб німці — та щось запозичували в рутенців... Це ж нісенітниця, не правда?"

Я побоявся втратити дотацію, тому відповів ухильно:

"Люди іноді не визнають того, чого не помацали. Але ж ви вірите, що електрика протікає по дротах, хоч і не бачите цього..."

"О, це дуже цікаво! — пожвавився престолонаслідник. — Поясніть мені, ви в цьому компетентні, як у тих тоненьких дротиках робляться дірки, щоб ними міг протікати електричний струм?"

— Було б дуже смішно, якби не було дуже сумно, — сказав Франко. — Я теж чув про ваше наукове фіаско, мені це в голові не вкладається...

— Чому ж має не вкладатися? — спохмурнів Грималюк. — Вас же не допустили до викладання в університеті. Мій винахід, ваша габілітація...

— Це правда. Нам доводиться ставати на прю з рутиною й нечесністю. Продукт нашої мислі присвоює собі сильний світу цього, а от такий собі престолонаслідник дивиться на нас як на троглодитів, і знати не хоче, що цивілізацію творимо й ми. Бо не маємо змоги карбувати

своїм іменем своє ж золото. Ми часто не знаємо навіть його проби. І, користаючи з нашої сплячки, непрактичності, грабіжники силою й обманом забирають наше золото у злитках, карбують з нього свою монету і заявляють, що то скарб їхній… І пішов ваш винахід у світ з німецькою тамгою.

— Мусимо вірити в непропащу силу нашого народу, — сказав Грималюк.

Адріана розстеляла перед собою на землі стебла іван–чаю, немов господиня льон для просушки, гладила їх — може, жалкувала, що таки вкоротила квітам життя, — думала про щось своє.

— Ви не хочете більше слухати? — спитав я обережно.

— Чому ні… — відказала вона, не підводячи голови. — Я хотіла б знати, кого ви маєте на увазі під образом Грималюка…

— Це збірний образ… У ті часи зароджувалась українська професура поза межами краю. Першим був Драгоманов. А потім… Згадаймо хоча б професора Німецької політехніки в Празі Івана Пулюя — видатного електротехніка, який відкрив невидимі промені ще до Рентгена; професора Празького університету біохіміка Івана Горбачевського, який прославив себе відкриттям штучного синтезу сечової кислоти; професора Краківського університету лінгвіста Івана Зілинського — всіх не перерахуєш… Проживаючи далеко від рідної землі, вони не завжди мали змогу вірно орієнтуватись у нових політичних віяннях, і тому їхнє ставлення до Івана Франка не було однозначним. Перебували вони під впливом то Куліша, то народовців, проте напередодні Першої світової війни не було жодного більш–менш прогресивного вченого, який не визнавав би Франкового авторитету. Тому я вважаю можливим і навіть закономірним візит професора Грималюка, який уособлює тогочасну позакраєву українську професуру, до Франка напередодні його ювілею — візит для своєрідного звіту про свою діяльність.

— А все–таки ви повинні б розповісти читачеві про це запозичення. Адже йдеться про слов’янський пріоритет у науці…

Я не зреагував на репліку Адріани, проте в моїй уяві склалася картина зустрічі Альберта Ейнштейна й Івана Пулюя у Празі 1912 року.

Молодий професор теоретичної фізики у Празькому університеті Ейнштейн завітав до свого старшого друга — професора електротехніки в Німецькій політехніці Пулюя, що мешкав на Сміхові. У наукових колах Ейнштейна на той час уже називали молодим генієм: він створив теорію відносності, увівши до тривимірного бачення світу четвертий вимір — час. У своєму відкритті вчений спирався на праці творців неевклідової геометрії — Лобачевського й Рімана, а в працях з молекулярної фізики — на відкриття Рентгена. Він захопив з собою вельми цікаву для нього брошуру, видану Французькою академією наук, — "Про четвертий вимір у геометрії" Миколи Гулака, в якій автор розвиває постулати Лобачевського й Рімана; вченого цікавило, хто цей слов’янський математик. Пулюй не зміг пояснити, бо ж кириломефодієвець Микола Гулак був юристом, до того ж у науці й літературі не залишив жодного сліду.

Та набагато більше цікавило Ейнштейна інше питання: скільки правди в тому, нібито невидимі катодні промені, які в світі називаються рентгенівськими, професор Пулюй відкрив ще у вісімдесятих роках минулого століття.

Високочолий, кучерявий чоловік, з виразними семітськими рисами обличчя, недбало одягнутий, не справляв особливого враження. У його карих очах дивно поєднувалася дитяча допитливість з проймаючою проникливістю — розмовляти з ним нелегко. Здається, про все, що говорить його співрозмовник, він знає набагато краще й мимоволі фіксує найменше відхилення від істини — просто так, без мети, зате непомильно. Погляд Ейнштейна спрямований начебто у зворотний бік, у себе самого; мабуть, його мозок атакують тисячі ідей, думок, гіпотез, здогадок, і він намагається їх упорядкувати.

Професор Пулюй стисло оповідав йому про себе, не вважаючи, що його життєпис може зацікавити гостя: Ейнштейн, напевно, не уявляє географії не тільки Тернопільщини з селом Гримайлівкою, а й усієї України. Проте він слухав Пулюя уважно, і в його очах вряди–годи спалахували зблиски справжнього зацікавлення.

— Усе це, професоре, — перебив він колегу, — схоже на казку про третього затурканого брата, який виявився мудрішим від зарозумілих старших. Як так: сільський хлопець, батьки якого не цікавилися, мабуть, нічим більше, крім Біблії і Псалтиря, вчув раптом глас Божий й подався пішки до Відня, долаючи півтори тисячі миль, — щоб пізнати світло науки. Теологія — ще зрозуміло, але звідки в мужицького сина могло зродитися бажання збагнути відкриту людством нову енергію — електрику, яка повинна перемінити світ. Звідки це? — Ейнштейн смоктав люльку, яка водно гасла, він раз у раз запалював її, випускаючи їдкі клуби диму. — Розказуйте, розказуйте, професоре.

— Теологію я покинув, поступив на фізико–математичний відділ філософського факультету Віденського університету, а після закінчення вчився ще у Страсбурзькому університеті, там захистив дисертацію і став доктором фізики.

Настала пора вертатися на батьківщину — віддавати набуті знання своєму народові. Я мріяв про Львів або Київ.

— А хіба не все одно, де й кому віддавати свої знання? — звів брови Ейнштейн. — Ви, рутенці, бачу, надто обмежені своїм місцевим патріотизмом. Справжньому вченому треба шукати передусім умов для найефективнішого застосування своїх сил, а не місць, де народився.

Пулюй враз утратив охоту розмовляти. У нас з вами, докторе, — подумав, — дещо відмінні погляди на це питання… Я посилав свої статті в Росію, там їх не приймали. А у Львівському університеті польська професура й слухати не хотіла про габілітацію вченого–українця на

кафедрі фізики. Тільки й того, що львівські журнали опублікували статті "Непропаща сила" й "Нові і перемінні звізди". Більше нічого не вдалося надрукувати. Галицькі діячі Володимир та Олександр Барвінські, які монополізували в своїх руках львівську українську пресу, навіть не повертали мені рукописів… Я змушений був шукати праці на чужині — влаштувався професором електротехніки на Німецькій політехніці в Празі…

Пулюєва дружина подала підвечірок й залишила гостей самих. Ейнштейн жував бутерброд, запивав вином і з більшою цікавістю приглядався до господаря.

— Я у Празі недавно, — сказав, — тому багато чого й не знаю… Чи зробили ви хоч незначні винаходи? У який спосіб ви могли дійти до відкриття невидимих променів?

— Зробив дещо… Ви щойно бачили мою любу дружину. Катерина Стозітська, онімечена полька, колишня моя студентка… В неї я закохався не з першого погляду — спочатку побачив її пишне волосся, і мені спало на думку, що його можна використати на волоконця до жарівок. Едісонова лампочка на бавовняному волокні горіла сорок п’ять годин, моя ж — на Катрусиному — аж сто! Волосся в неї не відросло, я мусив шукати іншого матеріалу — стало ним волокно з бамбука, воно витриваліше… І ще кілька дрібниць: сигналізаційний пристрій для телефону, сигналізаційна електрична лампочка… На виставці в Парижі отримав срібну медаль за винахід вакуумної лампи, яку назвали "Пулюєвою трубкою".

— Це не так мало, професоре, — Ейнштейн закрив своє обличчя клубком диму. — Це багато. Ну, а що безпосередньо привело вас до відкриття невидимих променів?

— Виготовлення катодних лампочок…

…1884 року професор Пулюй із своєю молодою дружиною переїхав до Праги й поселився у найманій квартирі на вулиці Яна Гуса. Помешкання було скромне, та молоде подружжя тісноти поки що не відчувало, а Пулюй і зовсім був щасливий: у темній просторій коморі розмістив свою першу лабораторію.

Нарешті мав можливість зосередитися над загадкою, яка постала перед ним ще в Страсбурзі. Одного разу, експериментуючи над вакуумними лампами, він спостеріг дивне й незрозуміле явище: коли спрямовував округлої форми катод на екран — утворювалась флуоресценція, і при світлі трубки можна було навіть читати. Не міг збагнути, що відбувається у вакуумній трубці, коли до неї підвести струм: певне, з катода на екран посилаються невидимі промені. Він назвав їх променями "Ікс" і вирішив проконсультуватися в молодого доцента фізики Страсбурзького університету, в якого два семестри слухав лекції, — Вільгельма Конрада Рентгена.

Рентген уважно вислухав студента й сказав скептично: "Це хлоп’ячі розваги, такого бути не може".

Пулюй подав свою вакуумну трубку на паризьку виставку, отримав за неї срібну медаль, а свої спостереження виклав у статті "Сяюча електродна матерія і четвертий стан речовини", яку видав окремою брошурою. Та ніхто у вченому світі на неї не зреагував.

Настав перший Святий вечір у новій празькій квартирі. Катруся готувала вечерю, а Пулюєві згадувалися далека гримайлівська колядка, шелест кожухів під вікнами, скрип чобіт і слова колядки: "На небі зірка ясна засяла і ясним світлом сіяє…" І тихим світлом сіяє… тихим світлом… Він вийшов з–за столу, на якому вже стояла вивершена макітра медвяної куті, зайшов до лабораторії й зачинився зсередини. Скільки не благала дружина — весь вечір не виходив.

Включив індуктор, і темрява в комірці прорідла від блідого тихого світла, випромінюваного трубкою. Він накрив трубку чорним папером — світло померкло, проте на столику, що стояв навпроти, все ще блищав кристалик барію. Пулюй взяв фотопластинку і поставив на столик. Пластинка засвітилася. Він поставив другу, перед тим заслонивши трубку рукою. І сталося несподіване: на ній відбився кістяк руки!

Пулюй вбіг до кімнати й розбудив Катрусю вигуком "евріка".

— Я знайшов невидимі промені, які проникають крізь тверді тіла. Мені вдалося побачити невидиме, ти розумієш?

— Ти повинен про це негайно оголосити світові, це ж відкриття віку! — порадила дружина.

— Чи ти при своєму розумі? — сахнувся Пулюй. — Оголошувати світові про відкриття, яке я не вмію пояснити? Наражатися на компрометацію? Ні, ні… Спочатку треба удосконалити трубку, всю технологію фотографування невидимого, дослідити природу невидимих променів… На мої лекції приходять також і вчені, я викладу… Хтось мені допоможе.

— У тебе ж перехоплять винахід. Спам’ятайся!

— Ніхто не перехопить. Я ще вірю в елементарну людську порядність. Зрештою, в мене є вже опублікована стаття на цю тему.

— У ній ти ставив тільки здогадку, а нині маєш конкретний результат досліду.

— Не переконуй. Не в моїх звичках вихоплюватися, мов Пилип з конопель.

Пулюй демонстрував свій винахід на лекціях у Німецькій політехніці. В аудиторії не вистачало місць. До професора в перервах підходили студенти, асистенти, професори — з безліччю запитань. Особливо цікавився Пулюєвим відкриттям молодий доктор електротехніки з Вюрцбурга Лехер.

Січневого післяобіду 1896 року професор Пулюй прийшов після лекцій додому, втомлений ліг на канапу й почав переглядати газети. Розгорнув тижневик "Presse"і на першій сторінці прочитав повідомлення: "23 січня 1896 року у Вюрцбурзі на засіданні фізико–математичного товариства професор Вільгельм Рентген виголосив публічну лекцію " Про невидимі промені"". Рентген називав ряд імен учених фізиків, про Пулюя не згадав ні словом…

Того ж дня професор застрелив з флобертівки свою улюблену морську свинку, зачинився з убитою тваринкою в лабораторії, поставив тіло свинки між трубкою й фотопластинкою і запустив індуктор. На негативі чітко відбився кістяк тварини з дробинкою шроту на лівій ніжці. Заніс фотографію в редакцію чеської газети "Світозор", редактор заслав її в номер.

За два тижні в аудиторії Німецької політехніки Пулюй виголосив публічну доповідь "Про невидимі катодні промені й фотографування невидимого". Після прочитання лекції на столі біля нього виросла гірка записок з запитаннями, і в одній він прочитав: "Шановний професоре, чому ви називаєте невидимі промені "Ікс", а не рентгенівськими?"

— Оце і все, що я вам можу сказати, пане Альберт, — закінчив Пулюй свою розповідь. — Доктор Лехер, як мені стало відомо, не тільки працював разом з Рентгеном, він ще й син редактора тижневика "Presse".

— Ви заперечуєте будь–який вклад Рентгена у справу відкриття? — запитав Ейнштейн.

— Зовсім ні. В науці можливе подвійне відкриття. Є такі прецеденти. Не заперечую Рентгенових здібностей. Та навіть якщо він і сам дійшов до відкриття невидимих променів, усе одно вчений знав, що їх давно відкрив я, і наукова шляхетність мала б примусити його назвати й моє ім’я. Дарма… А все інше ви знаєте: Рентген розповсюдив по всьому світу фотографію із зображенням кістяка руки його дружини, а в 1901 році отримав першу в світі Нобелівську премію. Така наша слов’янська доля, це ж не перший випадок… Багато писалося в пресі про мій пріоритет, та промені називаються рентгенівськими й досі, і я теж змушений так їх називати.

Ейнштейн мовив із співчуттям:

— Не маю жодних підстав не вірити вам… Та погляньте на цю справу з супротивного боку. Невидимі промені підштовхнули вчених до відкриття електронів, у науці розпочалася нова епоха. Якби вас запитали, що важливіше для людства — ваше ім’я чи це відкриття, ви напевно віддали б перевагу другому… Скаржитесь на слов’янську долю. Хіба в цьому справа? Американський континент назвали іменем Америго Веспуччі, хоч він його й не відкривав.

— У вас в руках, пане Ейнштейн, — відказав Пулюй, — праця слов’янина Миколи Гулака про четвертий вимір.

Цей автор теж попередив чиєсь велике відкриття. Невже буде справедливо, якщо його ім’я забудеться?

Ейнштейн промовчав, сказав по хвилі:

— Не можу вас нічим утішити: що сталося — не відстанеться. Хай залишиться при вас сатисфакція, що й ви вклали свою частку в епохальне відкриття. Хіба цього мало? А коли на тверезий розум, то все має свою логіку. Хто стоїть за вами, рутенцями, — яка культура, які

акції? Прикро вам це слухати, та куди дінетеся від своєї долі? А за Рентгеном — уся Європа.

Франко повернув голову до дверей, що вели на сходову клітку, — Ольги там уже не було, певне, пішла нагору до Андрія. Наслухав: з горішньої кімнати віяло мертвою тишею — ні розмов, ні стогону. Випрямився в напрузі. Та почулися обережні кроки по сходах — видно, син заснув.

Грималюк розвивав свою думку:

— Світовий ефір, або, як кажуть індійці, нірвана, впродовж тьми років витворює енергію, енергія згодом стає матерією, а потім, виконавши свою матеріальну місію, перемінюється знову в енергію. І так без кінця. Подібне діється і в суспільстві. З окремих людських атомів утворюється народ, він сповнює своє призначення на землі й розчиняється у вселюдському морі, віддаючи свою енергію у вигляді культури й цивілізації іншим народам. Етруски, франки, даки, протоболгари… А ми — народ молодий, ми ще концентруємось.

— Умієте втішатися наукою, — промовив Стефаник; він усе ще стояв біля вхідних дверей, спершись руками на паличку. — Та, напевно, маєте рацію: наша енергія вже достатньо згустилася для якісного перетворення в суспільну матерію. Нині хіба засліплений шовініст не хоче цього бачити й ось галасує, що відкриття українського університету у Львові завчасне, бо немає, мовляв, відповідної національної професури. А переді мною лише в цій маленькій кімнаті аж два — і які! Все з часом стане на свої місця.

Франко по-батьківськи добродушно глянув на змужнілого за останні роки Стефаника.

— Молодим — вірити й діяти, — сказав. — Я теж вірю і ще щось роблю. Та бачу поки що іншу переміну енергії…

Велетенські імперії мандрують у безвість, мов космічні тіла, а в їх притягальному полі метушимося ми, думаючі молекули, які бажають вмістити в собі море вічності й розчиняються в безодні нірвани, щоб потім знову засяяти у новій формі — під чужим іменем…

— Космічні тіла імперій переміняться незабаром в енергію вільних народів, — міркував Стефаник. — Ми ж залишимося для створення нових суспільних форм.

— Мабуть, так, — погодився Франко. — Але скажіть, що… що ми такого зробили, який матеріал дали нащадкам для виготовлення нових форм?

"Що я дав? — думав Франко. — Чиї слова правдиві — того трагічного музиканта чи Михайла Яцкова? А моя праця — не фіаско? Я мурував дім, та чи міцні підвалини заклав, чи твердим каменем викладав стіни, чи в’язкий розчин замішував? Я будував, спинаючись уверх по риштованню, падав і ліз далі, мене стручували заздрісні сусіди, я не раз падав з висот коміть головою, ранив себе, а потім довго ті рани зализував, як і весь мій народ… Не в одному місці стіна тонка й крихка: не завжди я мав силу виносити найміцніший камінь, і ніхто мені його не подавав, не мав я челядників…

А все ж, а все ж… Я й справді видумував для себе найскладніші життєві комбінації, ніби все життя випробовував свої сили, безупинно шукав істини за допомогою слова й за час шукання вибудував високу піраміду із своїх творів, використовуючи для неї матеріал, який потрапляв під руки: граніт, пісковик, малахіт, і не всюди встигав зашпакльовувати шпари, і через незмірну втому, що, мов короїд, точила мені нерви, м’язи й мозок, не мав можливості втішатися славою, — та все ж за сорок літ я виніс на вершину тієї піраміди поему "Мойсей", якою проголосив фізичну й моральну здатність народу стати до боротьби, ствердивши його зрілу готовність прийняти наказ вождя… Сорок літ, мов коваль, я клепав його серце й сумління…"

Тиша в кабінеті Франка гусла й важчала. Старий мудрець забув про гостей, занурився в собі, мізкуючи: а чи має право стати на звіт перед усім народом як його вчитель?

Грималюк і Стефаник хотіли сказати Франкові врешті, чого прийшли до нього, та жоден не смів потривожити його задуму.

VII

Було це — пам’ятаю, як нині, — під кінець серпня 1960 року… А втім, Адріано, нехай цей епізод постане перед вами в художньому малюнку. Добре?

Старий письменник Михайло Яцків прокинувся раніше, ніж звичайно: крізь сон йому почулося, начебто на письмовому бюрку, обгородженому з двох боків фігурними бар’єрчиками, а з фронтального — подовгуватою шафкою з шухлядами, скотилася з чорнильниці улюблена ручка, якою він учора ввечері написав одному молодому прозаїкові рекомендацію до Спілки письменників і вивів свій закарлючений підпис. Таки підписався, хоч вагався довго: протягом сорока років — відтоді, як заслав до друку колабораціоністську газету "Рідний край", схваливши тим самим окупацію Галичини буржуазною Польщею, за що його було обізвано хрунем, — Яцків не підписувався під жодним офіційним документом.

Письменникові було оголошено бойкот, який став пострахом для всіх, кого манила співпраця з окупантом, але — диво: бойкот тривав десятки років, навіть тоді, коли деякі осудники самі пішли на угоду із санаційним режимом, він існував як формула відступництва, прецедент, і не один мав можливість ініціативою Яцкова виправдати себе — мовляв, я не перший.

Тяжка то була покара для видатного письменника, новели якого перекладали в Європі і в Японії; Яцків майже перестав писати, ні з ким не спілкувався, і лише своїй вірній подрузі — молодшій на тридцять

років письменниці Ірині Вільде, яка від нього не відреклася ("бо то треба мати честь і совість, назвіть мені кращого письменника, ніж Яцків"), говорив інколи: "Кожен з нас потрапляє під колесо хоч раз у житті, вся річ у тому, щоб підвестись, ніби нічого не трапилося".

Довго підводився, а вчора… Вчора відчув свою потрібність.

Перед вечором до його квартири на вулиці Мечникова, неподалік Личаківського цвинтаря, зайшов чорновусий хлопець. Господар впустив гостя охоче: до нього часто навідувалися молоді літератори, котрим кортіло подивитися на Яцкова як на живу історію літературного процесу початку нашого століття. Він жартома запитував кожного, чи той не захопив з собою "бенькартика", маючи на увазі пляшину горілки, і, всідаючись у вольтерівське крісло, розповідав про своє життя. Слухати його було вельми цікаво, незважаючи навіть на те, що кожна розповідь зводилася врешті до одного: в Японії мене знають більше, ніж на Україні, я самотній, жінка в лікарні, а моя сестра — кута відьма. Деколи, якщо його запрошували, йшов з молодими на каву, але швидко втомлювався й намагався непомітно залишити компанію.

Початківець стояв посеред кімнати, розчервонілий і знічений: він не уявляв, що Яцків аж такий старий і турбувати його не випадало, та відступати вже було нікуди; хтось не без зловтіхи нарадив йому звернутися до старого за рекомендацією, наперед знаючи, що Яцків її не дасть.

Михайло Юрійович підійшов до хлопця, оглянув його маленькими чорними очицями, обвисле воло похитувалося, в складках одутлуватого обличчя ховалась добродушна усмішка. Помітивши стурбованість та безпорадність в очах хлопця, зрозумів, що цей гість прийшов не за тим, щоб поповнити свою колекцію враженням від знайомства із знаменитістю, що йому потрібна порада. Від цього спостереження старий аж розгубився, в нього давно ніхто не просив допомоги, і об серце вдарилася запізніла радість: він ще потрібен!

— Що трапилося, синку? — запитав.

Початківець вийняв із внутрішньої кишені піджака тоненьку книжечку в голубій оправі й боязко подав її Яцкову, насилу видобувши з себе два слова:

— Це моя.

— Ого–го! — вигукнув радісно Яцків, і його тонкий довгий ніс, що нависав над верхньою губою, заворушився, мов п’явка. — Нова когорта! Знаменито!.. Ти хочеш мені її подарувати?

— Та так… — мусив підтвердити прозаїк, хоч і не збирався нікому дарувати свою книжку: був це сигнальний примірник — автор навіть мамі не встиг його показати.

— То підпиши, я завжди з молодими тримав штаму.

Молодому прозаїкові довелося поставити на книжці автограф, він зробив це стоячи, подав книжечку письменникові, той подякував і вклонився, даючи зрозуміти, що аудієнція закінчена.

Та відвідувач не відкланювався, Яцків позирав на нього спідлоба.

— Я прошу вашої підтримки, — пробубонів нарешті молодий прозаїк.

— А що, хтось стає тобі на перешкоді? О, я їх знаю, вони такі! — вигукнув з обуренням Михайло Юрійович. — Ну, то скажи тим, що старий Яцків стоїть за тебе по–козацьки, ого–го!

— Дякую, але ви це "ого–го" напишіть, — нахабнів початківець.

— Як–то? — видивився старий.

— Я прошу вашої письмової рекомендації до Спілки письменників…

— Е–е, паничу, — відступив назад Яцків. — Щодо того, то ні… Що ні — то ні!

Молодий прозаїк задкував до дверей, приголомшений соромом і образою на тих, хто порадив йому звернутися до Яцкова. Але біля самого порога зупинився: Яцків, забувши про гостя, сів у крісло, покрутився на ньому, відтак розгорнув книжечку й почав читати першу новелу, яку автор вважав найкращою. Зблисла крихта надії, початківець завмер біля дверей.

Яцків читав довго, шморгаючи носом, через якийсь час вийняв з кишені хустинку й підніс до обличчя — початківець ковтнув спазму: класик втирає сльози! Та тут же довелося гірко розчаруватись: очі в письменника були сухі, він голосно видув носа, сховав хустинку і читав далі. Потім відклав книжку й задумався. Хлопець стояв не дихаючи.

Врешті Яцків висунув шухляду в настільній шафці, вийняв аркуш крейдяного з філігранями паперу, взяв товсту ебонітову ручку з вигравіюваною на ній фірмовою маркою "Pelican", прочистив промокаткою золоте перо, скоса глянув на гостя, підбадьорливо усміхнувся і… почав писати.

…Отож почулося старому письменникові крізь сон, що та ручка з золотим пером, куплена ще в минулому столітті у віденському канцелярському склепі "Pelican", ручка, якою він написав усі свої твори, поволі й торохтливо котиться по столу, ось–ось упаде на підлогу і зламається. Йому стало страшно, що це станеться зараз, у цю мить, хоч знав, що колись воно мусить статися, та ще не нині, ще не нині… Він по–молодечому схопився з ліжка, підбіг до стола й полегшено передихнув: ручка лежала в жолобку чорнильниці з висохлим на кінчику пера синім чорнилом.

Задзвонив телефон.

— Михайлику, — лунав у слухавці міцний жіночий альт, — ти вже за столом? Не впізнав? Це Вільдиха. Мені поганий сон приснився… Як ти почуваєшся?

— Мене теж щось наполохало уві сні, Дарцю… Та добре, добре маюся. А ти що робиш? Що, що — закінчуєш "Сестер Річинських"? А хіба той роман може мати кінець? А як з мовою — осідлала новий правопис?

— Боліла б мене через те голова — а редактори від чого?.. Михайлику, ти мусиш написати ту новелу про дівчину з різними профілями обличчя. Це твоя тема…

— Ще нині візьмуся…

— Уже тридцять років обіцяєш!

— А ти знаєш, Дарцю, я вчора написав одному молодому прозаїкові рекомендацію до Спілки…

— І підписався?

— Підписався, Дарцю.

— Це добре про тебе свідчить… Що, що? Ти — підписався?!

— Уяви собі…

— А тепер каєшся?

— Уяви собі — не каюсь. Навпаки, так мені зараз легко й добре на душі, ніби висповідався й запричастився перед смертю.

— Дурне говориш… А хто той кандидат?

Яцків назвав прізвище.

— Ти добре зробив, — похвалила Вільде. — Я теж дала йому рекомендацію. З того хлопця, може, будуть люди… Михайлику, а ти знаєш, ти розумієш, що твоя рекомендація означає? Ти не хлопцеві дав її, а собі самому, це я тобі кажу. Ти поблагословив нове письменницьке покоління у світ, а собі присвоїв почесне звання нанашка! Тебе хрестив Франко, а тепер і ти став хресним батьком. Чуєш? Е–е, та з цієї нагоди здалося б нам піти на маленький бімбер! О, я так і знала, старий скупарю… Та не бійся, плачу я. Підемо на Високий Замок, там біля телецентру відкрилася кав’ярня. Ну, не "Монополька", звичайно, але ти розумієш — це щось нове, такого ще не було: "Кав’ярня біля телецентру". Так ми її й назвемо.

— Вибач, Дарцю, — зам’явся Яцків, — що відмовлюся на цей раз. Мені якось так… Не можу тобі сказати. Мені якось так, що хочу побути нині сам. Не гніваєшся?

— Та ти що? За кого ти мене маєш?

Перед обідом на вулицю Мечникова з чорного отвору старого під’їзду вийшов дідуган у чорному сурдуті з чорним цигейковим комірцем, у мельонику — обличчям схожий на римського патриція. Яцків вдихнув по–осінньому прохолодного повітря, глянув на розпуклі їжачки стиглих каштанів і, заклавши руки в кишені сурдута, подався вгору, прямуючи на Кайзервальд.

Мав добрий настрій, бадьоро ступав і мугикав деренчливим голосом старосвітську пісню, яку співав ще в молодості:

Ой ти парубок, ой ти парубок, а я дівчина красна,

Ти в корчмі гуляв, ти в корчмі гуляв, я тобі коня пасла…

Та раптом змовк. Немов плазом меча по голові вдарило старе, задавнене, прощене, та не забуте… Як змарнувалося життя, талант — через один лише необачний крок. "Якби ти знав, як много важить слово…" Не затямив цієї Франкової науки, хай мій крок застерігає інших… Сорок літ пустоти. Сорок! Що можна зробити за стільки часу? Франко навчив народ розуму й добра. Я встиг согрішити і спокутувати…

Важко дихаючи, Яцків таки зіп’явся крутою стежкою на Левину гору: сюди він виходив, коли ще жив на вулиці Лісній і мав приблизно стільки років, як той хлопець, якого вчора справив на трудну дорогу. Гай, гай…

Ой пасла, пасла, ой пасла, пасла до темної ночі,

Та впала роса з темного лісу на мої чорні очі…

Сорок літ! Яка то глибина… Чи відшукають мене в каламутних глибинах ті, що прийдуть, чи знайдуть перли моєї туги й смутку?.. Nad każdym wisi katastrofa, — казав же ж поганий Шпатько. Та в моїй катастрофі винен я сам. Півстоліття тому вперше зневірився, й ту бацилу зневіри не зміг убити в найскрутніший час.

Травневого ранку 1913 року Михайло Яцків вийшов із своєї квартири на вулиці Лісній поблизу Кайзервальда й попрямував на Левину гору — пригноблений і злий. У руці тримав подорожню валізку. Він нині поїде із скульптором Орестом Майданюком, Петром Карманським, Василем

Пачовським, Сясем Людкевичем, Гнатом Хоткевичем до Урича, а звідти — на всі чотири сторони!

Діймав злістю й соромом конфлікт з Іваном Трушем. Треба ж нарешті викресати в собі хоч трохи сили й почати інше життя. Геть звідси, з цього чаду!

"Пане Труш, — говорив уголос, — я не символіст, я чистої води реаліст; між нами лише та різниця, що ви по–дитячому конкретно бачите світ, а я намагаюся узагальнити бачене — піднятися від арифметики до алгебри. Так диктує закон поступу, якого ви не хочете знати. Я, споглядаючи косівські гагілки в натурі, більше бачу в них духу, магії, ворожби, болю, втіхи, зрештою — історії, ніж у вашій картині "Гагілки", а так не повинно бути. Мистець повинен уміти схопити сутність дійства, а не лише декор. Можливо, я несправедливий до вас, ви таки сумлінно фіксуєте свій час і вам колись за це подякують. Та чи ви хоч раз, спостерігаючи політ журавлів, бачили, як незримі потоки повітря підносять їх увись? Мабуть, ні. Ви вмієте зарисувати помах крил, а тих інших сил, які допомагають журавлям злітати в небо, не помічаєте, ви схоплюєте лише працю птахи, а не комплекс чинників, що тримають її незмірно вище польоту куріпок…

Гай, гай, пане Труш… Ви діяльна людина, ніхто нічого поганого про вас сказати не може, бо ж видаєте "Артистичний вісник", очолюєте "Товариство для розвою руської штуки", організували виставку картин українських артистів у салоні Латура на площі Святого духа, вчив вас сам Матейко, і створили ви портрети Франка, Лесі Українки, Лисенка, Стефаника… Ви чоловік багатий, у вас ті картини купують, і я стою на вашому боці в конфлікті між вами й Лесею Українкою: право автора — кому і за скільки продати свій товар. Та признайтеся, ви хоч раз у житті отримували такий гонорар, як я? Колись прийшов я до Франка й прочитав йому своїх "Журавлів" (старий ватажок над безкрайнім морем хоче розбудити втомлений журавлиний ключ, що падав спроквола на води, та його старечого крику журавлі вже не чують, вибирають нового ватажка, а старого вбивають — тут і символіка, і реалізм); дивлюсь, Франко хворою рукою досягає з вази на кредансі велике червоне яблуко, витирає до вишиваної повісмяної сорочки й подає мені, а в очах — утіха. Це щось означає, правда, пане Труш? А ви такий нетерплячий до завваг на адресу ваших праць, безцеремонно і по–менторськи, не маючи на це й маленької частки Франкового права, втручаєтесь у літературні справи, вихоплюєте з книжки найслабше оповідання "Самотній вогонь" і топчетеся по всій моїй творчості, і не тільки моїй…"

Недавно Яцків прочитав у "Ділі" статтю Івана Труша "З області нашої нової літератури", в якій він з Франковою в’їдливістю, та без його аргументації відшмагав молодомузівців, особливо Яцкова: мовляв, повилазили хлопці на п’єдестали, поставали в театральні пози, а Труш мусить мовчки ходити по тому лісу, глухнути від бомбастики фраз ("Де ви бачили, щоб син з почуття помсти до батька, який побив матір, спалював себе на вогнищі?" — То правда, в житті такого не буває, але мені хотілося передати абсолютний біль кривди), тимчасом уся творчість Яцкова з її банальністю, штучністю і претензійністю надається тільки для макулатури.

Отож Яцків, зустрівши в кав’ярні "Централь" редактора "Діла" Василя Панейка, який надрукував статтю Труша, відміряв йому прилюдно ляпаса.

Учора відбувся суд. Такої соромоти ще не зазнавав. Вислуховував звинувачення й думав: мабуть, тільки в нас завівся звичай обпльовувати письменників саме тоді, коли вони сягнули так високо, що стали загадкою. Обпльовувати за те, що не можна їх взяти на долоню й заглянути, як піддослідній тварині, у звивини мозку… Труша заболіло, що хвалять сусіда: мовляв, усі твердять, що новели Яцкова цікаві, а я вам доведу, що ні. То вибрав найслабші місця з одного оповідання й кинувся до бійки. Воістину, як гласить польська приказка: "Klękajcie, narody, i bijcie się w pyski!"[57].

Суд стояв на боці Панейка, адже не він писав статтю, а Труш.

Яцків, виступаючи на свій захист, сказав: "Є така давньохристиянська казка про сліпця й хромця, які разом крали виноград, проте винуватого знайти не могли, бо хромець твердив, що він не зміг би дійти до виноградника, а сліпець — що не побачив би винограду. Тож карали їх разом, посадивши хромця на сліпця. Отак зробіть із Трушем і Панейком".

Суд оштрафував Яцкова на п’ятнадцять корон.

Крім сорому огортали Яцкова знеохочення і втома. У Львові надто багато наплодилось літераторів і митців; сидять вони по кав’ярнях і ганьблять відсутнього. Що другий — вільнодумець, який схожий на того атеїста, що не знімає шапки в церкві, обдурює попа на сповіді й мочиться під дзвіницею… А львівські читачі цікавляться лише прототипами — впізнають знайомих, себе ж намагаються не бачити — і цим вичерпується інтерес до твору. Ну а критики — ті схожі на рубачів, що зрубують у парку дерева, аби по кільцях визначити вік і якість деревини… Але до дідька всіх вас! Злізьте з даху, пане майстре, не псуйте ґонт — ідіть місити болото… Собака, вчувши музику, виє, але то ще не означає, що музика погана… А втім, досить. Я втомився. Втечу в село й буду там працювати для національного відродження не літературою, а збутом худоби…

О Господи, чому я не належу до іншого народу!

Від цієї думки стало на мить моторошно: невже мені все одно? Та ні, не все одно. Але хіба в інших народів теж таке самоїдство? Якого маляра ми мали — Косинюка! І де він! На бруку…. Писав я в новелі "Жайворонок": "Одного не бачили люди в картині — синього струмочка серед незабудок: чи був це струмочок материнських сліз, чи самотня стежка художника?" Не бачили ми, не хотіли бачити, як людина падала з Пегаса, розбиваючи обличчя о брук…

Яцків вийшов на Левину гору й відчув, як заспокоює його виднокіл, посередині якого лежало місто з передмістями й околицями, а за ними увсебіч плили потоки доріг — немов вужі, що, втікаючи від небезпеки, залишали на видноті тільки хвости, самі ж зникали у вибалках, перелісках, лісах. Лише одна дорога — на Київ — прямувала рівно, спокійно, впевнено, і здавалося, що вдалині вона заходить у сизувату імлу неба.

Унизу, між вінком горбів, розташувалося старе місто. Господарювала в центрі Корняктова вежа з трибанним Успенським собором, і никла поряд з нею нехарапутна ратуша з прямокутною будою магістрату; бундючився подібністю до римського собору Петра Домініканський костьол, біля Галицького ринку визирав з–поза високих мурів Бернардинський монастир, зеленіла ренесансним куполом споруда Нового театру на краю Краківського базару; нешироκі міські артерії в’юнилися між громаддям будинків, даючи про себе знати пронизливим писком трамваїв, торохтінням фіакрів і цоканням копит; на початку Мостиського тракту зіп’ялися шпилі костьолу Єлизавети, у фанатичній набожності проколовши небо, щоб золотими хрестами засвідчити Богові свою вірність римському престолу; а весь ансамбль міста увінчувався бароковою короною Святоюрського собору.

З другого боку Левиної гори, під самими ногами, стугоніло й скреготіло товарними вагонами Підзамче, брязкіт буфетів відлунював аж на Замарстинів і Брюховичі; був то задимлений, промисловий світ, чужий селянській, хоч уже й зманерованій у літературних клубах, театрах і кав’ярнях душі письменника, проте Яцків відчував, що в цьому промисловому районі таїться щось загадкове для нього, жорстоке і сильне, яке повноправно увійде колись у цивілізовані квартали, бо само є елементом новітньої цивілізації, ним ще не пізнаної; а пізнавати її доведеться й доведеться змінювати нинішні анемічні урбаністичні смаки, просякнуті сигаретним димом і коньячним духом кав’ярень.

Місто дихало зовсім близько, поруч, по той бік і по другий бік Левиної гори, а парубоцька, наслухана ще в глухій Лесівці на Станіславщині пісня, що закінчувалася зухвалим куплетом —

Не так на очі, не так на очі, як на русу косу,

Зажурилися тяжкі вороги, що вінка не доношу,

— звучала десь надто далеко, за дев’ятьма перебродами, муляла ще тугою серце, та щораз більше чужавіла; і картав себе письменник за те, що болить йому ця пісня, а вернутися до неї не має вже ні змоги, ні охоти.

Утікати зі Львова? Куди і для чого? З атрофованою сільською душею, звиклому до бруку вертатися забутими дорогами в неіснуючий уже для нього світ?

Хто мав силу, пізнавши втомлюючий ритм міста, міські принади, кіптяву й бруд, світло науки й темряву злидоти, покинути його і вернутися в благословенну тишу села? Назвіть такого — і я фондую пляшку кубинського рому. Дві! Хіба Франко не втікав у Нагуєвичі в нестерпні хвилини життя, а потім не перебрідав знову Стікс до міського пекла, бо не міг жити без оточення, яке давало йому снагу й кошмари мук? А думаєте, Шевченко, який просив у Бога небагато — тільки хату на березі Дніпра, покинув би Петербург, у якому сформувався, в якому живився чистою водою й отруювався стоками оточення? Нізащо в світі.

Так сарна, приручена лісничим, мріє про лісову волю й ніздрі роздуває на осінній рев, та лісництва не покидає, бо вже не вміє жити життям своїх братів.

Яцків знав: повернуться вони компанією з Урича до Дрогобича — там він ще переконуватиме друзів, що поїде в село свиней пасти, але не стане впиратися, коли друзі затягатимуть його в тамбур; увечері дома, готуючись до сну, дістане з валізи піжаму, мило й рушничок, і все стане на свої попередні місця, і ніколи й нізащо він не покине Львова, і буде в ньому страждати й радіти до останніх своїх днів, — життя минуще, а Львів вічний.

І вічним у ньому буду я. Можливо, не як письменник, цього знати не можу, а як людина, яка цілковито належала до львівського середовища, функціонувала в ньому, любила його, підтримувала й бажала в міру

своїх сил підняти те середовище з трясовини святенницького лицемірства, бундючного фразерства, запічкового патріотизму, шовіністичного багна — до рівня елементарної людяності.

Яцків почав спускатися з Левиної гори до вулиці Куркової, щоб нею зійти вниз до Народного дому. Треба спочатку сповнити свій обов’язок перед Учителем, а там — як Бог дасть.

Ішов і думав: хто ж прийде?

Ідею вибити на вершині Урицької скали напис на честь сорокаріччя творчої діяльності Франка подав Карманський. Він добре знає тихого, що й по кав’ярнях не ходить, скульптора Ореста Майданюка, той радо поїде до Урича з різцем і долотом.

Можна було б запросити Косинюка, та покотився чоловік по похилій після смерті Адама Коцка — немов з прив’язі зірвався. Звалили вину на Шпатька: треба ж для заспокоєння совісті визначити причину чийогось нещастя. Звісно, в результаті винен Шпатько, а хто кинув Косинюка в його обійми? Соромно признатися?

Те їхнє приятелювання почалося з першої нашої зустрічі в "Монопольці". Ми залишили в кав’ярні Косинюка, наївшись і напившись за його рахунок, і не покликали з собою — він мав усі підстави вважати, що Шпатько найдобріший серед нас. Егоїсти, зайняті кожен собою, яке ж маємо тепер право базікати, що тільки там, у далекій еміграції, люди вмирають з голоду на очах ситих?.. Хто ж із нас все–таки винен? Замріяний Карманський, мовчазний Пачовський, зарозумілий Луцький чи я? Почекайте, але ж був ще й Франко — може, він винен? Дурниці говорю… Але чому б і ні? Ми всі після тієї розмови з Франком, кожен по–своєму, пішли за ним — крім одного Луцького. Ми давно вже були призвичаєні до Франкових вимог, у всякому разі не боялися його, а для Косинюка він міг здатися надто важким і неприступним. Зі Шпатьком набагато легше… А може, Ванда винна: після вистави "Украденого

щастя" в залі "Яд Харузім" на вулиці Бернштейна трапилося несподіване: Ванда Патковська, яка так славно зіграла зі мною Анну, лишила в розпачі закоханого Кармaнського й здивованого Карла Адвентовича і пішла з Косинюком…

Ми ходимо, немов сліпі по лісу, б’ємося лобами об стовбури дерев і нікого й нічого не бачимо. На наших очах переродився Луцький — і пропав. Ми тепер охоче звалюємо всі свої провини перед Франком на нього одного — а чому так спокійно спостерігали, як інтелігентна людина перемінюється у мавпу? А може, він любив Франка, як Юда Христа — егоїстично, для себе, а поет приділяв більше уваги нам?.. Подумав, може, в лиху для нього мить: а що станеться, коли я замахнусь на божище — кинуться обороняти? Ба ні, ми повтікали, мов апостоли в Гетсиманському саду, а тепер товпимося, хто перший стане одесную. Можливо, Луцький хотів з допомогою заперечення перевірити, чи справді Франко геніальний — яка ж буде реакція, і, мов Тома невірний, доторкнувся до його ран. А ті рани бризнули кров’ю на невірного, залишивши на його обличчі незмиті плями, з якими не можна виходити на люди, всі ж бо знають, чия то кров і яка ціна гріховної цікавості. Та винен і Франко, що не обізвався до Луцького ні разу ласкавим словом, а міг: писав Остап поезії не гірші від Кармaнського й Пачовського; зрештою, чи мусив Франко відводити руку закукуріченого хлопчиська, можливо, досить було й поблажливої усмішки?..

Листи розіслані. Хто прийде сьогодні, хто має право прийти?

В полі темна хмарка плаче,

В небі кавка чорна кряче,

В хаті тесля теше трумно,

Мому серцю чогось жаль…

Чомусь сумно, дуже сумно:

Нащо тесля теше трумно?

Пачовський прийде. Йому болить, що тесля так методично теше труну, а Франко не дожив ще й до шістдесяти…

Карманський теж прийде. Тюрма таки відбилася в його поезії — не без впливу Франка. "Ви хотіли б спинить наш нестримний поход злобним криком, брехнею й тюрмою, вам байдуже, що ми можем рушить народ і мільйони позвати до бою!"

Стефаник далеко…

Хоткевич конче прикульгає з бандурою…

Людкевич повинен прийти, він готує концерт на Франків ювілей. "Чорна рілля ізорана і кулями засіяна, гей…"

А я — маю право?

Минав напіврозвалену старовинну башту. Погляд його впав на лева, що стеріг вхід до неї, — ситого, сонного лева з ліниво роззявленою пащею, сильного й лютого колись звіра, якого напоїли опіумом самовдоволення й залишили тут — не для пострaху, а для насмішки…

Чийсь крик будить його, але не мій.

Та приручена сарна — це я, і не треба шукати собі спільників серед великих, я — новий вид створіння з образом дикого звіра й телячим серцем. Особина, роздвоєна на сільського мудрагеля й міського люмпака, на вишуканого салонмена й репаного простака, на бунтаря й боягуза; своєю ж сутністю стою на рубці, на шві цих непоєднаних

іпостасей і, боячись вибрати на все життя одну, бо й там і там брудно, видумав спосіб утечі від жорстоких реалій в уявний світ символіки. Це почалось із насмішок над побратимами й самим собою, а стало необхідним, як наркотик. Труш має певну рацію… Я створюю не знати для кого свою нереальну реальність, в якій панує лише всесвітнє — біль, краса, страх, сум, фатум — і не існує нічого конкретного; в символіці легше шукати аналогів з життям, ніж бабратися в життєвій фактурі, та й до химер спонукує страх прирученої сарни, яку лякає справжній світ. Я ж розумію, бачу несправжність у вишуканих мною й запозичених нових формах мислення і не раз, знудившись стерильністю власної вишуканості, спускаюся з висот умовностей — де почувався всесильним Богом у царстві роздумів і спокійний був, мов Бог, — і падаю, боляче вдаряюсь об грішну землю, і тоді бачу справжнє зло й відчуваю справжній біль. Те прозріння мордує мене, я починаю ненавидіти людей, я не можу звернутися до свого народу словами Франка: "Бо люблю я тебе не лише за твою добру вдачу, а й за вади та злоби твої, хоч над ними і плачу", і не вмію замовкнути, як Стефаник, тому знову втікаю у світ примар.

…Хлопець полюбив дівчину й хотів з нею одружитися. Та сталося нещастя — вогонь обпік одну її щоку. Лікар вилікував дівчину, щока стала в неї ніжною, чистою, та ніколи вона не мінялася, не старіла. Хлопець одружився з дівчиною. Один профіль дружини нагадував йому прожиті роки й життєві негоди, а другий — її колишню вроду. Та між профілями назавжди залишився рубець, який кровоточив, і загоїти його ніхто не міг…

Хочу написати таку новелу. І знаю, що ніколи не напишу. Це новела про мене.

Чи маю я право стати перед цільним обличчям мого Вчителя — позначений рубцем роздвоєння?

А треба всім ставати — як на суд.

Яцків приспішив ходу: на Бернардинській вежі, немов у клепало, вибив годинник десяту. Перейшов Підвальну й біля Домініканського костьолу наздогнав чоловіка, що йшов, п’яно похитуючись. Із зарослого обличчя глипнули на нього каламутні й злі очі, Яцків упізнав, та виминути не встиг. Шпатько квапливо всунув йому в долоню руку, гладку, ніби вичовгану в попелі.

— Вітаннячко, Міську, йдемо разом!.. А Косинюк не захотів до нас приставати, пішов собі, фраєр, із скрипкою на Високий Замок. Що йому до святощів! Я подумав спочатку: на рандеву квапиться. Та, мабуть, ні: дивний був, ніби хотів когось убити або повіситись. Нічого не вдієш, nad każdym wisi katastrofa! Я йому запропонував — най би показався нарешті людям…

Шпатько підбігав і молов безупину. Яцків зупинився, зрозумівши, що відчепитися не зможе.

— Послухай, Йосипе, коротеньку казочку… Один чоловік роздобув тисячу дукатів і вирішив піти у світ, щоб показати себе людям. Добрий товариш порадив йому: "Роздобудь дві тисячі й знайди за цю плату такого, хто б тебе заховав, — але так, щоб ніхто ніколи не побачив". Гони пріч, Йосипе, поки я добрий, ти не маєш права йти з нами.

"Чого він пішов на Високий Замок? — тривогою озвалося в серці Яцкова. — Убити або повіситись. Дурний і злобний Шпатько… Але чого?"

Яцків зупинився, глянув у бік Високого Замку, що прозирав зеленим куполом між шпилем Кармелітського костьолу й банею Домініканського собору; здавалося, хотів розгледіти на вершечку людину, яка задумала заподіяти собі лихо; та ні, Косинюк на таке не здатний, він буде чіплятися за життя навіть тоді, коли воно само його покидатиме… Хоч хтозна, хтозна, що ліпше: плисти отак у каламутній водоверті, пустившись берегів, чи припинити свою плавбу за течією; Яцків давно Косинюка не бачив, а фігуру Яна з Дуклі обминав: гидував людьми, які

жебрають, маючи здорові руки й ноги. Я ж можу працювати рахівником у "Дністрі", і від того ще не впала з моєї голови корона... Думка ця розсмішила його: корона з митця!.. Постривайте, а може, так і є: коли народ загибає й видати із себе політичних проводирів уже не може, він коронує талантами найзлиденніших злиднів, їх розмножується багато й різних, ніхто не спроможний їх винищити, і ходять вони мічені — з червоними пругами від корон на чолах, у німбах печальної слави; той німб ніхто не в силі зняти з митця, навіть він сам; живуть вони, затавровані, поміж людьми у славі й глумі, з талантом, як прокляттям, не можуть вони сховатися від громади, й поки суспільство має їх — для гордощів, цькувань і глузів, — доти й живе, а разом із смертю останнього співця вмирає — перемінюється у споживацький знеособлений гурт... Написати б таку новелу — про мічену талантом людину — й розгадати споконвічну загадку: заради чого бере письменник на себе подвійну ношу — вдень продає в конторах силу задля шматка хліба, а вночі роздирає запаленою головнею свого мозку темряву й шукає слова, щоб назвати те, що не має назви, — стан людської душі. Слово таке знайти важче, ніж голку в стозі сіна, до поета долинають тільки далекі його відлуння, він ловить їх, збирає, немов ювелір золотий порошок, і виліплює з нього словесну квітку, якої ще на світі не було. Загадка–сфінкс... Так я назву свою новелу.

Знову символіка? Так. І нехай вічно живе вона в лоні реального, нерозривно з ним поєднана! Щоб розкрити трагедію жовніра, який, покинувши зелені покоси, тяжко карається в касарнях, біль селянина, що плаче над здохлою шкапою, кривду наймички, над котрою знущається жорстока ґаздиня, я мушу спочатку втілити в символічних образах таїну творення. Неправда, що символіка дається легше, то я заспокоював себе. Набагато легше зафіксувати реальні пережиття людини, ніж самому пережити драму різьбяра Доріана, який задля пробудження мармуру жертвує коханою Ілонкою — тільки для того, щоб залишився її чистий образ в архітворі; а скільки мук треба перетерпіти, поки муза на чорному коні відкриє перед тобою мерзоту світу: старого інваліда–жебрака, що затоптує в болото свої ордени, кретина на

смітнику, який обглодує людські кістки, звироднілих монахів, що відвалюють гробниці монахинь і лізуть до них на розпусту…

Ні, ні, пане Труш, то ще не знати, що важливіше — примітивний реалізм чи мудра символіка. А хіба Франко не вдавався до символів? Візьміть його Рубача, Чорного й Білого богів, які нашіптують Юрі Шикманюкові, що чинити має, та згадайте врешті його "Мойсея" — символ пробудженого століття!

Яцків забув про Косинюка — реального: образ занапащеного художника блукав між символами, що заполонили уяву письменника. Чим занапащеного — власним лінивством, безвольністю?.. О, як–то легко звалити вину на саму людину, а є ж іще об’єктивні чинники, яким важко підшукати ймення; Боже мій, як важко знайти слово, а ви, пане критик, не маючи поняття, які гори шлаку вергає письменник, поки знайде чистий метал людського слова — воскресить його, заволодіє ним, дасть йому рух і силу й потім різьбить ним, грає, творить, — не знаючи цього, ви нипаєте по словесній поверхності, топчетеся по зільнику, не відаючи, з яких глибин підійшли до того зела соки… Скільки мук мусить пережити письменник, поки виростить цвіт слова; часом з’їдає свої пальці від мізинного до великого й не годен висмоктати навіть того, що чорне за нігтем, а деколи проростає зело з мертвого піску, і не має воно ні соку, ні запаху; яка ж то розпука — боротися із власним будяччям на власному полі! А ви…

Та досить… "Якби ти знав, як много важить слово…"

Ці рядки із своєї поезії повторив Франко в обдертому, із запліснявілими плямами на стінах залі єврейського клубу "Яд Харузім" на вулиці Бернштейна наприкінці 1907 року. Ми, молодомузівці, закінчили тоді розпочату навесні у "Монопольці" дискусію з Франком; прикро закінчилася та розмова, проте назавжди очистила нас од скверни. Ніколи більше ми не мали змоги так зустрічатися з Франком, бо якщо й доводилося бувати разом, то тільки для того, щоб роздягти

хворого поета, напоїти з рук чаєм, мов дитину, і з болем спостерігати, як хвороба, наче короїд, сточує його.

Після вистави "Украдене щастя" ми швидко розгримувалися й вийшли із–за куліс до автора, що сидів у третьому ряді біля проходу в уже порожньому залі, оглушений оплесками публіки: вперше драма була поставлена за первісним оригіналом, по якому колись потопталася цензура — Франка примусили з жандарма Михайла Гурмана зробити листоношу, і п’єса втратила сенс.

Франко був марний, на хворобливо–блідому обличчі виступили рудо–кривавими плямами веснянки: він був недужий і розчулений; ми, виконавці ролей: Степан Чарнецький, Ванда Патковська і я, — оточили його півколом, він хотів підвестися, та обидві його руки враз зігнулися, ніби були з лози, Франко важко осів у крісло й прошепотів:

— Якби ти знав, як много важить слово… — згодом він пожвавішав і, глянувши на мене, сказав: — Пане Михайле, ви не грали Задорожнього, ви ним були, дякую… — потім проказав кволо: — Ідіть вечеряйте, я піду сам…

Та ми не хотіли розлучатися з Франком. Нам, аспіраторам нового стилю, навіженим бунтарям проти сентименталізму й трафаретної барвінковості, треба було його тверезого слова, як пиякові склянки свіжого молока, цим цілющим напоєм ми щойно на сцені вгасили печію, тому й не розходилися: хто міг тоді знати, що до Франка добралася недуга, яка швидко сточить його здоров’я…

Поет думав щось своє, потім підвів голову, добродушно глянув на нас і мовив:

— А ви кажете…

Ми заніміли: ще мить, і Франко розговориться, — чекали.

— Ви водно твердите, що треба працювати для світової скарбниці. Добре мовите. Але у свою ви заглядаєте хоч зрідка? Вам треба пам’ятати, що кожен сучасний письменник — слов’янин він чи німець, француз чи скандінавець — подібний до дерева, яке своїм корінням впивається якомога глибше й міцніше у рідний національний ґрунт, а своєю кроною поринає в інтернаціональну атмосферу ідейних інтересів, наукових, суспільних, естетичних і моральних змагань… Скільки років я ждав, щоб офірувати цю свою нинішню монету в нашу скарбонку… А яка ще складчина потрібна від нас усіх, щоб наповнилась вона вщерть! Хай ідуть до нас покупці — і підуть вони, коли побачать наш добрий продукт. Та добрий продукт зростає тільки на своєму полі… Що й казати: Гете у "Фаусті" боровся не з якимось усесвітнім, а з конкретним німецьким бюргерством, Достоєвський — з російською темрявою, Шевченко — з рабством на Україні, й коли чужинці знаходили в їх творах потрібні для них ідеї, то тільки тому, що їх автори зуміли показати глибину рідного болю, бо ж біль у всіх народів подібний — папуасу так само болить втрата дитини, як і європейцю… Я нині в цьому ще раз переконався: якщо моя п’єса переживе мене, то тільки тому, що я показав уселюдську драму на локальному — бойківському матеріалі. Тож раджу вам: спершу вростайте в рідний ґрунт, а тоді вже витайте в інтернаціональних висотах своїми кронами…

Франко замовк. Ще раз сперся руками о бильця крісла, завовтузився, Яцків допоміг йому підвестися.

Франко поглянув на нас, кивнув на прощання головою, і тоді його погляд зупинився на Ванді. На губах поета закроїлася усмішка, в очах зблисло захоплення; Ванда, яка грала Анну, пильно придивлялася до Франка, немов хотіла уздріти в ньому колишнього вродливого мужчину, бо ж мусив таким бути цей змучений мудрець; Франко прийняв її погляд, залюбувався артисткою й на подив усім зажартував:

— Яка ви страшна жінка… Та прошу так не дивитися на мене тими сірими очима, я маю жінку й дітей, вам то нічого не допоможе…

Ванда підійшла до Франка, обняла.

— Dziękuję panu za wspaniały dramat[58].

— То пані — полька? — здивувався Франко. — Звідки ви взялися? Така чиста українська вимова…

— Мене пан, Яцків заангажував. Я працюю в театрі Павліковського. Кілька років тому переїхала з Кракова.

— От бачите, — промовив Франко більше до себе, ніж до нас. — А цісар проголошує: "Мої народи чужі один одному, я їх перемішую, і з тої взаємної ненависті народжується порядок". Бреше татунцьо. Русина й поляка точить один і той самий черв’як, тож не сваритися нам треба за те, що одного мама навчила говорити по–руськи, а другого по–польськи, а йти разом до спільного добра… Ви чудово грали, пані Вандо, а для мене ще цінніше те, що захотіли грати в українській виставі… Та чого ми стоїмо, можемо зайти в буфет на склянку чаю…

Ми спускалися вниз рипучими сходами, я помітив, як Франко тримається за дерев’яне вичовгане поруччя лише мізинним і вказівним пальцями, середні були чомусь зігнуті, немов схоплені судомою; я з тривогою поглядав на Франка: був він зсутулений, немічний, а йому тільки–но минуло п’ятдесят. Що це з ним діється?

З буфетного залу долинала тиха музика — виконувалась тужлива єврейська мелодія на скрипці під акомпанемент клавесина.

У залі за довгим дубовим столом сиділо троє молодих чоловіків; побачивши Франка, двоє підвелися, уклонились, а один із закрученими по–шляхетськи вусами, брюнет у цвікерах, дивився на музикантів, помахував, ніби диригуючи, пальцем, його обличчя морщилось від невдоволених гримас, він то слухав, то затуляв руками вуха і весь час повторював:

— Варвари, варвари! Хіба так можна?

Франкові випало сісти біля нього, і аж тоді маестро у цвікерах спохопився.

— Вибачте, пане доктор, я вас не побачив… Але ж вони безбожно фальшують!

— Дайте спокій, пане Людкевич, — узяв його за лікоть Франко. — Хай собі грають. Вас не вдовольнили б навіть херувими й серафими. Ви вже повернулися з Відня? І навіщо вам ті студії?

— Не кажіть так, пане Франко, музику ще ніхто не опанував по–справжньому. То — океан… Я вчуся у професора Штутгардта, дуже багато беру в нього.

— Ти б розказав панові докторові про своє знайомство з тим професором, — біля Людкевича сидів Карманський і побожно дивився на Франка.

— То пусте, ґрунт — що вчуся… Та було, було… — Людкевич, видно, мав–таки охоту розповісти про віденську пригоду. — Відрекомендувався я професорові й подав йому партитуру своїх творів, була серед них і перша частина кантати "Кавказ". Професор подивився, погумкотів, глянув на мене поблажливо й каже: "Ви анальфабет, контрапункту навіть не нюхали". — "Як можете таке говорити? — обурився я. — В моєму краю мене вважають неабияким музиком". — "То вертайтеся у свій край… А втім, залишіть мені партитуру і прийдіть завтра". На другий день він назвав мене феноменом… Михайле, Михайле, — обірвав Людкевич розповідь, — та не пакуй так торта, то ж не хліб!

— Якби ти три години побув Миколою Задорожним, то з’їв би пса, — відказав незворушно Яцків, уминаючи торт. — Це ж не віршики про кохання, а сумна людська доля.

Карманський почервонів, окуляри запітніли, він зняв їх і став невинно беззахисний, як дитина, осліплена світлом.

— Ти, Михайле, чиниш з себе Мефістофеля, а вигулькує з тебе простак… Пане Франко, не подумайте, що ми сваримося — це для розрядки перед серйозною розмовою.

— Та хіба я не бачу… — Франко узяв склянку з чаєм лівою рукою, праву заховав під стіл — Яцків і це запримітив. — Я давно хотів вам порадити, пане Карманський… якщо вже нагадали про серйозну розмову: ви досконало знаєте по–італійськи, візьміться за переклад Данте…

— "Божественної комедії"? Для кого?

— То вам тільки так здається, що нема для кого. Чей не закінчиться світ разом з нами… Нині наш мужик хоче такої книжки, щоб там були записані його права, але як колись її таки дістане, то відразу захоче поживи для свого духа. Внуки нинішніх неписьменних мужиків вам подякували б.

— Варто подумати… — Карманський протирав окуляри білосніжною хустинкою, підсліпувато нипав очима по залі, ніби шукав когось, і враз стрепенувся: навпроти нього поруч з Карлом Адвентовичем сиділа Ванда. Карл тримав руки Ванди біля своїх уст і шепотів: "Ти нині була незрівнянна".

Карманський поник: він не помітив, як Карл, що сидів з ним поруч, вийшов Ванді назустріч і привів її до столу; крадькома позирав на них, порівнював себе з Карлом і усвідомлював свій програш перед вродливим суперником; Ванда нахилила до Карла голову, з–під пасма довгого світлого волосся звабливо виглянуло біле, мов з алебастру виліплене, вушко; врода Ванди гнітила Карманського, він відвернув від неї голову й мимоволі прислухався до розмови Людкевича і Яцкова з Франком.

— Не подивуйтеся, пане доктор, — промовив Яцків, — що задам вам неделікатне, можливо, питання: поясніть секрет вашої працездатності, нас дивує…

— А–а, — знизав плечем Франко, — ви так само можете дивуватися, як павук за одну ніч встигає виткати величезну сітку. А це — особливість його професії…

— Добре вам говорити… Мені часом страшно: якби я вас, для прикладу, спитав, скільки ще мільйонів років буде крутитися наша земля, то ви б і на це питання вичерпно відповіли або сказали: погляньте працю такого–то астронома на такій–то сторінці…

— Перебільшуєте… Просто в той час, коли ви просиджуєте в кав’ярнях і сперечаєтеся, скільки правд є на світі, я працюю… Спитаєте, для чого так багато писати і чи все те потрібне. Не міг би твердити, що все. Та я у свої праці вношу свій темперамент і в такий спосіб розбуджую зацікавлення до порушуваних мною питань у людей, які досі й не підозрювали, що такі проблеми існують… А я їх бачу, відчуваю, вони буквально нахлинають на мене, а тому я не маю часу створювати майстерверки, не завжди дбаю про викінчення форм; це зле, та гадаю, що найголовніше нинішнє завдання письменника — збудити в читача думку…

— Я згоден з вами, — сказав Людкевич. — Бо й сам мрію створити таку музику, яка б тривожила душі людей і витіснила до чорта всі румби й танга разом з саксофонами й ручними гармоніями, щоб не заколисували нас до солодкого сну… Але що не конче треба витончувати форму твору, то я тут проти: брульйони довго не живуть.

— Пан Франко надто скромний, — вмить забув про Ванду Карманський. — Я щось ніяк не можу собі пригадати хоча б одної його чорнової роботи. А як і є, то вона має кращий вигляд, ніж у декого чистовик… Ну, що з того, що Яцків пише вночі на стінах, уранці

розшифровує намазюкане, потім сім разів переписує, поки не доведе рукопис до вигляду літографованого запрошення на бал. Що з того?

— Принаймні більше користі, ніж з рим "жаль — печаль — рискаль".

— Профа–ан! — заспівав Карманський. — Хіба ти розумієшся на поезії?

— Ну, як ти такий віртуоз, то придумай риму до слова "морква".

— Полтва!

— Отак усе в тебе виходить кострубато... Пане Франко, а скажіть: знайдеться хтось такий у Галичині, хто прочитав би все, що ви написали? Можете не відповідати, бо — ні. Нікого ж одночасно не цікавить і політика, і лірика, і земельне питання, і етнографія, і Шекспір, і апокрифи...

— О, до речі — про апокрифи, — перебив Яцкова Карманський. — Протягом довгих дванадцяти років ви, пане доктор, збирали, впорядковували, науково опрацьовували й видали п’ять великих томів "Апокрифів і легенд з українських рукописів". Жодна інша слов’янська література, крім російської, не має такої збірки старовини... Але ж чи варта шкіра вичинки? Дванадцять років! Ви ось сказали, що не маєте часу відшліфовувати написане... Чи ж ті легенди про святого Климентія або Лазареве воскресіння аж так потрібні нашому народові?

Франко підвів голову, його сині очі налилися холодним полиском, він підняв до грудей руки, мовби хотів стукнути ними об стіл, і я остаточно переконався, що пальці на його правій руці таки не розгинаються — на правій руці Франка! Мені стало моторошно, а може, то привиділося: Франко ж заговорив з молодечим запалом, він ще дужий...

— Потрібні, навіть дуже потрібні!.. Як світло місяця є рефлексом світла сонця, так знання будущини є рефлексом знання минувшини… При укладанні програми на завтра треба заглянути в минуле, інакше станемо біологічними істотами, які здатні сприймати світ, але не здатні передати набутий досвід майбутньому поколінню. Станемо модерними гомункулусами, яким ніщо не дороге… Нам потрібен історичний матеріал, історична повість, роман, оповідання…

— А чому ж тоді ви написали тільки одну історичну повість? — запитав Людкевич.

— Що за атака на мене? — усміхнувся Франко. — Чому не написав… Я багато чого не зробив. Скручені голови… скручені голови. А мав намір!

У фойє почулася голосна розмова. "Велике цабе! — гримотів чийсь хриплий бас. — Хіба ти гірший?" — "Ти ж зовсім п’яний, — відповідав притишений голос. — Як хочеш, а я не піду…" — "Підеш. Гей–гей, підемо до діброви!" — хриплий бас затягнув веселої. До буфетної кімнати увійшли двоє: Шпатько вів під руку Івана Косинюка. Зупинився біля столу й притих, ніби зачаївся, вперся хмільними очима у Франка, який сидів у задумі й не помічав прибулих; Косинюк вивільнився від Шпатька, обійшов стіл і тихо присів біля Кармaнського, пригладив рукою волосся, поправив метелика під шиєю і аж тоді наважився підвести очі: йому було соромно. Шпатько почухрав пальцями скуйовджену бороду, з гуркотом відсунув крісло й сів біля Ванди навпроти Франка; Яцків погрозливо помахав на Шпатька пальцем. Та Франко був у цю мить відсутній.

Моє зацікавлення історією — то теж уже історія, панове… Мене з дитинства вабили таємничі топоніми — Опір, Колодка, Перекіп, Повалисько, Тустань, Поруб: чому так, а не інакше названі річка, гора, гряда, урочище, яку легенду чи бувальщину приховують від людей ці дивні імена, а може, не приховують, навпаки — нагадують про них; селяни, що приводили до батька коней кувати, розповідали захоплюючі небилиці: про Тухольські залізні ворота, замкнені на колодку, про орду,

яку на місці нинішнього Бориславa винищив до ноги князь Данило, і та кип’ячка, що її нині либають з бориславських нор, — то ропа з поганих тіл ординських; про скарби, які заховали русичі від орди в підземеллях Тустанського замку, — ця легенда була настільки популярна, що бориславські підприємці задумали висадити динамітом урицькі скелі, й довелося втручатися вченим, щоб не допустити дикунської акції; про нойона Бурундая, який поруйнував усі Данилові фортеці, а Тустанського замку взяти не міг…

Потаємно від батька й матері я вирушав у найдальші, як мені тоді здавалося, мандрівки — аж на вершини Долу, сподіваючись побачити височенну могилу князя Святослава, убитого Святополком Окаянним біля Тухольських воріт; нещасний князь, переслідуваний найманцями–печенігами, був мені набагато ближчий, ніж беатифіковані й канонізовані церквою його брати, — розглядаючи в київському соборі Святого Володимира настінні розписи Васнецова, Врубеля й Пимоненка, я дивувався, чому поряд із портретними зображеннями Бориса й Гліба немає Святослава. Я вдивлявся до болю в очах у далеке марево з тремтливою надією побачити хоча б контури залізних стовпів, на яких тримаються Тухольські ворота; доглядався шпилів Бубниського й Тустанського замків, які — один із заходу, а другий зі сходу — охороняють дорогу на угри; мріяв уздріти бодай одну стіну з ланцюга укріплень уздовж Стрия й Опору — і, нічого не побачивши, домальовував у своїй уяві піднебесні споруди, заслонені від людського ока поволокою імли.

У Дрогобицькій гімназії доля послала мені доброго вчителя–натураліста, який був ще й чудовим знавцем історії й літератури, — Івана Верхратського, і аж при ньому я зрозумів, що історія — не ілюстрований альбом, а тайнопис, який треба розшифровувати, що століття старанно приховали сліди минулого — може, для того, щоб зберегти їх від руйнації, або ж для великої втіхи одержимця, який віднайде їх, прочитає й воскресить для своїх сучасників давно забуте.

Верхратський часто водив гімназистів на прогулянку до урицьких скал. Я безстрашно лазив по них, вибираючись майже прямовисними стінами на обвітрені й ковзкі вершини — не з юнацької буйності, а з невтриманої цікавості: скали зберегли на собі сліди великої людської праці з прадавніх часів. Що тут стояв колись замок, не могло бути й сумніву: ті сліди залишились у закамарках, заглибинах, у наскрізних дірах, куди могли входити ретязі й стовпи; повздовжні пази свідчили про впасовані колись між скали дерев’яні стіни… Я споглядав з Каменя невеличке забуте Богом і людьми сільце Урич: у подовгуватій долині над потоком дрімало воно, сонною мрякою повите, з маленькою церковцею між липами й двома корчмами край дороги — єдиними свідками духовного життя; та прецінь вирувала тут колись середньовічна цивілізація: у лісистих проваллях на схід від села, у величезних камінних бовдах, на яких стояв я, забута культура записала глибокими буквами свій літопис — з яких часів, з якої доби, хто ще до Данила і навіщо вибудував тут твердиню? І я уявляв: з–поміж природних кам’яних стін спинався до неба величезний дерев’яний замок із бійницями на захід, а на місці нинішніх сіл Урича й Підгороддя кипіло бурхливе життя воїв і ремісників — захищав Тустанський замок Галицьку Русь від західних завойовників і неприступний був навіть для орди.

Потім усе написане мною на історичну тему так чи інакше в’язалося з цими скалами, їх образ я використовував у "Петріях і Довбущуках", у "Захарі Беркуті" й ніколи не переставав мріяти: написати б ще одну повість з часів Данила Галицького — з наказу Бурундая руйнує князь усі свої фортеці, а Тустань залишається нескореною.

Останній раз я побував в Уричі з дружиною, коли заслаб на очі. Мешкали ми у скромній плебаніїурицького священика, щоранку ходили до джерела під скалою, в якому я промивав очі, вода насправді в ньому цілюща — помагала; і поки сонце, від якого я мусив утікати до темної кімнати на приходстві, не зависало над Жолобом, я виходив на подвір’я між скалами, де напевно розміщався дитинець, і складав план нового твору.

До нього я готувався змолоду. Не було мені ще й двадцяти, як я під псевдонімом "Джеджалик" надрукував у журналі "Друг" школярського вірша "Бунт Митуси", написаного під впливом поезії Костомарова. Була то лише зафіксована ідея; перебуваючи в Уричі, я розвивав її, обдумуючи новий твір — продовження "Захара Беркута". Поштовхом до нового задуму був один момент з моєї тяжби з Омеляном Партицьким, редактором "Зорі". Хай йому Бог гріха не пише — Партицький мене не визнавав. Я вже надрукував своїх "Наймита" й "Каменярів", а він уперто вихваляв у пресі графоманські вправи Ілларіона Грабовича, ставлячи його вірші "побіч найлучших творів Шевченкової музи", при тому зазначаючи, що "особа Франка знана руській публіці лише з численних судових розправ". Я й не згадував би цієї його нехоті до мене, але ж від нього залежала доля мого "Захара Беркута". Повісті він друкувати не хотів, а коли вже й погодився, то тільки з умовою, що я змалюю Данила Галицького добрим мужицьким королем. Довелося піти на компроміс: у тому місці, де Захар називає Данила не вітцем і опікуном, а карою Божою, я зробив таку виноску: "Погляди, які висказує тут Захар Беркут, можуть уважатися характеристикою поглядів тогочасного народу на князів та їх криваві міжусобиці. Подібні погляди знайшли відголос навіть у нашого літописця в оповіданні про співака Митусу, якого за непокірність князь звелів покарати смертю. Наводячи такі погляди для характеристики часу й людей, ми тим не хочемо уменшити ваги й значення особи князя Данила, який між усіми володарями руського–галицьких земель визначався як чоловік незвичайний, симпатичний і, як на ті давні часи, досить людяний і наділений політичним розумом".

Нема злого, щоб на добре не вийшло: виноска, яка обтяжила плин розповіді в "Захарі Беркуті", наштовхнула мене самого на художню проблему: володар і митець... Я ще не написав повісті про Данила й Митусу. А хочу її написати. Та тяжка хвороба добирається до моїх рук — чи зможу, чи встигну?

А думки часами діймають, мучать... Як повинен поводитися митець у час найтяжчої загрози? Як — володар? Чи можлива спілка вільних громад, коли час вимагає диктату? Та переконаний я в одному: тільки те

суспільство витримує поєдинок з ворогом, в якому поєднується владическеське начало з началом гуманістичним, в якому ідея соціальної справедливості досягається на ґрунті освіти, в котрому, як проголошував за часів Ярослава Мудрого митрополит Іларіон, "закон стає благодаттю". У часи Данила Галицького гуманістичним началом було мистецьке слово у вигляді народної пісні й апокрифів. Тому я їх досліджував. То не марна трата часу, дорогі. Мистецтво — категорія вічна. У своїй духовній суті людина сформувалася тисячоліття тому. Вас турбує застарілість форм апокрифів?А хіба форми мислення Арістотеля не старі і водночас не вічно актуальні?

Перед моїми очима — не описані мною остання фортеця вільної Руської держави Тустань, останній великий володар Данило і перший співець народу, який заходив у неволю, — Митуса. Як виправдати смерть співця? І чи можна виправдати?

Яцків з тривогою поглядав на Шпатька: на столі нічого міцнішого від чаю й лимонаду не було, а очі у того каламутнішали й ставали зловісними.

Я знав, що від Шпатька можна сподіватися найгіршого, коли вип’є. Зрештою, його ніхто не боявся, але серед нас був Франко, який за вульгарне зубоскальство не любив Шпатька й тверезого… Йосип покушував губи, тамуючи злість, причину якої знав лише він сам і трохи я: нас Франко сварив, як батько дітей, а його ігнорував; Шпать–кові до вибуху люті бракувало, видно, ще одного келишка горілки, він, не соромлячись, витягнув з кишені пляшку, налив у склянку від чаю, протягнув руку з пляшкою до мене, я зупинив його, сказавши: "Дякую, так якби–м пив", він сердито вихилив своє й осів глибоко в крісло, знову зачаївшись.

Я поглянув на присутніх: хто б міг допомогти мені вивести Шпатька з буфету; зупинився на Карлові, був це хлопака сильний і не страшків син, та помітив на його обличчі збентеження, мимоволі перевів очі на Карманського — Петро був зовсім пригнічений; тоді глянув на Ванду й

ураз зрозумів причину поганого настрою Карла й Петра: Ванда й Косинюк зчепилися поглядами, немов загіпнотизовані, їхні очі моцувалися, щоб роз’єднатися, та не могли, втомлювалися несподіваним захопленням і втішалися тією втомою; я пожалів і Карла, і Петра, бо побачив справжнє.

Людкевич пробував вивести Франка з задуми.

— А все ж таки мені не зрозуміло, пане доктор, чому так мало матеріалу з галицької старовини лягло у ваші мистецькі твори…

Хвилевий приплив Франкової бадьорості безслідно минув, він відказав утомлено:

— Бачите… Галицька старовина складається переважно з закам’янілостєй, заскорузлостей, здерев’янілостей. До таких пам’яток зачисляю закам’янілі думки, заскорузлі поняття, здерев’янілу совість… Я займався передовсім дробленням цього матеріалу.

— Боже, як розумно сказано! — вигукнув Шпатько. — Геніально! Я п’ю за геніїв, які зібралися за цим столом, — усі мудрі, всі незвичайні, один лише Шпатько дурний, — він схопився з–за столу, музиканти награвали все ту ж сумну єврейську мелодію, Шпатько гаркнув на них: — Та перестаньте вити, я заспіваю веселішої: жидо–ок парши–ивий ко–оло хати… Гей ти, сумний поете, — змахнув рукою до Карманського, — чого так вцірився на панну, та вона краще в бордель піде, ніж з тобою, слинявим… Ох, які ви всі тут учені, тільки Шпатько — анальфабет!

Ми спостерігали, ніхто не знав, як повестися з п’яним, адже за столом сидів Франко… Поет підвівся і, багровіючи від обурення, проказав:

— Ви… у вас є хоч на макове зерно чогось святого?!

— А я не з вами розмовляю, — прошипів Шпатько, нахилившись над столом. — Чого ви всюди лізете із своїми проповідями й настановами? Гей, друзі, славні молодомузівці, та пора вже кінчати з диктатурою Франка!

Він замахнувся на поета, Франко заслонився рукою; одне, що я запам’ятав із тієї страшної миті, — мертво скоцюрблені пальці на Франковій правиці, й більше нічого не затямив, я не міг зворухнутися, спаралізований видивом неймовірного святотатства, та злочинна рука не вдарила — закостеніла, мов у Датана, що підняв камінь на Мойсея; Шпатько поволі осідав, його очі від переляку тверезіли, і я побачив: Косинюк оббігає стіл, оглушує Шпатька кулаком по голові, бере за комір, витягає із зали й пускає його коміть головою в темне фойє; і, немов глузливий реквієм над святотатцем, долинає з теміні сповнена резиґнації улюблена Шпатькова фраза: "Nad każdym wisi katastrofa!"

На мить у буфеті стало тихо, а далі, ніби й нічого не трапилося, звучала та ж сумовита музика, сидів, як і перше, задуманий Франко, схиливши на груди голову; Адвентович поглядав на Кармaнського й гірко посміхався, похитуючи головою; Ванда поцілувала Карла в щоку й підвелася, разом з нею, немов давно змовилися, підвівся й Косинюк, і вони вийшли разом у тиху морозну ніч.

Я провів Франка додому. Йшли мовчки. Франко крадькома від мене ловив лівою рукою праву, пробував розгинати на ній пальці й опускав її, безсилу; і я тоді вперше зрозумів марність усіх наших суперечок, у яких кожен по–своєму прагнув вирватися із злигоднів і турботних дисонансів на сонячні левади чистого мистецтва, перед національною трагедією: у генія випало перо з рук, і другого Франка не буде — щезло те, без чого жить ніхто з нас не годен…

…Яцків виходив із завулків на Театральну — до Народного дому. Думав:

Я виправдовую Луцького, ще й на Франка вину звалюю, Шпатька ж ганьблю. А то ще не знати, хто з них вище заніс руку на Франка… Кретини. Таких спартанці скидали з гори Тайгет.

А втім, Франко завжди обходився без захисників. За своє коротке життя він пережив дві епохи: боротьбу і славу. В першій окривавлювався його меч, у другій він спочив, зранений, на щиті. О боги, ми вміли вас сотворити й обдарувати всемогутністю, а ви лише годні зарубцьовувати шрамами наше тіло…

Минуло п’ятнадцять років відтоді, як я вийшов на літературну ниву. Я давно встиг переконатися у правдивості Франкових слів "не люблю Русі", які він вибризнув кров’ю серця перед чужими в лице своїм, і картаю себе за те, що не завжди можу повторити за ним: "Я не люблю її з надмірної любові". Може, ще здобуду собі це право. Я нині втомлений, та завтра зведуся молодим і свіжим й візьму в руки бич Божий в обороні мистецтва від непосвячених.

Не кличу на допомогу богів, яких нема, і вже не виворожую манірних муз: їх я поховав. Поблагословіть, люди, мою силу, аби стала вона проречистим духом, поблагословіть моє слово… Хочу, щоб мій бог і моя муза жили у ваших душах.

Старий Яцків спускався з Левиної гори. Він радів учорашньою зустріччю з молодим письменником, нинішньою розмовою з Іриною Вільде й ранньоосіннім лагідним днем.

Чи зробив я все те, до чого закликав колись себе самого? Та ні. Піднімав меч в обороні поезії і штуки, бив плазом по задубілих лобах міняйлів і комедіантів, шукав нових шляхів у літературі, але й зневірювався і падав… Уже не встигну нічого більше зробити, хіба лише оцінити свої здобутки і втрати. Не створю тієї останньої новели — про себе. Хай її напишуть молоді, якщо я вартий того.

Ой пасла, пасла, ой пасла, пасла до темної ночі,

Та впала роса з темного лісу на мої чорні очі…

VIII

Зелений купол Замкової гори наближався, вилущуючись із оборок молодої бучини, до вулиці Театинської й до Івана Косинюка, який у нерішучості спинився поблизу стрілецьких кошар; неминучість насувалася сама, і сполохана думка — вернутися, змиритися й жити, як усі, — никла перед тією неминучістю.

Межу добра і зла переступлено давно: на боці добра залишилася столочена віра у свій талант, а надія на добрі переміни проросла травою на могилі Адама Коцка; на боці зла все ж животіла крихта віри, що останнім своїм вчинком сколихне людську совість, чей не так аж мертво зачерствів люд, щоб не жахнувся, не занімів у розпачі перед трагедією людини, яка щасливо пройшла крізь лабіринти чужинного пекла тільки для того, щоб у своєму опинитися в тупику.

"Фантастичні думи, фантастичні мрії…" — прошепотів Косинюк Франкове, втрачаючи і ту крихту віри; він вишукував тепер у поезії Франка тільки безнадію й насміхався над його оптимістичною бравадою, яка здавалася йому такою ж марною, як ін’єкція анестезії смертельно хворій людині; навіщо підніматися аж на зелений купол, коли це можна зробити й тут, біля стрілецьких кошар, — для міських санітарів, студентів медицини й кореспондента "Діла" все одно, де воно станеться; це ж тільки мені здається, що суспільство завинило переді мною, — свідки мого кінця звинуватять у всьому лише мене…

А може, повернутися… І починати розмотувати клубок спочатку? З ким, коли Адама вже три роки немає, а останній резерв надії — таємнича "Молода муза" так розтаємничилась, що вже й надгробний

напис ставить собі на вершечку Урицької скали, прив’язуючи своє небуття до вічності?..

Косинюк сягнув рукою до кишені. Холодний предмет зморозив його долоню; у пам’яті зринув рядок з останнього вірша ліричної драми Івана Франка "Зів’яле листя", сповнений резиґнації: "Отсей маленький інструмент, холодний та блискучий… один кивок, один момент…"; герой драми так само, як нині Косинюк, ставав у позу ображеного на долю, лякаючи довірливих фатальними словами, — різниця лише та, що в нього безвихідь була символічна, а в Косинюка справжня; що у Франкового героя револьвер фігурував як образ, а Косинюк стискав у долоні реальний шестизарядний кольт, куплений у зброярній крамниці на Бродвеї; що Франків персонаж лише застерігав людей від неврастенії, а Косинюк піддався їй цілком; що сам Франко завжди вмів вибиратися із дріб’язків і ставати на рівень світових проблем, а Косинюкові, зав’язлому в рідному болоті, залишилося одне — замовкнути.

Я дозволив Косинюкові зарядити кольт, глянув на Адріану і зніяковів: на її обличчі не було й сліду тривоги чи жалю, вона поглядала на мене скептично, осуджуючи моє художнє рішення.

— Ви, мабуть, слабо знаєте свого героя, — сказала, — й хочете його позбутися, щоб не заважав. І не так собі просто, а романтично, ефектно, на очах у всього міста.

— Логіка фактів, — захистився я банальною фразою.

— Ми могли б переконатися, чи ваша логіка логічна, якби зважилися розмотати назад стрічку.

— Можемо спробувати…

— Але для цього треба вивести на кін ще двох персонажів, яких ви уникаєте: Коцка і Ванду — обов’язок і любов. А може, й більше. Ви ж так легковажно залишили Косинюка на поталу Шпатькові.

— Як? Хіба забули інцидент у буфеті театру?

— Це теж — ефект. А насправді ви дозволили Шпатькові знищити Косинюка.

— Вам усюди хочеться бачити "хеппі енд".

— Зовсім ні… Франка я пошкодувала, та й то тільки відстрочила неминучу трагедію… У цьому ж випадку нікого не шкодую, але хочу, щоб усе відбулося по правді. Почекаймо із самогубством, подумаймо, чи міг його вчинити Косинюк після Коцкового подвигу й Вандиного кохання. А може, критичної хвилини в пам’яті Косинюка зринув не останній вірш з Франкової ліричної драми, а перший: "По довгім важкім отупінні знов тріскає хвиля пісень"?

— То покличмо на сцену свідків його життя, і хай вони самі вирішать долю нашого героя.

— Так буде принаймні об’єктивно.

Біля самого підніжжя урицьких скал на трикутну галявину, обмиту двома струмками, що нижче зливалися у Вороновий потік, вийшло на розвидні троє: актор Карл Адвентович, який міг би зіграти роль Адама Коцка, розглянувся довкола, ніби вибирав собі місце на сцені; Іван Косинюк покірно став над устям двох потічків — із скрипковим футляром в опущеній руці, байдужий до всього; Ванда Патковська вбігла на галявину — задихана, стривожена.

"Іване! — скрикнула. — Ти тут!.. А мені сказали… Ми йшли з Карлом з репетиції й біля Народного дому побачили наших… колишніх наших

друзів, вони зібралися їхати сюди, до Урича, і Яцків сказав мені… Він був дуже стурбований, порадив, щоб я пішла за тобою, догнала… О Боже!"

"Вандо, Вандо… — Косинюк докірливо похитав головою. — А де ти була дотепер, що робила, коли я стояв самотньо зі скрипкою біля фігури Яна з Дуклі, випрошуючи в перехожих мідяки? Де були вони, наші колишні друзі, і ти, Карле? Ви з Карлом граєте у виставі драми Леоніда Андрєєва "Життя людини", забувши, що цей спектакль давно вже йде — не на сценічному помості в Новому театрі, а на міському бруку, й слова андрєєвського Невідомого "людина пройде всі сцени життя від низу до верху й від верху до низу" стосуються передовсім мене, якого ти колись називала світлом очей своїх…"

"Хіба я винна, що те світло так безнадійно померкло? Ти ж сам прогнав мене, зневажив, заборонив навіть дивитися у твій бік, я не зуміла спинити тебе, коли ти, опустивши руки, почав сковзати у прірву. Але ти отямився й вернувся до своїх. Усі прийдуть сюди нині…"

"Їм дякуй, — кивнув головою Косинюк на чоловіка й жінку, що наближалися з лісової просіки до потоку, — це вони звели нас, щоб ми зіграли перед ними частку свого життя".

"Я їх не знаю. Хто вони?"

"Люди з майбутнього, які хочуть узнати те, про що дізнатись неможливо. Їх цікавить життя людини, тільки не символічної, як в Андрєєва, а цілком конкретної, ім’я якій Іван Косинюк. І від того, як ми зіграємо, залежатиме пам’ять про мене".

"Містика… Скажи мені, що сталося з тобою після того, як убили Коцка і ти мене покинув? Що за отруйне зілля проросло в душі твоїй, що ти мене мусив покинути? Адже кохав…"

"Безнадія, Вандо... Тіло Адама лежало в каплиці анатомічного інституту поблизу Личакова, і я від нього не відходив. Я нічого тоді не бачив, тільки зчорнілу цятку посередині високого чола мого друга, крізь яку пройшла злочинна куля, щоб убити мозок, призначений для порятунку нашого народу. Я вірив у це, і цієї віри раптом не стало, її вбили револьверною кулею".

Ми з Адріаною глянули на Адвентовича, якого вибрали на роль Коцка, й чекали його слова. Карлові ми вірили: був це актор режисерської школи Тадеуша Павліковського, він мав уже за собою знамениту роль Гамлета, був переконаним соціалістом, котрого двічі запроторювали в тюрму — за участь у першотравневій маніфестації на Ринку й за промову біля пам’ятника Міцкевичу, в якій він закликав відкрити український театр у Львові; брав участь у визволенні в’язнів з Бригідок; створив робітничий театр, де грали "Ткачів" Гауптмана; дружив, зрештою, з Авмросієм Бучмою й Адамом Коцком. Карл мав право зіграти цю роль.

"Моє життя перейшло у вічність надто рано, — розпочав Адвентович монолог Адама Коцка, — я не встиг здійснити задумане, єдина моя заслуга полягає в тому, що своєю смертю я розбудив приспаного обивателя, який вдовольнився крихтами з цісарського столу й дрімав біля корита, достоту як той сонний лев перед входом до старої башти. Убивство Потоцького Мирославом Січинським обиватель пробував кваліфікувати як акцію терориста–одинака, що звів з намісником особисті порахунки; смерть же Адама Коцка в стінах університету заволала до неба о помсту, і розділився галицький світ на обаполи, на яких стали один супроти одного не національності, а класи. Я не дав своєю смертю приводу до безнадії".

"Говориш надто парадно, — іронічно посміхнувся Косинюк. — Ти вийди з ролі символічної андрєєвської людини, бо йдеться про людей конкретних: про мене, Коцка і про вас з Вандою — теж. А втім, роль Коцка для тебе непосильна: вдаєшся до пафосу лише через те, що не можеш стати близько до Адама, декларуєш істину, не вміючи її

пережити. Ти ж поляк, а життя Коцка — це життя української громадськості, яка стала на захист своїх прав, історія боротьби з польськими шовіністами за український університет, життєпис людини, яка жодної миті не належала собі — нам належала, і його немає… Хто мені може замінити Коцка, хто, зрештою, може його для мене зіграти?"

"Я спробую. Не лише тому, що його мати була полька, хай це тобі буде відомо, Іване, а що своєю свідомістю він переріс таких, як ти, ставши на бік насамперед скривджених. Тебе болить український біль, і це справедливо, та хіба в поляка болю немає? Ти любиш Львів, як дорогу ув’язнену людину, а я не менше люблю Познанщину, потоптану прусським чоботом. А словінці, серби, хорвати не страждають так само, як і ми? Тобі ж пече тільки своє…"

"Біль український подвійний, Карле. Ви страждаєте від німців, як і ми, проте це не заважає вам прусськими методами гнобити нас у Львові: найбільш лютий — поневолений поневолювач. Ось нині на Хорунщизні відбувається зборище вшехполяків, я сам бачив їх, коли йшов уранці із скрипкою до Яна з Дуклі, — роз’юшені вони, мов шершні, не на австрійця, не на пруссака, а на русина, бо він, бачте, захотів стати господарем на своїй землі; я сам чув: "Bij rusina! Lwów był i będzie polskim! Nie damy chamam polskiego uniwersytetu!"[59] — і все це виття перемагав істеричний крик: "Nie pozwolimy szanować Franka–łotra!"[60] Я нині бачив Франка, хворого, змученого, і подумав: марна трата сил, якщо й він, і Коцко, й сотні їм подібних не встояли у боротьбі…"

"Але ж не всі поляки там. Не всі! Ми з Вандою, наприклад, тут, на боці скривджених. Чому ти ставиш знак рівності між мною й професором Твардовським? Від цього і йде твоя резиґнація, бо не знаєш, з ким стати. Ще й Франка береш за спільника, Франка!.. Нам нині, Іване, випала нагода поглянути на себе й на події, що дотикались нас, із висоти багатьох десятків років і оцінити самих себе. Тож почнемо не кваплячись… Пострушуймо з себе пилюку давніх пристрастей і віддаймо шану правді, адже на нас дивляться з майбутнього невідомі нам люди,

які на наших помилках і здобутках утверджують свою нову рацію. Починаймо!"

У цю мить на галявину вийшов андрєєвський Невідомий і проголосив:

"Машиністе сцени, підняти завісу! Панове глядачі з майбутнього, увага! Розпочинаємо виставу драми "Життя людини". Роль забутої артистки Патковської виконує Ванда Патковська, роль забутого художника Косинюка — Іван Косинюк, роль Адама Коцка зіграє незабутий і незабутній актор Карл Адвентович. У ролях — студенти, професори, картярі, меценати, письменники. Місце дії — Львів, частково — Нью–Йорк. Режисер вистави — автор майбутнього роману з часів Франка, помічник режисера — франкознавець Адріана. Ви побачите людину, обмежену зором і знаннями людину, яка не знає, що принесе їй грядущий день. Світло на сцену!"

Між головатим Жолобом і гребенем пологої гори, з якої збігає Соляний гостинець, у трикутній, гострим кутом донизу, проймі з’явилася червона скибка сонця; воно росло, набухало, мов великоднє тісто в діжі, й, вихопившись сліпучою кулею з тісняви, кинуло пучок світла на галявину.

Тут було людно. Навпроти Карла, Івана й Ванди стояли гуртом університетські професори в чорних плащах з блакитними вилогами, обіч них — студенти.

Невідомий промовив саркастично, театрально змахнувши правою рукою:

"Дивно, правда? Ці вчені голови, ці ерудовані уми створили сотні наукових праць, а скільки промов і лекцій виголосили, а скільки навигукувались патріотичних фраз, однієї лише істини збагнути не зуміли — що рідною мовою, цим першоелементом людського мислення,

має право користуватися кожна суща на землі людина. Дикуни… Мало — вбивці! Це вони інспірували нечуваний у світі злочин — мордерство в стінах храму науки! Хто заперечить? Як бачите, нема такого. То, може, хтось підтвердить мої слова? Ви? Назвіть себе".

"Василь Пачовський, — виступив з гурту студентів високий брюнет. — 1901 року я був свідком і учасником подій у Львівському університеті, які закінчилися сецесією — виходом з університету шестисот українських студентів. То був початок студентської революції у Львові, жертвою якої через дев’ять років став Адам Коцко. Вдумайтесь лишень у це фатальне число: полк української інтелігенції, покликаний повернути зір і слух знедоленому народові, змушений був покинути рідний край тільки тому, що домагався визнання матірньої мови на своїй землі. Це справді дикунство. Італійці домоглися створення утраквістичних[61] університетів в Інсбруку й Трієсті…"

"Włosi — to calkiem co innego!"[62] — вигукнув з професорського гурту неймовірно худий чоловік з фанатичним блиском очей, висушений полум’ям ненависті.

"Професор філософії Казимир Твардовський", — пояснив Невідомий.

"…а їх, італійських студентів, — продовжував Пачовський, — у всій Австро–Угорщині нараховується не більше чотирьохсот. І ще прошу взяти до уваги те, що ці шістсот українських студентів представляли у Львові чотиримільйонний автохтонний народ, якому відмовлено в праві мати хоч би один утраквістичний університет. Де логіка?"

"Логіка одна — rusinów rżnąć![63] — вискнув Твардовський. — Панове, я можу повторити слово в слово свій виступ на деканатському зібранні, коли обговорювався намір уряду заснувати український університет, — мій виступ і спричинився до так званої сецесії. Так, я примусив одного українського професора розмовляти на зібранні по–польськи: як можна вимагати від поляка, що приїхав із заходу, знати

русинську мову? Хіба що той поляк дуже цього хоче… Але такі оригінали не бажані, бо вони сіють зародки упадку польського університету. Той, хто ставить знак рівності між поляком і українцем, католиком і православним, консерватистом і соціалістом, не гідний бути професором, бо в університет ідуть не задля хліба й кар’єри, а задля ідеї: університет покликаний виховувати насамперед борців за його польськість, а потім уже вчених. Отже, я сказав у своєму виступі, що заснування українського університету у Львові стане небезпекою для польського характеру краю. А зрештою, для того, щоб засновувати свій університет, треба мати щось за плечима. Де ваша професура, де ваша література, русини? Та якби ви навіть хотіли всю її зібрати, то для неї не спотребилося б бібліотеки — досить однієї полички в приватному покою!"

"Оце тобі й уся кутя з маком!" — прошепотів Косинюк, нахиляючись до Карла.

"Ні, не вся, — огризнувся Адвентович, обурений мовою Твардовського. — Ти ж не знаєш… За десять років до сецесії професор–юрист Фердинанд Зрудловський видав у Лейпцигу брошуру німецькою мовою "Шкільна справа та її організація", у якій доводив необхідність введення української мови у Львівському університеті…"

"Під час сецесії я жила у Кракові, — втрутилася в розмову Ванда, — й сама була на вічу польської молоді, яке підтримало українські домагання, а референт Жулавський вніс у резолюцію віча слово ганьби польським студентам, що виступають проти створення українського університету у Львові".

"Професоре, — звернувся Карл до Твардовського, — я нині весь час говоритиму від імені Адама Коцка, не перестаючи при тому бути поляком Карлом Адвентовичем… Отже, під час сецесії я, Адам Коцко, родом із Шоломиї Бібркського повіту, син переписувача паперів в асекураційному товаристві "Дністер", учився в Українській академічній гімназії у Львові. Про ваш виступ на деканатській раді гімназисти добре

знали, він був вельми популярний серед молоді як зразок некультурності, і нам, поступовцям, прикро було дивитися, як вкриваються рум’янцем сорому за вас обличчя Оркана, Каспровича, Конопницької… А червоніти мусили: кожного порядного поляка палив сором за польського професора, який виходить до студентів в університетській тозі й нацьковує їх, щоб вони перед помешканням одного з найосвіченіших письменників Європи повісили на тополі опудало мавпи з табличкою "Іван Франко"… А в бібліотеці Оссолінських у книжці "Привіт др–ові І. Франкові", випущеній з нагоди 25–літнього ювілею його діяльності, ви — ваш почерк упізнали — записали на титулі, видерши перед тим з книжки портрет Франка: "Portret wydarłem, gdyż takiego łotra podobizna nie powinna się znajdować w świecie"[64]… Якби я — вже не Адам Коцко, а Карл Адвентович, — мав у своєму серці до вас хоч крихту поваги, то легко міг би переконати вас, що української професури зовсім для університету вистачає: професор Горбачевський виховав цілу генерацію чеських хіміків, професора Пулюя запрошували на кафедру фізики до Софії навіть за тієї умови, що він буде читати лекції по–українськи, і є Верхратський, Колесса, Студинський, Дністрянський, Щурат, не кажу вже про Франка, якого такі, як ви, не допустили до викладання в університеті… А щодо літератури, то творів лише самого Франка вистачить на чималу бібліотеку. Є в українців свої культурні сили, та австрійський уряд присудив цю націю до сплачування податків і постачання рекрутів, а за ті податки утримує легіони польських гайдуків, які, коли йдеться про українські справи, вигукують своє "nie pozwalam!"[65] навіть супроти волі монарха, і будує для русинів не університетські приміщення, а казарми… Та, зрештою, ваш виступ на деканатському зібранні мав, як це не парадоксально, й позитивний момент і для українців, і для поляків: в українців розбудив революційну свідомість, поляків поділив на шовіністів і нормальних людей".

"Твардовський був не один sui generis[66], — сказав Пачовський. — Професор теології Фіалек відмовився приймати записи на семестр українською мовою. Це була друга, після виступу Твардовського, крапля, що перевершила чашу терпіння, — студенти зібралися на віче у Третьому залі університету. Промовець саме закінчував говорити про

рівноправність української мови, коли почувся вигук: "Декан Твардовський іде!" Попереду вас, професоре, марширували два педелі, розштовхуючи студентів ліктями, за вами йшов ректор Ридігер, усіх вас оглушили свист і вигуки: "Pereat!"[67], "Ганьба!", "Пріч!", на ваші голови посипалися гнилі яйця, ви були змушені втікати… Та перелякала вас більше, ніж наш бунт, телеграма з Перемишля, яку на другий день доставили в деканат: "Хай живе поступова українська молодь з її законними бажаннями! За нашу і вашу свободу!" То був ваш провал, хоч ви й перемогли: революційний клич з часів польського повстання 1831 року підтримали газети "Kurjer Lwowski" й "Naprzód", перед українськими вигнанцями широко відчинились двері празьких, краківських, віденських вищих навчальних закладів, а польські студенти в Парижі затаврували вас ганебним словом "осадники".

З гурту студентів вийшов Петро Карманський, поправив окуляри й промовив несміливо:

"Під час другого спалаху бунту українських студентів 1907 року я потрапив до тюрми випадково. Довелося й мені, ідеальному лірикові, пройти крізь гарт тюремної голодовки. У Бригідках нас сиділо п’ятдесят осіб. Мирослав Січинський оголосив голодовку. Всі його підтримали. Я перший знесилів, і мені сказали виходити на волю. Я відмовився виходити без друзів. Тоді мене винесли на коці за тюремні ворота, та я поповз назад, а потім так зробили інші; я й нині боюся тюрми, але знаю, що таке солідарність. Нас звільнили всіх… Пане Твардовський, доведеться і мені подякувати вам за науку: ви й цього разу спричинились до студентського бунту. Але скажіть, ви не боїтеся тієї ганьби, яка покриє ваше ім’я на віки? Не боїтеся. Цього одного я не в силі зрозуміти…"

"Після тюрми, — сказав Коцко, — я поїхав до Америки агітувати емігрантів за повернення на батьківщину".

"Завісу! — оголосив Невідомий. — За хвилину — сцена друга. Богемний квартал Нью–Йорка — Грініч–віллідж!"

…Ручка кольта зігрілася в долоні й уже не морозила душу холодком смерті, шестизарядний кольт здавався тепер іграшкою, яку можна подарувати дитині замість страшака; Косинюк вийняв його з кишені, глянув, і в цю мить думка про смерть відчужилася від його свідомості, наче ніколи й не існувала; він відчув, як розслаблюються м’язи на обличчі, руках, ногах, що були напружені, немов перед стрибком у прірву, як розпогоджується вираз його лиця, наче в передчутті чогось приємного, щасливого, що неминуче має прийти; знав: ніщо вже не може завернути його з цієї добровільно вибраної дороги на ешафот, а все ж полегша навально вривалася в душу; це передчуття радості було звідкись йому відоме, Іван ґвалтував пам’ять, щоб згадати, коли, в якій ситуації, в чиїй присутності приходив уже до нього такий стан; і враз ніби тут, у кінці вулиці Театинської, звідки вже видно яму Замарстинова, оповиту димами, над якою вивищувалися дві гори: одна — Замкова, дбайливо доглянута, зверхня, немов графиня в зеленому кринолiні, а друга — Левина, подзьобана піщаними печерами, заросла дерезою, дика й добріша, таки добріша, бо он зліва холодно зеленіє безлюдний Замковий купол й чекає не дочекається смертника, а праворуч у видовбаній рискалем піщаній печері сидять двоє й палко цілуються, гадаючи, що ніхто їх не бачить, а Іван стоїть і безсоромно підглядає, як обвиваються гнучкі дівочі руки довкола шиї хлопця, теплі руки обвивають його, Іванову, шию, і він знає: це Вандині руки, це її груди випорскують з пазушини, ніжні й тремтливі, мов павутинка, — враз ніби тут, у кінці вулиці Театинської, з голубого піднебесся, немов з колосників у Новому театрі, над оркестровою ямою Замарстинова опускається схоже на завісу Семирадського полотно, а на ньому замість Музи — статуя античної богині з факелом у руці й у стрілчатій короні; внизу, де Підзамче, протягнулося каламутне русло Гудзону, а тут, біля підніжжя Високого Замку, виросли чепурні котеджі Грініч–вілліджа, і блукає доріжками тихих скверів самотній маестро Косинюк, магістр мистецького коледжу, у смокінгу й циліндрі, з набитим доларами портмоне в кишені, славний маляр, картини якого розхапують з виставок; блукає всипаними блискучим гравієм доріжками, співає йому сопілкою весняний Петрилівський ліс, дзвенять дримбою переброди на Пруті, тужить трембітою завітрений Троєцький горб, і чахне Іван душею

від туги за тим, що вже не повернеться в його життя ніколи, і чує, як прив’язує його до себе чужа земля сирицею заспокоєння, немов бранця, й лишається для нього лише пісня, яку сам виплакав; він блукає алеями й наспівує ту пісню, а до серця добирається незбагненне передчуття радості, якої й не чекає, бо все тут має для мозку й шлунка — тільки серце невгомонне не затихне, все болить…

Зорі світять темно–сумно,

Навіть лист не шелестить,

Тільки серце невгомонне

Не затихне, все болить…

Щось має статися, — думає маестро–художник, хоч знає, що нічого вже не станеться: слава Богу, що в газетному кіоску можна раз на тиждень купити за двадцять п’ять центів радикальний часопис "Громадський голос" і з запізненням дізнатися, що Леся Українка тяжко хвора, що Іван Франко написав поему "Мойсей", якою зачитуються навіть селяни, а Василь Стефаник став послом до парламенту, і на троєцькому зарінку більше тисячі виборців вітали посла хлібом–сіллю. Зорі світять темно–сумно… тільки серце… тільки серце… Сквери недільного ранку безлюдні. На лавочці сидить молодий чоловік у скромному одязі, з настовбурченим волоссям і високим чолом; Косинюк уже двічі проходить повз нього, а пісня сама співається, і він жде чогось, а тому й не дивується, коли той чоловік, що сидить на лавочці, розчувши слова пісні, рвучко схоплюється, бере Івана під руку й каже: "Земляче, не печалься так тяжко. Ти можеш повернутися — разом зі мною".

"Дивно, правда? — повторив свою улюблену фразу андрєєвський Невідомий, який погодився вести на галявині спеціальний варіант спектаклю "Життя людини". — Випадкова зустріч, а за нею —

непередбачені ступені життя, не залежні від людини, фатальні. Людина ж обмежена і зором, і знаннями…"

"Неправда, — відказав Карл–Адам. — Фаталізм п’єси Андрєєва не підтверджується в житті. Тобто підтверджується лише тоді, коли людина не ставить перед собою мети. Моя смерть — не фатальність, а закономірність: вона могла мене настигнути, і я готовий був до цього ще в американських штольнях. Мене ніхто не посилав туди, тільки обрана мною мета… Я її поставив перед Іваном, і він вільний був у виборі — вертатися на батьківщину чи ні. Хіба я не говорив тобі, Йване, про розстріл страйкарів–будівельників у Львові на Стрілецькій площі 1902 року, про робітниче віче 1905 року, на якому виступив Франко, про першотравневі демонстрації, про те, що буде литись кров за волю гноблених класів. І ти пішов зі мною".

"Я не міг жити без рідного краю. А тепер не можу жити в ньому".

"Бо тобою опанувало безвілля. Що ти робив тоді, коли я організовував підпілля в університеті? Ти уникав мене, ховався, і я бачив тебе в товаристві людини, яка методично ламала рештки твоєї волі. Що ти сказав мені, коли я побачив вас обох із Шпатьком? Ви йшли вулицею, побравшись за плечі, мов дикі парубки, й співали батярської…"

"Не пам’ятаю… Здається, я послав тебе під три чорти".

"Що я тоді робив… Мене хапали за горло злидні, моїх картин не купував ніхто".

Каскад чорно–червоних дахів падає з–під небес на поламаний, з ямами брук і кришиться на гамуз, а маленькі немічні люди, обхопивши руками голови, стоять, приречені, в розпачі й жаху серед груддя битої дахівки; місто валиться на них, не маючи куди втікати, вони товпляться, мов вівці під час грози, а серед руїн на оголеному димарі сидить цинічномордий кіт і сміється…

"Що це — Геркуланум чи Помпея? — спитав мене добродій у цвікерах (здається, то був радник Дримайло, а втім, яке то має значення — хто?), він нипав вестибюлем

Народного дому, придивляючись крізь скельця до моїх картин, розвішених на стінах. — А це що за така сіра далина, без жодного предмета? Хоч би якусь копицю намалювали чи що, нема на чому око зупинити… А то що за ломаччя росте на тій потрісканій землі? Як будяки, то най знаю, що то будяки, а коли бульба — то бульба… — він шкробав вказівним пальцем борідку і вже нападав на портрет дівчини з хризантемами: ніхто тих квітів у неї не купує, і, мабуть, через те на її обличчі — сум і безнадія, очі, обважнілі від сліз, видовжуються донизу, а сліз нема. — Що це за потвора, маестро? У вас нормальний зір чи, може, маєте продовжені зіниці? Як можна виставляти таку мазню?"

Що я тоді робив…

На той час я уже встиг забути, що таке ковбаски по–віденському, флячки по–львівськи, кава по–турецьки, що таке алікант, монтраше, мартіні, — я наминав у вуйця Томаса на Баторого пісні голубці й запивав дешевим львівським пивом. З доларів, залишився мізер. Я ще не втрачав надій, що житиму з мистецтва: як–не–як, а дипломований фахівець повинен за свою працю отримувати гроші, — я вирішив виставити свої картини на базарі. Зайняв місце на Краківському ринку, де продавали крам богомази й лубочники, поприпирав до муру десять картин львівського циклу і думав, сповнений ще оптимізму: "Закостенілі ретрогради — посли й радники — поняття не мають про нові віяння у штуці. Де їм, призвичаєним до зображень королів і валетів на гральних картах, знати про Сезанна чи Пікассо, таж вони й про Пимоненка не чували. А прості люди шостим чуттям вловлять гірку правдиву правду в моїх картинах, таку їм рідну й повсякденну, — купить хтось, я дорого не правлю".

Та цілими днями я чув лише здивовані вигуки й шепоти: "А то що за цудо?", "А диви, яка скривлена!", "Агій, най ся преч каже: в того кота

очі, як у нашого війта!" Розбирали покупці образи святих та картини з жовтими лебедями на зелених ставочках, а я вертався на Стрілецьку, де мешкала Ванда, у її печальних очах відчитував слова Невідомого (п’єса Андрєєва йшла з аншлагами в Новому театрі, людям подобалося бачити на сцені нещасливіших за себе): "Дивно, правда? Так багато добрих людей на світі, а людина може вмерти з голоду..." Ці слова вимовляли лише її очі, а уста знаходили для мене інші, втішні... Вандині гнучкі руки оповивали мою шию, мене всього, з пучок її пальців струменіло тепло; пекучі, мов жаринки, вони дотикалися до мого обличчя, грудей, і я ставав тоді добрим і сильним; вона щораз то ближче пробиралася до мене, виборсуючись із свого минулого, яке хотіла назавжди забути й не могла його позбутися до решти; Ванда приглушувала ті відлуння давнього, що долинали з глибини її життя, словами: "Мій коханочку, мій любисточку, все буде добре, я з тобою, я тебе знайшла, я знайшла своє справжнє, мій красивий гуцуле, ти чистий і добрий, ти талановитий і незвичайний, повір у себе, повір у мене", — та минала запаморочлива ніч, і день звалювався на місто, на людей, на мене зливою битого череп’я з дахів, на оголеному комині реготав цинічномордий кіт, і я все більше й більше відчував, як добирається до мене безнадія.

Що я робив? Я покірно просив у товаристві "Просвіта" замовлення на ілюстрації до "Календаря". Замовлення мені дали, та коли я зробив ілюстрацію, цинічномордий кіт, ліниво кривлячи писок, почав тицяти мені лапою то на селянина, що зігнувся з серпом над колоссям (кіт фиркав, порскав: чому в селянина немає в очах радості від праці, від надії на запашну скибку хліба?), то на дівчину, що рекламує цигарки (що це за класична дама, чому не подолянка у стрічках і віночку?), то на козака, що "замовк, зажурився і на спис похилився, став на самій могилі" (а мав би махати шаблюкою й витинати гопака!), — ілюстрацій не прийняли, проте змилосердилися наді мною: якщо хочеш, будь нашим кольпортером, розпродуватимеш книжки українських письменників у кав’ярнях, театрах, касино.

З пачками книг і з надією на заробіток (книги ж — не малюнки, на них попит завжди кращий) я на перший раз подався до Народного дому, коли там відбувався академічний бал.

Уздовж стін зали стоять крісла, розпорядники у фраках вводять гостей, на галереї грає музика, молодь танцює, а матрони сидять; аранжер оголошує танці, матрони ловлять женихів; якась дама прихвалює молодому теологові свою доньку: доня у неї освічена, дуже цікавиться читанням; я пропоную матроні, донечці й кавалерові книжки, вони дивляться на мене здивовано: таж не заважайте, пане, теє... забавлятися!

Мене й справді штовхають танцюючі пари, я беру свої пачки з книжками і прямую через буфет до зелених картярських столиків, за якими панове грають у бридж і преферанс; добродії такі поважні й статечні, з сигарами в зубах, з золотими ланцюжками на камізельках; еліта нації відпочиває, і я розпродам тут усі книжки.

Сидить за крайнім столиком пан посол Копачинський, чекає на партнерів до преферансу, які он за буфетною стойкою попивають каву з лікером; я пропоную: "Купіть, добродію, "Semper tiro" Франка". — "Не читаю поезій", — відбуркує патріот, не дивлячись на мене. "То, може, твори Коцюбинського". — "Він теж вірші пише?" — "Ні, пане посол, це найкращий майстер сучасної української прози". — "Гм... А ще що маєте?" — "Твори Василя Стефаника". — "А цей пише віршами чи прозою?" — "Пане посол, невже ви нічого не чули про Стефаника?" — "Та йдіть до чорта! Я на дурниці не маю ні часу, ні грошей!.. Панове, панове, — гукає пан посол у бік буфету, — не витрачаймо дорогоцінного часу, прошу до преферансу!"

А однієї неділі... Ванда пішла до театру, а я блукав вулицями Словацького, Маршалківською й Міцкевича, чекаючи вечора: мені вдалось найнятися скрипалем у касино Големера, аж тут іде Шпатько з набитим портфелем — встиг уже, видно, відвідати за своїм

календариком порядний дім; він, ніби нічого між нами й не було, голосно привітався:

"Іване, сервус!"

Я холодно кивнув головою, та він перейшов мені дорогу, схопив за руку, довго й сердечно вітався, поривався навіть обняти мене.

"Нічого не нагадуй, я нічого не пам’ятаю… Чув–єм, що бідуєш. Що ж, nad każdym wisi katastrofa… А ти подивися тверезо на світ і зрозумій нарешті, що живеш у віці не пари й електрики, а корупції й протекції. Мені те все давно відомо… Нині ось я отримав від благодійників гроші: цілі дві години годував одне поважне сімейство своїми гумористичними, а воно мене — смаженою; під час розмови я, ніби між іншим, забідкався, що через брак "форси" не можу здійснити своєї мрії — відкрити у Львові клуб гумористів. І клюнуло. Панове господарі, такі щасливі, що мали можливість досхочу насміятися з іудеїв — ти ж знаєш мій репертуар, — не пожаліли двох сотень ринських — на сплату, я ж сплачу їм тоді, як рак на дубі свисне… Та не дивись на мене так, ніби я тобі межу переорав! Ти надаєш перевагу прекрасному, а я — доцільному. А не все доцільне є прекрасним: грифи, наприклад, огидні, але вони очищають землю од скверни… Я ладен стати грифом і очищати гаманці багатих і дурних плебеїв, щоб мати настрій, а головне — змогу творити. Я пишу повість — то буде шедевр! Я створю образ героя нашого часу — виродка. Напишу геть усе по правді, без усілякої там видуманої героїки, якої нема. Ходи зі мною, Івасю, удвох не пропадемо!"

Я виминув Шпатька й подався до касино Големера, за мною прошелестів свистячий сміх — той смішок переслідував мене весь час: тоді, коли мене вшехполяки вигнали з касино Големера, дізнавшись, що я приятель Карманського й Пачовського, й тоді, коли, прикинувшись євреєм, навчав єврейських дітей музики чи коли грав по нічних кав’ярнях і волочився без роботи… Вдруге зустрівшись із Шпатьком, я вже не ігнорував його: начхати мені на порядність, на честь і нездійсненні цілі — як Куба Богу, так Бог Кубі; мене суспільство не

прийняло, і я не маю перед ним ніяких гонорових зобов’язань. Мені не давали жити, а я наперекір усім вирішив жити добре; такі, як ти, Адаме, стали мені на заваді. Шпатько мав рацію: досить нам диктатури пророків, які складають баєчки про землю обітовану, немає такої землі ні тут, ні за океаном; ми із Шпатьком склали список багатих родин, підготували сентиментально–гумористичний репертуар і пустилися по неділях і святах забавляти перечулених філістерів та брати в них гроші на клуб гумористів і ліриків. Ванда ж заспокоїлась, бо я мав гроші, й вона подумала, що в мене почали купувати картини…

Що я тобі тоді сказав, Адаме… Не пам’ятаю. Ми із Шпатьком вийшли з кав’ярні Шнайдера, де пропили свіжу квоту на "клуб гумористів", побралися руками поза шиї й співали: "O dwunastej godzinie idę sobie przez Lwów, upiłem się na winie, ale jestem zdrów"[68] — здається, я таки послав тебе під три чорти, я сміявся тоді над ідеалістами, яким хочеться віддавати свої сили невдячному суспільству…

Аж настав страшний день твого похорону.

Напередодні кривавих подій в університеті ми зустрілися на Академічній і ти сказав мені: "Якщо завтра мене не посадять, то я прийду до тебе і при Ванді наб’ю по морді. Покидьки, до якої ганьби дійшли!"

"Сцена третя! — оголосив Невідомий. — Львівський університет і Личаківський цвинтар. Початок липня 1910 року".

"Отож тоді, — знову вступив у роль Адама Коцка Карл Адвентович, — коли ви із Шпатьком виманювали в довірливих обивателів круглі суми на так званий "львівський гумористичний клуб", ректор університету Гломбінський переконував представників уряду в парламенті, що утраквістичні домагання українців не мають ніяких підстав, — уряд підтримав польське коло в рейхсраті, відмовився вести переговори з українською професурою, а міністерство освіти підготувало проект

цісарського наказу про визнання Львівського університету виключно польським.

Найлегше, Іване, підняти руки вгору й обрати формулою своєї поведінки приказку "не тратьте, куме, сили, спускайтеся на дно..." Ти захотів негайного визнання свого таланту, а воно деколи приходить доволі пізно. Ти й не подумав, що не всі готові сприйняти твою творчість, що за визнання треба боротися не криком, не позою ображеного, а виховуванням смаків. Чи ти навчив когось, чи поділився з кимось набутими знаннями? Гроші, зароблені в еміграції, проциндрив із Шпатьком, а міг би за них купити хоч приміщення для студії, куди б приходили молодші за тебе митці вчитися тонкощів твого вміння...

Ми ж не опустили рук, хоч нам підписали смертний вирок".

З піднесених колосників на галявину опустилася декорація: від головатого Жолоба пролягла вулиця Фредра, що закінчувалася низькою будівлею з вивіскою "Кав’ярні Шнайдера", за перехрестям Академічної й Стежкового провулку, стояла позеленіла від окису фігура Яна з Дуклі, за ним спиналася вгору до бібліотечного будинку вулиця Мохнацького, а зліва, поряд із костьолом Миколая, на камінному підвищенні, мов на п’єдесталі, за ланцюговою огорожею вивищилась споруда університету, в якому 1 липня 1910 року сталася нечувана в цивілізованому світі трагедія.

Вшехпольські боївкарі, озброєні топірцями й револьверами, вже чотири дні від ранку до вечора не допускали українських студентів в університет.

У ніч перед першим липня Адам Коцко зібрав близько трьохсот студентів у приміщенні українського гімнастичного товариства "Сокіл". До університету вибралися вдосвіта. Педель на диво слухняно відімкнув браму, студенти зайняли Третій зал і розпочали віче: вони не покинуть

університетських стін доти, доки уряд не задовольнить їхніх вимог — урівноправнення студентів усіх національностей.

О восьмій годині ранку з кав’ярні Шнайдера вибігли вшехпольські боївкарі, увірвалися на перший поверх університету й забарикадували столами сходову клітку. Крізь вікно Коцко побачив, як з вулиць Миколая й Мохнацького виходять, оточуючи університет, поліцаї з оголеними шаблями й карабінами з примкнутими багнетами. Він зрозумів, що міська влада заодно із вшехполяками давно підготувалася до їхнього виступу, що вони в пастці. Скомандував: "До виходу!" — й перший збіг сходами вниз. Почувся одинокий постріл. Роз’юшені бунтарі навалилися на барикади, розсуваючи й ламаючи столи, а тоді затріскотіли постріли. Студент філософії Леонтович скрикнув, схопившись за коліно, крізь його пальці цебеніла кров. Унизу поліцаї виштовхували за двері боївкарів, які стріляли, потім побігли сходами наверх, відтісняючи на другий поверх збунтованих, і аж тоді всі побачили: біля поруччя лежав навзнак Адам Коцко, з його чола стекла до уст цівка крові — він упав від першого пострілу. Вбивство Коцка теж було наперед продумане.

"Русини пострілялися! Русини самі пострілялися!" — почулося у дворі. З вулиці Фредра вихопилася карета рятункової поготівлі, з Миколая й Мохнацького виїжджали фіакри; санітари винесли тіло вбитого, повели пораненого, а коли карета від’їхала, поліцаї почали виводити українських студентів з університету, накладали на руки кайдани, заштовхували у фіакри й під свист і лайку натовпу відвозили до тюрми на вулицю Баторого, де на арештованих чекали заздалегідь підготовлені камери.

Боївкарі розійшлися групами по місту, вони зривали з крамниць і установ українські вивіски, били палицями вікна в Народному готелі, Руській духовній семінарії, приміщенні "Просвіти" й закінчили шовіністичний шабаш біля пам’ятника Міцкевичу піснею:

Niech zginie Ukraina,

Niech zginie chamski lud![69]

Тіло Адама Коцка не дозволили покласти у вестибюлі Академічного дому на Супінського, де він мешкав, воно два дні лежало в каплиці анатомічного інституту.

На похорон з’їхалося з усієї Галичини більше двадцяти тисяч народу, уряд привів у бойову готовність військо, стягнув до міста загони жандармерії, боячись революційного спалаху; Пекарська вулиця й брами Личаківського цвинтаря зачорніли жалобними прапорами; лив грозовий дощ, труна з червоною китайкою поплила над головами людей, оркестр ридав "Ви жертвою впали..."

"Не треба, не треба декорацій, — сказав Косинюк сам до себе, — я хочу пережити той день ще один раз, сам... Не плач, Вандо, не заважай мені востаннє порозмовляти з Адамом".

Ручка кольта знову зморозила долоню холодом смерті, Косинюк піднімався серпантином, що обвивав вужем купол Високого Замку.

...Ллє літній грозовий дощ, теплі струмки стікають з віка на плечі побратимів, які несуть домовину, червона китайка прилипла до труни, дощ періщить і змиває сльози з облич, голосить реквієм; у багатотисячному натовпі то тут, то там зринають знайомі обличчя — всі однаково відчужені від Іванової свідомості, якою опанував один–єдиний образ того, котрого вже нема, котрий за життя завше чогось вимагав і заважав, а відійшовши, став потрібний, як опора, без якої не втриматися на землі, без якої нема й сенсу втримуватись: у труні лежала Іванова совість, сила й надія; ці необхідні для повноцінного життя категорії він завжди міг у собі воскресити, кожної миті мав можливість повернути їх собі — поки живий був Адам. А тепер немає нічого, усе на світі стало непотрібним.

Ванда плаче, Іван заспокоює: "Не плач, не плач, Вандо, дай мені востаннє поговорити з Адамом" — і знає, що востаннє розмовляє з Вандою: після похорону вони розійдуться назавжди, він не має права далі жити з нею; дотепер ще жевріла надія, що вирветься з чаду, яким запаморочили його безвілля і злий демон Шпатько; Коцко був фортецею, причалом, останньою стеблинкою; в будь–яку хвилину він міг у всьому признатися Ванді і з допомогою Адама розпочати інше життя, тепер ніхто не допоможе, нікого сильнішого за себе Іван на світі не бачить, усі слабкі, як і він, хіба що Ванда… Хіба що Ванда — та чи він може без Адамового захисту признатись їй, як жив останнім часом; та краще вбити себе, ніж признатися, — Ванда ніколи вже його не побачить…

Домовина похитується над головами людей, уже й молодомузівці підставили під неї свої плечі: Яцків, Пачовський, Карманський, Людкевич. Чи мають вони право нести труну, в якій лежить Адам Коцко? Певне, мають, і я хотів би підійти й стати у ряд, я повинен це зробити, та не можу: не знаю, що ти мав мені сказати, Адаме, в той останній день твого життя, не знаю, що я відповів би тобі; може б, ти мене вдарив, і я стерпів би й ніколи вже б не пустився твого плеча й нині підставив би своє під твою домовину. Що ти мав мені сказати?

"Різні бувають мученики, Іване: одні розкривають груди перед карабінами, інші весь вік двигають ярмо недолі й тихо терплять за свій ідеал… Я не закликав тебе йти на барикади, ти міг відстоювати свої ідеали мистецтвом, але відстоювати — хоч би впроголодь, на поденщині; ти ж заради потреб шлунка опустився на дно".

"Я мистець, Адаме, а не поденник; я повинен жити з праці, яку люблю і вмію, для якої Бог дав мені талант…"

"А Франко? Він усе життя був поденником — заробляв на хліб редагуванням та коректурою".

"Це особиста справа Франка. А може, поденщина — його покликання? Та якби він був директором гімназії, то всі папери писав би сам і навіть складав би розклад годин… А я — чистий мистець, жодним іншим інструментом, крім пензля й смичка, працювати не вмію і не хочу, — чому на кожний випадок життя мені підсовують приклад Франка? Набридло вже…"

"Це Шпатько з тебе говорить".

"Можливо… Але й Шпаткове озлоблення має свій ґрунт. Вибач, я не маю рації… Та уяви собі, що раптом усі стали такими, як Франко. Хто ж виділиться тоді з тієї інтелектуально–титанічної маси, щоб повести її за собою, — Господь Бог?"

"Римський історик Гай Саллюстій у "Змові Катиліни" писав: "Якщо людина прагне виділитися з–поміж інших, то мусить докласти всіх зусиль, щоб не змарнувати свого життя у мовчанні, мов худоба, яка з природи своєї хилить голову до землі й турбується тільки про живіт". Дав би то Бог, щоб усе суспільство стало на рівень Франка, тоді появились би сильніші, а ледачим і слабодухим серед будь–якої громади один вихід — небуття, смерть".

"Якби ж то я мав мужність умерти, Адаме… А іншого виходу не бачу: без тебе не вилізу з того багна, в якому зав’яз… О, якби ти воскрес, я вернувся б до праці — трудився б і ждав…"

"І ждав? Так легко хотів би пройти крізь життя — тільки з творчістю, яка дає насолоду, тільки з натхненням, без мук, у празничному очікуванні благоденства, царства вільного суспільства, яке виборять для тебе Франко, Січинський, Коцко і іже з ними, а ти прийшов би на готове весілля у святковій одежі, з подарунком — багатим чи скромним — і всівся б на видному місці за накритим столом?"

"То що мені діяти — вмерти чи жити?"

"Аби з гідністю і з користю для людей".

Домовину кладуть на підвищення, хтось промовляє.

"Хто цей чоловік з чорною бородою й трагічними очима? Знайоме обличчя… Хто він, Вандо?"

"Це посол Стефаник. Це Василь Стефаник, Іване".

"Стефаник… Як віддалилося життя — на далекі гони, і не перейти, не наздогнати…"

"Не перейти й не наздогнати, Іване".

Промовляє посол Копачинський. Він плаче… Це ж той, який не знає, віршами чи прозою пише Стефаник. Чому він промовляє, яке має право, адже напевно досі й не чув про Коцка… То з ким мені нині йти, коли Коцка нема, Стефаник далеко, а хлопці з "Молодої музи" стоять он пониклі й безпорадні? З Копачинським?

Хтось хоче розрадити Косинюка, бере його під руку, дихає у вухо горілчаним перегаром і підбадьорливо бурмотить:

"А ми ляхів — за Сян! Нас вони називають мужиками, які не знають навіть, для чого існують плювачки… Не потребуємо плювачок, нам досить паркету й намісницької пики!"

"Ради всього найсвятішого, Йосипе, — щезни назавжди з моїх очей. Мені вже все одно… Як тільки ще раз підійдеш до мене, я тебе розстріляю з оцього ось кольта".

"…Іване, я тебе не відпущу від себе; пропадеш. Я тебе кохаю, Івасю!"

"Побавилися — й досить, Вандо. Розлюбив".

"Неправда! Неправда! Неправда!"

Косинюк затикає вуха, щоб неї чути відлуння розпачливого крику, яке летить за ним, наздоганяє; він приспішує ходу, йому здається, що чує живий голос Ванди: "Іване, Іване!" — втікає від нього й зупиняється на самому вершечку гори, звідки видно весь Львів.

Бачить: на Хорунщизні вирує натовп людей; знає — хто вони, чує гамір, викрики. Ось воно, пане Франко, "братерство велике всесвітнє": ще нині проллється кров рабів, які дозріли до того, що можуть різати один одного, а повелителям — у пояс, у пояс!.. Але ж не всі, не всі там — Ванди й Карла нема… А чому б, Іване, не зійти тобі із Замкової гори й не розігнати роз’юшену банду кулаками та пострілами, не спам’ятати, не дати їй відчути твою силу? Таж то найлегше — пустити собі кульку в лоб.

З Високого Замку видно, як у піщаній печері на Левиній горі палко цілуються закохані.

Косинюк виймає револьвер. "Оцей маленький інструмент, холодний та блискучий…" Вертатися чи залишитись тут? Розігнати озвірілу банду чи сполохати закохану пару пострілом? Стріляти вгору чи в скроню?

І разом пролунали: "Іване, Іване, це я, Ванда, о Боже!.." з підніжжя Замкової гори, а на вершечку — постріл.

Невідомий втомлено змахнув рукою:

"Завісу!.. Вистава закінчена… Шановні глядачі з майбутнього, я не знаю, які андрєєвські слова маю продекламувати зараз: "Я переміг тебе, злий вороже" чи "Тихше, тихше, людина вмерла"?

IX

Урицькі скали, які вночі при місячному світлі бовваніли під небом у недосяжній для нас площині й, перебуваючи в незмірно віддаленому часі, заманювали у свій нереальний світ усе довкола суще, ніби ота "Снігова гряда" Реріха, до якої можна лише наближатися, мов до ідеї, — ураз змаліли, тільки–но сонце піднялося над чолопком Жолоба.

Зникли безслідно, навіть з уяви, рублені стіни старовинного замку, залишилися тільки лискучі шрами на громадді велетенських каменів, абияк природою накиданих, реконструювати Тустанську твердиню можна тепер хіба що з допомогою точної науки й холодної логіки — і то не як реалію, а як пам’ятник ранам, заподіяним народові давним–давно.

А десь там, на самому вершечку Каменя, повинен видніти проти сонця незарубцьований слід від долота художника, якого і я міг знати, бо диктував йому текст напису письменник, котрий був моїм метром; закарбовували вони на скалі рани своїх душ: нездійснені пориви, біль за передчасно згасаючим життям Учителя, та, певно, й надії, що цю пам’ятку прочитають щасливіші за них люди й згадають часи, коли народ стояв на краю ночі — перед світанком; я повинен знайти слід людей, яких уже нема, — щоб заболіло мене їх небуття.

А може — щоб утвердило? Чому людське небуття повинно доконче пригноблювати живих? Чому ми так бездумно повторюємо слова Джона Донна[70] "від смерті кожної людини малію і я"? Чи ж то змалів я, дізнавшись про смерть мого друга — білоруського письменника Володимира Короткевича, — таж ні, навпаки — виріс і змужнів, забираючи в нього найцінніше, те, що він зумів залишити людям. А може, від смертей, закономірних і неминучих, людство не бідніє, а збагачується? Що дала світові смерть Бальзака, Толстого, Франка — втрату чи зиск? Зиск, бо зі смертю геніїв назавжди зникають їхні слабкості, а залишається тільки доцільний продукт мислення…

Гай, гай… Як легко дійти до такого категоричного висновку, забувши, скільки добра ми висушуємо в собі, коли вишукуємо в людях, які відійшли, лише потрібні нам ідеї, а забуваємо про їх звичайну земну людськість.

Хай не пригноблює й не збіднює нас людське небуття, але боліти — мусить.

Ми з Адріаною переступили Вороновий потік і почали підніматися крутим пішничком до колишнього дитинця Тустанського замку, де, можливо, чекали ще на нас молоді археологи й керівник експедиції Михайло Федорович.

Мене діймала тривога: а чи вдасться побачити сьогодні те найголовніше, за чим я приїхав, — напис, викарбуваний в честь сорокаріччя письменницької діяльності Івана Франка на урицькому Камені 1913 року, відчитати, що саме записали на скалі учні поета — яку думку, який заклик, і в змісті напису віднайти ключ до зрозуміння сенсу безперервної зміни поколінь, які, немов бігуни, передають один одному факел життя.

Я тримав за руку Адріану, допомагаючи їй вибиратися на гору, був безмірно вдячний їй за цілонічну розмову і, відчуваючи холод її долоні, розумів ще й те, що не тільки Урицька скала при денному світлі стала звичайним об’єктом для досліджень, а й тема мого роману, і якщо продовжуватиметься між нами бесіда, то вона буде предметніша й сухіша; а може, й немає потреби її продовжувати, а може, й не потрібен мені вже той напис після того, як ми під покровом купальської ночі зуміли діткнутись пучками до шрамів, залишених на чолі Історії.

Для чого ми це зробили? Щоб роз’ятрити свої ще не загоєні рани? Можливо — у нас їх немало. Ми пережили війну, яка за своєю жорстокістю не мала прецеденту. Полоненого солдата Першої світової

війни за виявлення у нього кулі "дум–дум" розстрілювали на місці без суду, а за Хіросіму й донині ніхто не покараний…

Ми повинні кожної миті доторкатися до ран — давніх і свіжих. Мусимо пам’ятати про кожну краплю людської крові, справедливо чи несправедливо вона пролита — та ніколи не марно.

До дитинця скрадалися крізь отвір, у який колись були вправлені в’їзні ворота. Обоє, кожне для себе, придумували слова виправдання перед товариством за цілонічну відсутність. Проте наші побоювання були даремні: археологи міцно спали на розстелених наметах; промерзлі від вранішнього холоду, вони попритулювалися одне до одного, мов діти, — ніхто й не поворухнувся, коли ми зайшли.

Адріана вивільнила свою долоню з моєї й попрямувала до колоди, на якій сиділа вчора, присіла й відчужилась від мене, ніби знайомства між нами ще й не було.

Червінь сонця висвітлила її вродливе й сумне обличчя, постать у грубому, мов кольчуга, светрі, скісні половецькі очі, розтулені, ніби до схлипу, губи, і я ще раз побачив у ній зматеріалізований образ видуманої мною Зореслави.

Зореслава підвелася з колоди й пішла назустріч князеві.

— Зупинись, господине, — звеліла, і було в тоні її наказу стільки крицевого холоду, скільки в погляді невблаганної рішучості.

Данило став перед нею в німій покорі, мов гридень перед воєводою: зелене полум’я Зореславиних очей обпалило його, і зітліла враз у ньому повелительська всевладність; ставши із судді підсудним, він зрозумів, що марно гукати сторожу: права рука Зореслави міцно стиснула рукоять ножа, встромленого за пояс, в образі вродливої жони Митуси стояло перед ним уособлення кари за сподіяне зло; і зі скрухою подумав князь

про несправедливість однозначного вироку, коли у княжому присуді над Митусою перевершила заслуги співця його провина.

Бачив князь, що кари не минути… Не боявся Данило смерті: господину Галицької й Волинської земель вивершувалося шістдесят літ, добрих чотири десятки з них він не злазив з коня й не завжди сидів у сідлі з паленого золота — а деколи й охляп; і не кожного разу виїжджав у каптані з грецького оловіру — частіше в яриці; бував Данило на коні й під конем, пришпорював свого аргамака в погоні й утечі, сидів на троні й стояв на колінах — життя незмірно втомило князя; тож не ради живота свого заховався нині в Тустанському замку, а ради крихти віри: ще раз гукне Європі, щоб ставала до хрестового походу проти орди… І не смерть з рук месниці лякала тепер його, а усвідомлення, що не тиха просьба потульного Василька й не бундючна похвальба марнославного Лева, токмо трубний голос нинішнього владики земель руських може розбудити заспокоєну Європу, тому хотілося вгамувати справедливий гнів Зореслави словами: "Рано ще вмирати мені, жоно. Не поглиблюй своїм нерозважним вчинком моєї помилки: смерть співця — це тільки непоправна втрата, смерть князя сьогодні — остаточна наша погибель".

Та не сказав він цього. Понуро дивився в очі Зореслави, яка вийняла з піхви ножа: не встигне князь добути меча, а якби й встиг, то як зведе його над головою челядини, та й сторожу гукати соромотно, — покірно стояв Данило перед своїм суддею, однак спостеріг коротку мить її вагання. Була та мить, мов спалах блискавки, і нею просвітилися міріади думок у свідомості приречених до смерті — чей же й Зореслава покладе свою голову, як тільки звершить помсту — так у останню хвилину пробігає в пам’яті людини все її довге життя.

"Месть твоя, жоно, — говорив мовчки до Зореслави Данило, — була б справедливою, якби за мною не стояла держава, яку мені Божим провидінням велено тримати у своїх руках хоча б до того часу, поки виросте на Русі новий, рівний мені за здольністю розуму володар. За тобою ж стоїть народ, якому потрібен нині не інший державець, а тільки князь Данило Галицький — навчений досвідом володарювання,

жорстокий і добрий, хоробрий і звинний, сміливий, мов барс, і хитрий, як лис. Не простить тобі народ твого месницького вчинку, не впору сподіяного, й новий співець на згарищах і руїнах складатиме поминальну пісню не по Митусі, а по останньому володарю".

"Ти ж знаєш науку Святого Письма, княже: око за око, зуб за зуб, кров за кров, — відповідала мовчки Зореслава. — І помсту вчиню я не за свого мужа, а за народного співця, який гідний був розмовляти з Богом, який краще за тебе знав потреби рідної землі, бо не з княжих хоромів, заступлених від світу заборолами, вийшов до людей, а з яскинь народного болю. Я не за Митусу мщу, а за народ — властителя спаленої ордою й тобою самим землі".

"Але ж земля, хай і спалена, все ж залишилася під ногами в людей, і господарює русич на своєму пожарищі, бо ще не випав у мене меч із рук. Чи ж можна нині втинати десницю, яка його тримає, і добровільно йти в найми до завойовника з Митусиною жебранкою?"

А думки блискавками шугали в голові князя, миготіли, квапилися, бо ж стояв безборонний перед караючим ножем; він думав у цю мить про Митусу, якого згарячу скарав на смерть, і запізніле каяття здавило серце: знав, що нема нині на всій руській землі людини, котра зуміла б сльозою гоїти біль, будити усміх, воскрешати словом віру — не сила володареві це зробити, він може лише перемагати або програвати у битвах, бути сильним або слабким, та ніколи не матиме пайцзи[71] до душі свого народу, який його боїться або поважає, хвалить або ганьбить, та віддалений єсть від князя за межу, котру переступити може тільки співець. І без нього князь став удвоє слабшим, і народ змалів без нього від зросту дубів, смерек і тисів до низькорослого терну.

"Постій, Зореславо… А може, в тому, що наш народ стане колючим, цупким і непримітним терном, — його порятунок; може, таким чином він виживе в неволі й дочекається днів, коли знову відродяться в його лоні дуби, і тиси, і смереки?"

"Правду мовиш, княже… Хвала Господу, що разом з Митусою ти не зміг убити його пісні — пам’яті про часи панування могутніх дерев. Без неї народ не зумів би стати й терном, не мав би сили триматися свого ґрунту, міцніти й множитися, всохли б молоді паростки без духовного напою, переданого в пісні. І твої, князю, добрі й лихі діла житимуть у тій тямі — для прикладу і для застережень… Не час нині для кровної мсти, сьогодні живий подих кожного з нас належить останній битві. Може, решта твого життя, яке я маю право відібрати, помножить справедливими ділами добру пам’ять у нащадків про колись могутню Русь, і допоможе та пам’ять нащадкам вижити…"

Згасло зелене полум’я в очах Зореслави, кволим порухом засунула вона ніж у піхви, опустила руки, й безмежна туга оповила її обличчя.

Дивився князь на жону вбитого ним Митуси й жадав, щоб сльоза полегші стекла з її очей, та сліз не було. Не було!.. Тяжко карався Данило за свій злочин: немов новітній Каїн, започаткував він убивство співців, тож майбутні властителі, за його прикладом, теж убиватимуть своїх речників. Та крізь пекуче каяття іскрився промінь нової віри: прийде час — і співці сукупно з володарями стануть властителями духу й земель.

Князь діткнувся рукою до чола Зореслави, повів пальцями по лиці до підборіддя, підвів їй голову, заглянув у скісні половецькі очі; злива туги лилася з обличчя жінки, і жахно йому було від надміру її страждання, і радів, що воно є і в неї, і в нього, і в ратників, бо біль властивий тільки живим. Сказав:

— Зійшлись ми, Зореславо, з Митусою на заповітній межі добра і зла, та не порозумілись, тож нащадки хай розсудять, хто з нас більше злого вчинив, прагнучи творити добро.

Розвиднілось. Вийшла орда з табору — з луками, списами, таранами; у фортеці забили стражники в клепала, стали біля заборол руські ратники.

Князь піднявся на сторожову вежу. Зореслава стала біля пращі. Чекала наказу воєводи Чермного й шепотіла слова молитви:

"Не наведи на ни, Господи, напасті іскушенія, не предай нас у руки чуждих, да не прозветься град твой град пленен. Не напущай на ни скорби і глада, огня і потопленія. Мало показни, а много помилуй, яко не терпить наше естество долго носити гніва твоєго… Мир утверди, гради розвесели, мужі, і жони, і младенци спаси. Вся помилуй, вся утіш, вся обрадуй — нині, і присно, і во віки віков…"

Залога Тустанської фортеці стала одним тілом — розпочиналася битва за рідну землю, її дітей, зело і пісню.

Археологи ще спали на розстелених наметах, притулившись одне до одного, мов діти; мені здалося, що тільки Михайло Федорович умисне мружить очі, вдаючи, що спить, — можливо, дрімота надто поволі покидала його або ж не хотілося йому полохати нашого усамітнення.

Я сидів навпроти Адріани за погаслою ватрою; дим, який учора відокремлював нас і будив потаємне бажання переступити грань відчуження, вже й не курився; бентежне жадання зблизитися безповоротно пропадало: переді мною сиділа на колоді втомлена неспаною ніччю молода жінка, яка разом із світанком скинула з себе серпанок таємничості, немов артистка, що зійшла зі сцени у гримувальню і, змивши з лиця грим, повернула собі своє справжнє обличчя, — було воно миле, гарне і все ж звичайне; я знав, що тієї Адріани, яка товаришувала мені цієї ночі, вже ніколи не буде, як ніколи не побачу на краю урицьких скал невловимої гри реріхівських кольорів, — можливо, і вона, і кольори продовжать своє буття у моєму романі, якщо мені випадуть щастя й мука написати його.

Проте чар купальської ночі не розвіявся до решти, він ще жив у нас і неохоче вступався перед звичайним днем, мов ті вранішні сутінки, що ховалися тепер від сонця в яругах, щоб там животіти хоча б до обіду: Адріана ще вгадувала, читала плин моїх думок, я переконався в цьому, коли вона сказала:

— Я зрозуміла, вам не йдеться про те, щоб до багатющої творчості Франка додати ще один твір. Це не потрібне, та й ніхто не в силі те зробити. Ви хочете сказанням про Данила й Митусу розгадати секрет драми самого Франка: хто вбивав його, хто підтримував, і яке це мало значення для його творчості й для оточення.

— Уночі ви були багатші на уяву, Адріано, — усміхнувся я. — А тепер, коли все стало до банальності реальним і зрозумілим, вам захотілося на всьому поставити ще й розпізнавальні знаки. Я не заперечую того, що ви сказали, але чому ви не думали, що я цим сюжетом, можливо, пробую розгадати сенс картини Миколи Реріха "Снігова гряда" і ступінь власної готовності розпочати твір? Та й не треба забувати, що Митуса жив у своїй державі, а Франко — в чужій…

Утомлене обличчя Адріани вмить пожвавилося, стало знову таким, як уночі при місячному світлі — допитливим і зацікавленим. Промовила:

— То дайте мені відповідь ще й на таке питання, воно мене завжди цікавило: яка, на вашу думку, дозволена міра особистого, авторського у творі?

На це питання я відповів не зразу. Дозволена міра особистого у творі?.. А хто має право давати мені такий дозвіл — читач, я сам чи ремесло? Треба подумати… Світ, який відтворює автор, звісно, чужий для нього, його спершу треба пізнати. Пізнати своєю спроможністю. Та як тільки він дається в моє особисте сприйняття, зразу ж стає моїм власним, а тому зовсім іншим, ніж дотоді, коли існував відокремлено від мене, — "з мого духа печаттю". Приклад? Колись я стояв на березі

Балтійського моря і не міг відірвати погляду від білого вітрильника, що при цілковитому штилі плавно йшов морською гладінню, ніби його вела незрима сила. Вітрильник малів і зникав у морській безвісті, та образ його залишався у моїй свідомості, ставав лише моїм, бо таким — легким, веденим невідомою силою — бачив його тільки я, і ще додавалося до його образу дивне почуття давнього знайомства з ним. Я довго не міг збагнути, звідки він мені такий близький, та враз із глибини пам’яті обізвалося в мені щемне пережиття прекрасного ще в дитинстві — було це враження від вірша Лермонтова "Белеет парус одинокий"; те моє пережиття наклалося нині на чужий предмет, привласнюючи його. І якби я був поетом і захотів оспівати цей вітрильник, то вклав би в нього не тільки нинішнє враження, а й дитяче пережиття прекрасного, спричинене читанням лермонтовської поезії, — й об’єктивний матеріал, пройшовши через мої почуття, став би еманацією виключно моєї творчої енергії.

— Усе у творі особисте, — відказав я.

— І ви хотіли б привласнити собі Франка, все його оточення й розпоряджатися цим матеріалом за своїми уподобаннями?

— Я хотів би подивитися на ті часи крізь призму свого світогляду й своїх почуттів. А хіба можна інакше?

Михайло Федорович таки не спав. Він урешті розплющив очі, погладив рукою їжачок сивуватого волосся, підвівся, потягнувся й сказав ніби сам до себе, хоч це стосувалося мене:

— А тепер пора шукати напис.

Наблизився до підніжжя Каменя, підняв руки, плигнув, і ми побачили, як він спинається вгору прямовисною скалою, мов вивірка, вставляючи ноги у видлубані заглибини, а руками хапаючись за виступи. Я завмер, затаїв подих: сходження на скалу без шнура здалось мені

хлоп’яцтвом, непотрібною бравадою; я прошепотів: "Він божевільний!" — і полегшено передихнув аж тоді, коли Михайло Федорович зник за зубчастою короною вершини Каменя.

— Він не хизується, — заспокоїла мене Адріана, — така його робота. На цих скалах Михайло вивчив кожен паз, заглибину, шрам — розгадав їх, виміряв, зарисував… Уявляєте, скільки часу довелось би йому затратити, якби кожного разу витягали його наверх шнуром?

— Але ж так можна й загинути…

— Добре, що ми не мали змоги бачити, як на ці скали спинався колись малий Франко… Учитель Верхратський, певне, так само, як оце щойно ви, завмирав зі страху, коли неслухняний учень на його очах робив подібні витівки. Правда, він не знав тоді, кого втратив би наш народ, якби хлопчисько зірвався зі скали…

Мене аж зсудомило від такого жорстокого припущення. Але ж могло так статися, — подумав я, — міг малий Мирон ще й до того померти від надміру почуттів під оборогом, коли "відвертав" град з полів на Діл, — чи знайшлася б інша людина, здатна замінити Франка?.. Мусила б знайтися: таких людей вимагала епоха. Назрівав перелом — старий бундючний світ тріщав, ламався; трагедія "Титаніка" була немов сигналом, символом краху прогнилого світу; люди, покликані розпізнати свій час, проаналізувати, вивчити його, виконували історичну функцію — розчищали плац в авгієвих стайнях імперій для діяльності нового революційного покоління, яке самі не завжди розуміли й, мабуть, тому покидали світ напередодні спалаху боротьби за свободу; особистості, рівні Франкові, народжувалися й до нього, як предтечі, досвітні вогні, квіти, яких в’ялили недосвітки; Шашкевич, Вагилевич, Головацький напевне розвинулись би в новому часі з провісників нового життя в його будівничих — епоха народила б іншого Каменяра. Та все одно мене зморозило саме лише припущення небуття Івана Яковича Франка, якому судилося стати учителем народу.

Археологи заворушилися: сонце піднялося над вершиною Каменя й зігріло дитинець. Підводилися, розправляли спини, кректали. Адріана почала роздмухувати ватру: підходила пора сніданку.

Михайло Федорович зайшов до дитинця з протилежного боку — крізь отвір колишніх в’їзних воріт.

— Ніде немає напису, — сказав. — Не знайшов жодного сліду. Якби був, давно хтось би помітив. То легенда…

Я прийняв його повідомлення спокійно, аж надто байдуже, ніби мене той напис ніколи не цікавив. Напевно, замітка в "Ділі" була фальшивкою, тоді всіляко велося. А може, покришилася скала… Хто знає? Та головним для мене стало те, що я його шукав і в пошуках зіткнувся з проблемами, цікавішими, ніж напис, — з сутністю вічних категорій: доброчесності й ницості, геніальності й бездарності, і зрозумів, що ці категорії — не випадки, а властивості людської психіки, які я зобов’язаний проявити на папері в зримих образах, щоб збудити в читача подив, зачарування і огиду.

Якщо мені вдасться цього досягти в романі з часів Франка, я буду вдячний і тобі, Адріано, за те, що допомагала мені в купальську ніч накидати чорновик.

Хтось у гурті археологів ударив пальцями по струнах гітари, і я ще раз почув любу моїй пам’яті мелодію пісні "Заграй ми, цигане старий", і знову в уяві промайнув образ Івана Франка, який у січні 1913 року після прочитання "Мойсея" в залі Ощадної каси в Коломиї попросив сина Андрія залишити його самого й, заклавши зболені руки за спину, подався вулицями і провулками шукати слідів своєї молодості.

Адріана роздмухувала ватру, закурився сизий димок — згадка про пережиту купальську ніч. Повернула до мене голову й спитала:

— То що ж у вашому романі буде найважчим — тим стрибком, який мав би подолати бар’єр невідповідності між вами і Франком?

— Осмислення поеми "Мойсей".

X

Іван Франко сидів у кріслі, опустивши на груди голову, а руки, всипані брунатним ластовинням, безвільно лежали на колінах; думаючи своє, він забув про гостей: думки були настільки його власними, що поділитися ними з присутніми не зміг би, навіть якби відчув таку потребу. Франка долали сумніви, які ні для Грималюка, ні для Стефаника сумнівами не могли бути, — тож запитувати він мусив лише в себе самого: чи має право в день сорокаріччя своєї діяльності стати на звіт перед усім народом як його вчитель?

А коли так, то що саме з його доробку повинно стати матеріалом для букваря, що — для підручника вищих шкіл, а який матеріал стане мірилом світової вартості його науки, бо ж від першого рядка до останнього вся його літературна продукція створювалася в ім’я однієї мети — вивести народ із сутінків на світло денне, де ясніють вселюдські ідеали, де пахне воля…

Франко думав: для того, щоб стати знаменитим поетом, досить "Зів’ялого листя"; ім’я доброго прозаїка завоювало йому оповідання "На дні"; написавши статтю "Література, її завдання і найважніші ціхи", він став видатним критиком; ученим його називають за працю "Варлаам і Йоасаф"; діти багатьох поколінь будуть зачитуватися "Абу–Касимовими капцями" — для закарбування свого імені в літературному процесі досить одного з цих творів; але ж на підставі жодного з них не назвеш себе навіть бакалавром усенародної педагогіки: праця національного Вчителя мусить мати вінець — твір, який би синтезував усі проблеми народного життя, був пройнятий людськими стражданнями й радощами, думками й мріями, став ніби валютним фондом у скарбниці

педагога. Чи написав я такий твір? А якщо й спотужився на нього і називається цей твір "Мойсей" — чи насправді він став тією золотою брилою, яка забезпечує вартість розмінної монети?

…Січневий ранок у Коломиї. Зал Ощадної каси набитий ущерть молоддю, робітниками, інтелігенцією, селянами. На сцені за столиком — Франко, поруч сидить син Андрій, він гортає сторінки невеликої книжечки; втомленим голосом, змагаючись із шемранням у залі, читає поет "Мойсея".

Публіка неспокійна, більшість із присутніх бачить Франка вперше. Пошепки перемовляються, та ось поет відвів від книжки очі й, дивлячись у зал, почав читати напам’ять притчу про терен, голос його подужчав, став лунким, і завмерли люди в залі, втямивши, що ці рядки для них і про них, що на сцені сидить вождь незахищених дерев, оберігати яких відмовилися і кедр, і пальма, і рожа, й дуб, тільки колючий терен погодився принести себе в жертву деревам, ставши їхнім сторожем при битій дорозі.

Зал слухав: уже вождь–терен безстрашно став супроти відступників, згинається під градом каміння, ховається в пустелі й дослуховується нашіптування підступного демона зневіри й таки зневірюється і падає лицем до землі, та ось почувся клич відважного пастуха Єгошуа, і підхоплюють той клич сто тисяч горл, — встає з–за столу терен–вождь, він зовсім на вождя не схожий, до жовтизни блідий, зсутулений, змучений сорокалітньою терновою службою народові, проте голос його міцний, і він глаголить: "Народе мій!.."

Стомлений Франко сідає в крісло, тягнеться немічною рукою до склянки з водою, та взяти не може, Андрій підносить її до батькових уст, напоює, і в ту ж мить у залі вибухає буря. Люди піднімаються з місць, вигукують: "Слава! Слава!"; при немічному старцеві виростає, мужніє народ, він готовий іти за своїм проводирем — настає мить, що перетворює в героїв лінивих номадів…

А коли в залі стихло і двоє дівчат піднесли Франкові лавровий вінок, він схилив голову в низькому поклоні й у ту мить побачив і почув: у першому ряду на колінах у матері–селянки завовтузився чорнявий хлопчик і запитав: "Мамо, то цей пан написав "Лиса Микиту"? Мамо..." Стрепенувся Франко, бо таких слів у цей мент не сподівався почути, бо поема, яку щойно прочитав, здавалось, перевершила все створене ним досі й уособила народ, та ось найменший паросток, його майбутнє, виростає на іншому творі; вістря розчарування діткнулось серця поета, зранило, та в тій маленькій рані враз зажевріло почуття великого щастя, із сумнівами змішаного: а що з моєї спадщини стане важливішим для людей — "Мойсей" чи "Лис Микита", який твір дійде до найглухіших закутків краю, який скоріше навчить людей добра і справедливості, який — потрібніший?

Народ не хоче розходитися, кожне бажає зблизька поглянути на Франка; хворий поет у супроводі Андрія й учителя гімназії Леонтія Кузьми пробирається вузьким проходом до дверей, на нього дивляться сотні захоплених, побожних і зажурених очей, Франко згинається під тягарем слави і власного чину й полегшено зітхає, коли утрьох виходять на морозне повітря.

М’яко, мов крохмаль, заскрипів під ногами свіжий сніг на вулиці Костюшка. Тихе порипування навіяло поетові щось дуже давнє й належне тільки йому одному — згадку про зимові прогулянки в Панчужний ліс до закожушеного інеєм старого дуба; ті нагуєвицькі мандрівки, які не мали свідків, завжди очищували його од життєвого накипу; Франко відчув, як втомився він людською присутністю, опікою, розмовами, він щемно забажав самотності й попросив Андрія і вчителя, щоб залишили його, він хоче поблукати вулицями сам — Коломия дає йому таке право.

Не чекаючи згоди, повернувся й пішов догори вулицею Костюшка; Андрій і вчитель Кузьма дивились йому вслід, вони з тривогою спостерігали, як лівою, сильнішою, рукою, заклавши її за спину, ловить Франко безвладну праву, врешті спіймав і, згорбившись та налягаючи на

ногу, подався далі й зник за рогом вулиць Костюшка й Крашевського. Тоді Андрій поглянув на Кузьму, кивнув йому головою й подався слідом за батьком.

Дивна полегша овіяла Франка, мов легіт у спеку. Відчувши себе самотнім, він випростався, йому захотілося розправити й руки, щоб аж захрустіло в суглобах, та вони мертво зчепилися за спиною й були йому непідвладні; тільки руки нагадували тепер Франкові про його немічну старість, а в грудях по–молодечому забилося серце й потерухою обсипалися з душі гнітючі думи й сумніви. Полегша була несподіваною, вона спустошила його; нових думок зібрати докупи не міг, їх уламки кружляли вихорцем попереду і втікали, немов літній чорторий по курній дорозі; хвилеве вивільнення від людей, обов’язків, опіки розслабило його, на душі стало легко, та водночас і порожньо, звичний до натужної праці мозок хапався за будь–яку мисль, щоб мати хоч сяку–таку поживу; Франко впізнавав ті мислі у вихорцеві, що віддалявся, проте вони були тепер чужі, не його власні, й він відпустив їх, знесилившись утримувати; звернув на Євангелицьку, а коли здалеку заблищало льодове дзеркало Рамлярівського ставу, всипаного чорними цяточками людських постатей — то сиділи над ополонками закутані в кожухи рибалки, — зголодніла пам’ять вхопилася за одну–єдину думку: все життя він мріяв мати свій ставок з рибами, була це найскромніша із скромних забаганка і примха, інших химер не мав, — але й ця не здійснилася.

А втім, був у нього ставок. Озерце. Франко випадково знайшов його ще в молодості, шукаючи грибів у Винниківському лісі біля Львова. У ярузі, зарослій з усіх боків непрочищеною молодою грабиною, на самому дні, спочивало воно, немов велике чисте око, обрамлене довгими віями очерету, живлене, певно, підземними теплими водами, тихе й непорочне; було те озерце глибоке й чисте, з білим піщаним дном, і не полохані, не ловлені ніким дивилися на світ, відкривши ротики, потішні верховодки, шугали зигзагами, немов по склі, табунці мальків, у глибині повисали, ніби невагомі, червонопері клені, із зеленої осоки визирали вусаті коропи, сонно позіхаючи чорними ротами, а на самому дні, зарившись у пісок, спочивав молодий сом, він міцно спав і, певне, по–

риб’ячому хропів, бо з того місця, де була занурена у дно його паща, злітали аж до поверхні білі крупинки піску.

Панувала над озерцем свята тиша. Франко роззувся, підкачав штани — він добре вмів ловити рибу руками, за якусь годину тут зостануться тільки мальки, — ступив у воду, і побрижилося водяне дзеркало, риба причаїлася на дні і в осоці, ховатися ще не вміла, й здалось тоді Франкові, що риба ця ще надто молода і гріх її виловлювати, гріх полохати святий спокій довкруж відлюдного озерця. Він вийшов з води і, тихо скрадаючись, вибрався заросляком з яруги; озера згори не було видно; втішний, що має свій власний став, Франко потаємно вийшов з лісу, постановивши прийти сюди з товаришами на банкет, коли стучніють і коропи, і сом.

Солодко пестила втомлений мозок згадка з молодості, та вже й тривожила, бо добиралася до того часу, коли він з друзями прийшов удруге до таємничого озерця; Франкові не хотілося тепер про те згадувати, він тішив себе пам’яттю про чисту сльозу землі у винниківській ярузі й виходив Євангелицькою до Рамлярівського ставу, щоб там постояти біля рибалок.

Та по дорозі наткнувся на мур — добре знайомий, але в цю мить забутий, той високий мур затискав собою чорний будинок із сліпими, затуленими кошницями вікнами; а тоді думки, що відлетіли були з вихорцем–чорториєм, вернулися тучною хмарою й покрили його всього.

Була це коломийська судова тюрма.

Хотів вернутися, та ноги самі понесли його, немов по зледенілій похилій площині, до муру, опиратися не мав сили, з розгону вдарився плечем об сизу від паморозі кладку муру — чи то справді слизька була дорога, чи тюрма, впізнавши свою колишню жертву, знову затягала її в свою чорну утробу; Франко з жахом відчув, як підкрадається до нього приступ душевної хвороби. "Чому я пішов сам, без Андрія! Мені не

можна ходити самому, я можу тут упасти й замерзнути під брамою тюрми, а тоді скажуть недруги лукаві: то було його призначення, з чого почав, тим і закінчив". Франко натужувався, щоб відірвати себе від муру, та мур держав його, немов магніт металеву кульку, й відчув поет, як він ураз розполовинився і стало їх два: один — юнак у форменій академічній куртці, з чорним метеликом під шиєю, з м’якими рудими вусами й пишним хвилястим волоссям, а другий — сивобородий старець з суворо закроєними вустами й вірлиним поглядом очей, у рожевій хламиді, гордий і стомлений; в одному Франко впізнав героя свого оповідання "На дні" — Андрія Темеру, а в другому — пророка, ожилого з мармурової статуї Мікеланджело в римському соборі Кайданів святого Петра.

І один, і другий були його часткою, витвором, дітищем, але не ним; вони, до того ж, заперечували його фізичну сутність, бо створені були для того, щоб жити після смерті автора; вони заперечували й один одного, бо мусив загинути Темера, щоб народився Мойсей.

Франко впізнав Темеру і схлипнув з радості — так плаче осиротілий вітець, побачивши уві сні своє померле дитя; Франко вмить втілився у нього, відчувши пекучу жагу молодості; йому самому дивно стало, що він не боїться — ні, навіть бажає зайти ще раз у смердючу камеру, в якій сидів більше тридцяти років тому, й розпочати знову своє сходження від прогнилого матраца на тапчані в колишній судовій тюрмі до підніжжя з білого каррарського мармуру, на якому височить мікеланджелівський пророк. Франко розумів, що це блюзнірське бажання, що навіть він сам не має права допускати й думки про можливість нинішнього ув’язнення Франка, та й нереальним було б це бажання, бо той, кому велено стояти на п’єдесталі, не може одночасно гнити в тюрмі; але він хотів ще мить побути в іпостасі Темери, й утримала його в ній надлинула враз тиха мелодія, така знайома й рідна, мов жебоніння весняного струмочка біля вітцівської хати, — Франко прислухався, упізнав і зовсім не здивувався, що крізь десятки кварталів і крізь десятки років так виразно долинає з ресторації Ціти мелодія Воробкевичевого вальсу.

Злились тоді два образи, на які він розполовинився — Темери й Мойсея, — в один, його власний, і знову Франко впізнав себе — старого й змученого, спертого плечем до стіни коломийської тюрми; він мусив іти звідси, та не мав сили відштовхнутися від муру, і тут йому на допомогу прийшла з прірви минулого жінка, яка ніколи не старіла, молода попадя з Белелуї — Ольга Озаркевичева. Вона підійшла до муру, подала коханому руку — рука у Франка стала сильною й цупкою — і тихо вивела з пастки на замерзлий Рамлярівський став. "Воскресни, мій тихий раю, моя туго молода", — прошепотів Франко, й вони пішли по міцному льоду; рибалки зникли з Рамлярівки, щоб не заважати любові, яка, виминаючи зрадливі ополонки, проходила своїм останнім шляхом у хвилинах щастя золотого.

Я хочу забути… Ти знаєш те зілля, воно росте всюди на луках, розварений його корінь, мірно зажитий, поволі вбиває тіло, відбирає ясність мислення. Я заварив його й донині тримаю у плящині: вперше хотів випити, коли ти вийшла заміж, удруге — коли пам’ять покидала мій мозок; я не зважився це зробити, та хтось таки напоював мене: недавно я дістав із шафки ту плящину, глянув — отрути зосталося на денці; видно, життя само розмірено вливало в мене той напій, щодня підносячи до губ моїх затроєний пугар".

"Як ти змучився, Івасю… Скільки зморщок на твоїм чолі, скільки ран у твоїм серці… Ти з романтика став пророком; яке щастя, що не послухався моїх порад, не покинув святого діла — ким би ми були тепер без тебе? Хто ж після мене був провідною зіркою твоїх змагань?"

"Ти… Ти була завжди тією межею, до якої я простував працею, вірністю й чесністю. І зосталась".

"Добре, що ти не вбив свою мрію. Може, для неї мене призначив Бог. Нічого більше я не змогла… Та хіба цього мало? Кого б ти любив, якби не було мене? Ти б розпорошував своє жагуче почуття, маліючи й розтрачуючись марно… Та була я — твоя любов, і ти йшов весь час до

мене, як у свою будучність, і постарів у ній, я ж, бачиш, залишилася молодою, бо в мене тієї будуччини не було".

"Якою ти стала б, якби розділила зі мною життя? Покажись мені, старенька Олю".

"Нізащо… В мене залишилася одна мета — зберегти в тобі свій молодий образ, я все роблю для того, щоб не постати перед тобою в шрамах мого життя. Яка це мука — проходити повз тебе, бачити й не признаватись, та в цьому сенс мого існування. Я повинна до твого скону бути тобі Лелією. Прости… Ти ж сам просив: "А як часом послабне моя сила, і серце в груді біль зціпить пекучий, і людська злість зморозить кров у жилах, то човник м’я перенесе летючий — твоя любов підніме м’я на крилах, аж поки вал не зломиться ревучий".

"Спасибі, Олю. Твоя любов і нині при мені. Без неї я не зміг би жити".

"Тебе сьогодні здолали сумніви, Івасю, тому я й прийшла. Після останньої нашої зустрічі в Коломиї ти більше не бачив мене. Ти попрощався зі мною й поїхав до Березова, а звідти привели тебе в цю тюрму, щоб тут Темеру перекувати на Мойсея. Так тобі було призначено. Ти не каєшся? Ні… Тож не бійся; поглянь ще раз на свою школу — звідси почався ти".

Стихла мелодія вальсу, зникло солодке видиво, Франко оглянувся. Довкруж над ополонками чапіли закутані в кожухи рибалки, ніхто не звертав уваги на похилого дідуся в чорній баранячій кучмі й довгополому пальті, він стояв посередині замерзлого Рамлярівського ставу й дивився на тюрму, що бовваніла поряд.

Ніби вчора… А мені було всього двадцять чотири роки, коли я тут пірнув на суспільне дно. Було страшно? Так… Три місяці я скнів у підвалі завдовжки в шість і завширшки в чотири кроки. Дев’ять душ у камері.

Слизька долівка, густе затхле повітря, смердючий кібель і маленьке віконце вгорі, крізь яке навіть неба не видно.

Тут був убитий мрійник Темера, душу якого роз’їдали сумніви: а може, наша боротьба — одна велика помилка, може, наша праця ні на що не потрібна, може, ми прокладаємо свою дорогу поза вселюдською магістраллю, а нові покоління підуть зовсім не туди, куди ми справилися йти, і лишать нас набоці пам’ятником безплідних змагань?

Убив Темеру темний плебей, який мусив спершу впитися невинною кров’ю й аж потім втямити, що не можна вбивати своїх проводирів; та прийшов до тюрми добрий чарівник, тричі спалив розкладене сумнівами й неміччю тіло мрійника, з попелу воскресив нову силу — і здивувалася тоді зима, що на цвіт дрібний у неї немає сили, й загримів грім, віщуючи благодатну пору воскресіння, й зродився дух, що тіло рве до бою.

Плакав колись на тапчані Темера, розбитий соромом немочі й непрогляді, і не раз потім ридав Мойсей, падаючи обличчям до землі, та йому вже було дано зір: він зумів побачити нове покоління, яке піде в мандрівку століть з печаттю його духу.

Невже тут, у цій цитаделі темряви, зродилась у мене думка написати поему про народ і вождя? Можливо, але як же довго йшов я до неї!..

Втім десь недалеко заталаніли дзвіночки, почувся тупіт кінських копит, завищали полоззя саней: від білих касарень, що заховалися за двома рядами тополь, у бік ставу мчала санна карета. Передзвін розбудив Франка із задуми, він поглянув на небо: сонце, описавши низьку зимову дугу, осідало до заходу в морозний сизий туман — настала обідня пора. Франко повільною ходою подався до берега; він зайде до ресторації Ціти пообідати, сяде за той самий столик, за яким колись сидів з Ольгою і її чоловіком, ще раз побуде в тому залі, в якому відтанцював з коханою останній вальс…

Санна карета стрімко наближалася, правив кіньми статечний пан у лисячому хутрі, він по–молодецьки вимахував плетеним карбачем, повйокуючи; поруч з ним, закутана в бараницю, сиділа молода пані, вона лунко сміялася в унісон з таланінням дзвіночків, почеплених намистом на кінські хомути; карета мчала, огинаючи став, у напрямі тюрми.

На озері зчинився раптом гам і крик; Франко в тривозі оглянувся — чи хто під лід не провалився? Здається, ні, бо рибалки, покинувши снасті, біжать дружно до берега, летять, мов на пожежу, на бігу скидають з себе кожухи, переганяють один одного, а допавши врешті до дороги, волають: "Ясний архікнязю, найясніший владико, живи нам на добро!"

Франко зрозумів: це виїхав на прогулянку Карл Франц Йосиф, який з архікнягинею Зітою прибув до Коломиї на зимовий відпочинок: в Баденсбергу, німецькій колонії на окраїні міста, мав він свою віллу. Від швейцара готелю Франко наслухався про нього чимало цікавого. Той не міг нахвалитися, який простий і щирий архікнязь: на своєму самоході виїжджає до Ворохти й на трасі між Делятином і Яремчем набирає в самохід гуцулів; молода архікнягиня потішається з наївних хлопів, які ніяк не можуть повірити, що самохід їде сам, без коней… Якось архікнязь забажав побачити гуцульське весілля, то йому спровадили з Космача молодого й молоду з дружбами й дружками — прибув весільний кортеж на сивих конях, шлюб давав у малій церкві отець Русин; Зіта не могла натішитися весільним ритуалом милих тірольців Сходу, Карл вдоволено оглядав дужих мужиків — потенційних захисників вічної імперії. Страх як любить архікнязь оборонців краю: перед тим, як їхати до ресторації на обід, повертає до касарень, щоб поглянути на рекрутську муштру; він такий добрий, що й тюрми не минає, сам заходить до камер, вислуховує скарги в’язнів, а пані Зіта щоп’ятниці їздить на базар, купує в селян сметану й бринзу і подвійно платить. "Доброго будемо мати цісаря!" — розчулювався перед Франком швейцар.

Рибалки, щойно сонні й байдужі, зайняті лише ловом риби, стають ураз активною громадою, вигукують: "Слава! Слава!"; а Франкові перед очима постає переповнений зал Ощадної каси, у вухах лунає ця ж осанна; архікнязь жбурляє у натовп жменю жовтих монет — раз, потім другий, рибалки колінкують, визбируючи гроші, а перед очима у Франка — спраглі люди, які ловлять кожне його слово; то де справжнє, що справжнє, хто володарює нині людом — співець чи тиран; що потрібніше народові — слово чи оцей карбач у руках архікнязя і мідяки в снігу?

Глипнув архікнязь на діда, що стояв збоку, дивлячись, як рибалки порпаються у снігу, люто зблиснув очима, стрельнув пугою, рвонули коні з місця, й стрілою полетіла карета в напрямі тюрми.

Рибалки повставали, одягли кожухи і, втішені й святкові, вернулись до своїх ополонок. Франко стояв на обочині дороги й ловив за спиною лівою рукою праву, а спіймати не міг. Він знову подумав, що не можна йому залишатися без Андрія, чув, що слабне, а може, то дошкулював голод; треба чим швидше дістатися до ресторації й випити хоч би гарячої кави… Відзначити тріумф? А де відсвяткує свою славу архікнязь?

…Тож який твір усе ж таки спричинився до мого тріумфу, якщо я вже зважився так назвати мою нинішню зустріч з коломиянами в залі Ощадної каси, — "Лис Микита" чи "Мойсей"? Та ні, не можна ставити на шальки різні за матеріалом речі в однакових порціях: є залізо й дерево, камінь і золото — все це потрібне для будівництва замку, проте золотий шпиль на ньому можна поставити аж тоді, коли готова споруда; я написав багато творів, але "Мойсей" у мене один, і я йшов до нього все життя.

А може, не варто було проторювати такий важкий шлях до поеми, яка всмоктала в себе стільки моєї енергії; може, замість неї, краще було написати десять, двадцять творів, доступніших народові? Що важливіше на сьогоднішній день — популярна наука, яка споживається відразу й виковує честь, сумління, розум з методичністю букваря, чи філософія політики, до якої народ повинен тягнутися десятками літ,

виростаючи з регіональної інфантильності до державного змужніння? Чи окупила себе одна поема, створена ціною замучених у лоні поета дітей, кістяки яких жовтіють тепер на дні його душі, немов ті висохлі останки риб у білому піску замуленого винниківського озерця?.. Я все життя мріяв мати свій ставок з рибами, я мав його, та коли повернувся з далекого плавання за великою здобиччю, то застав у ньому тільки трупи…

Коли почалася моя погоня за китом? Тут, у Коломиї? А може, ще раніше? Коли я уперше почув грім, який потряс найглибші основи гір? Хіба не тоді, коли ще хлопчиком лежав під оборогом і вчував згущену музику стривоженого передгроззям лісу, перетворену на людські слова "рани–рани–рани", коли я, не зазнавши ще болю ран людських, дізнався враз, що вони є, й тоді ж побачив злих велетнів, які один одному з Долу до Радичева по небу сокиру передавали, щоб завдати людям тих ран, і розпочав поєдинок з ними?

А може, пізніше, коли виплекував у серці ідею — знайти скарби Довбуша, вибудувати за них народні школи, підняти хліборобство, започаткувати промисли, виховати робітництво й інтелігенцію, й наївна ідея відтоді почала реалізуватися в тяжких пошуках тих скарбів у душах людей, і я знаходив і записував їх номінал у книгах — їм же для науки?

А може… Я шукав всеосяжного образу, в якому хотів утілити думку, що історію творять маси, проте маси складаються з одиниць, з яких кожна вносить частку свого лету, — і мусить хтось один спрямовувати той політ, а хтось мусить і терном стелитися внизу, захищаючи людей, що набираються сил для творення великих перемін. Який образ у спромозі розкрити цю філософію: Данила, Митуси, Бояна, Ісуса, Магомета, Мойсея?

Я шукав, а озерця висихали й кришилися звапнілі кістяки неспійманих рибин, замулювалися чисті води, заростали квасним зелом, та попереду я бачив море і йшов до нього — до твору, який мав стати підсумком всього мого життя, моєю сповіддю, напуттям і покутою.

О, як легко було Коцюбинському так парадно висловитися: "У своїй убогій хаті він сидів за столом босий, плів рибацькі сіті, як бідний апостол, і писав поему "Мойсей"... Мій добрий друже, не варто було вдаватися до таких вигадливих образів — сіть для риби і сіть для сердець. Так не було. І хата моя не убога, і босоніж не ходжу, і ніколи не вдаю з себе апостола, а якщо й плету сіті, то тоді, коли відпочиваю й не пишу нічого.

Для "Мойсея" я жив п’ятдесят літ, а працював тридцять, і все, що мало бути потім втілене в образі, імені якого я ще не знав, судилось мені пережити самому. Я не взявся за перо, доки...

Холод морозив обличчя, намерзали бурульки на вусах, обтягаючи їх донизу, двоповерхова Коломия йшла назустріч Франкові Ринковою площею, замкненою торговими рядами, ратушею і прикрашеним масками римських патриціанок жовтим будинком, на другому поверсі якого розміщалася фешенебельна ресторація Ціти.

Доки — що?

"Як ви можете сподіватися, — сказав Франкові намісник Бадені, — що після того, як у залі львівської ратуші на багатолюдному зібранні ви назвали бунтівника голосом народного сумління... що після того я дозволю вам зайняти в університеті кафедру, з якої ви мали б можливість безкарно проголошувати шкідливі для імперії ідеї? Ви не могли кілька днів почекати з тим ювілеєм Драгоманова?"

Здається, тоді я вперше зрозумів, що настала пора комусь одному з усього мого народу виступити вперед, щоб спрямувати його похід до свободи, і це маю зробити я... Своєю відповіддю я викликав на поєдинок сильнішого за мене ворога; знав, що на мене посиплються удари, які треба буде витримати, мало того — що я сам спрямую їх на себе, накличу, щоб розпочати бій.

"Ще не відомо, що важливіше, ваша світлість, — моє викладання в університеті чи використання привселюдних трибун для проголошення ідей радикальної партії... Та не в цьому річ: якщо послухатися вас, то все життя доведеться мовчати: нині побоїшся втратити посаду, завтра — що не запросять на бал, післязавтра чекатимеш на орден. А потім, коли нащадки спитають, що ми робили протягом свого життя, нам доведеться відповісти одним словом: боялися".

І як тільки я зважився вийти вперед, ті удари посипались на мене один за одним — щедрі й нестерпно болючі; мені довелося зрозуміти, що мій проводир — то не ліванський кедр, розлогий і пишний, а наїжачений колючий терен, якому призначено виповзати на узлісся, першому приймати удари рубачів, бути топтаним, зневаженим, якому ніколи вже не заховатися в затінок, він мусить витримувати стужу й спеку, розцвітати в заморозки й плодоносити терпким плодом...

На переломі 1896–1897 років на мене, мов на жебручого старця, напали два пси — вибори й хвороба. Я кілька місяців не виходив з темної кімнати, диктуючи дружині "Мій Ізмарагд" — записував у притчах досвід свого життя. А тим часом виборці четвертої курії округу Перемишль — Мостиська йшли голосувати за свого посла до парламенту — Івана Франка; мені потрібна була трибуна, та Бадені й цього разу не допустив мене до неї... Повз мої вікна жандарми гнали до тюрми збитих до крові селян у кайданах, хто встиг втекти від урн — забігав до мого помешкання, щоб заховатись; мої сподівання на співпрацю з польським панством розвіялися, в пресі мене назвали Валленродом, який підступно втиснувся в польський стан, щоб шкодити ізсередини, а тоді я кинувся на своїх противників з двома статтями. "Ви самі Валленроди, — вигукнув я в статті "Поет зради", в люті своїй посягаючи на польську святая святих — Міцкевича, — і ваші пророки годують покоління отруйними плодами, вважаючи зраду патріотизмом!" Можливо, й переборщив, та не шкодував — я і своїх — звернувся й до українських псевдопатріотів із статтею "Дещо про себе самого", щиро признавшись, що не люблю ні їх, ні їхньої Русі. Колись так Петро Чаадаєв накинувся на своє оточення у "Філософських листах", різниця лише та, що його слухали дами,

обвішані брильянтами, сенатори й генерали, а мене — селяни, робітники й студенти, і не вони злякались моїх слів, а правовірні українські обиватели. Отож Юліан Романчук назвав мене Геростратом, а вшехпольські паничі віталися зі мною на вулиці голосним "тьфу!"

Та найбільше заболіло й болить досі інше… Здавалось, ніщо не могло роз’єднати дружбу між сином коваля з Нагуєвич і селянським сином з Куяв Яном Каспровичем. Рани наші сльозилися однаковим болем; його родаків на Познанщині онімечували пруссаки, а в Галичині шляхта ополячувала моїх братів, і він, і я запізналися в юності з тюремним комфортом; і позичав він мені фрак на габілітаційну лекцію, і кумом був, а коли ми з Каспровичем і Трушем вибралися нарешті до Винниківського лісу…

Єдиний Каспрович знав, що означала для мене та моя маленька радість — потаємне й чисте, мов сльоза, озерце з рибами: я розповідав йому про молодого лінивого сома, що хропе в білому піску, про червоноперих кленчуків і вусатих небоязких коропів у осоці; Каспрович уважно вислуховував ті мої розповіді й усміхався, радіючи моєю втіхою, і коли ми одного літнього дня, раніше вийшовши з редакції, подались–таки до Винниківського лісу, він, побачивши на другому боці вулиці Івана Труша, покликав його: "Ходи з нами, намалюєш Франків ставок…" У лісі я з тривогою в серці пішов попереду: хоча б не зблудити, скільки років минуло відтоді, як я знайшов те озерце; ми пробиралися крізь грабовий лісок, він був прочищений, і це мене до решти стривожило: сюди вже приходили люди! Ми сповзали крутим спуском донизу, я вдивлявся, та не бачив синього дзеркальця; побіг по дну яруги і врешті зупинився над великим кругом рудого гірчака, що покрив дно колишнього озерця; береги довкола осунулися, а на брудному піску виднілися розпластані кістяки риб… Уперше тоді затовклися в моїм мозку слова: "Тату, тату, нам зимно тут, зігрій нас, лиш дихни теплом, що з серця йде!.. Де я тепла візьму вам, небожата?.." Я схилився до Яна, він узяв мене рукою за плече, стиснув, і в моїм серці вгамовувався пекучий жаль…

Після публікації статті "Поет зради" я зайшов до редакції "Kuriera", та не встиг дійти до свого робочого стола, як ображені польські патріоти повставали, один сказав: "Pan tu nie masz miejsca"[72], і з усіма вийшов до сусідньої кімнати й Каспрович…

Я гамував свій біль пером, накликаючи на себе нові лиха; виповз терном на узлісся, назавжди перемінившись у нього, і в ліс мені не було вороття: мусив своїм колюччям захищати той ліс і себе — я йшов до твору, який мав розкрити й виправдати мій чин.

"Усі ми плем’я сонне і боляще…" "Я з тих, що люд ведуть, мов стовп огнистий…" "Ненавиджу вас всіх і бриджусь вами, ви парфумовані плебеї в фраку…" Я писав поему "Похорон", а знав, що має прийти до мене твір розважніший і глибший. Я записував до блокнота фрази, які навіювалися передчуттям бурі: "Степом проходила буря, та в тій бурі не було Єгови… гуркотів грім, та в тому громі не було Єгови…" Хтось нашіптував мені біблійними словами: "Не можна бачити тобі лице моє, не житиме людина, що бачила лице моє" — я чув, як наближається до мене божество творення, і я бажав його уздріти ціною життя. До мене добиралася недуга, ночами притишені голоси провіщали мій кінець, і я приймав віщування… У мене й сьогодні немає страху перед смертю: в людства відмирають тільки зношені клітини, й оновлене енергією тих клітин людство стає сильнішим і безсмертним; я просив у мого бога творчості дати мені час і снагу написати свій найкращий твір — ціною подальшого життя. І коли це сталося, божество почало нещадно відбирати в мене плату, залишаючи на дні душі черепи стовчених мрій, кістяки нездійснених планів, трупи обманутих надій. Чи окупив я ці жертви "Мойсеєм"?

Думки, які ще якусь годину тому, підхоплені грайливим вітерцем, втікали від Франка, даючи відпочити його мозкові, тепер, відбившись від тюремної стіни, невідступно йшли за ним, гоготіли, вкривали хмарою. Франко втомився думати, до того ж замерз: з Ринку потягло холодним вітром, ураз захурделило. Біля входу до ресторації заступила йому дорогу чиясь постать, Франко обійшов її, відчинив двері; з ресторанного

вестибюля потягло теплом і лоскітливим запахом кави. Важко піднімався сходами наверх; біля гардероба зустрів його кельнер, холодно вклонився й повідомив, що ресторацію за півгодини замикають; кельнер поводився зверхньо, проте великодушно погодився подати філіжанку гарячої кави.

Франко струшував із себе пальто — кельнер не квапився допомагати; пальто впало на підлогу, й аж тоді потеплів у кельнера погляд — він підняв пальто, зняв з клієнта шапку: "Вибачайте, пане Франко, ледве впізнав: ви весь у снігу. Сьогодні бачив вас у залі Ощадної каси, йшов–єм на службу, а народ туди валив, я думав, що то загостив вельможний архікнязь, то вже і вас трохи послухав. Ви дуже подалися, на радикальному вічу, з десять років тому, виглядали–сьте ліпше. А що вже народу, пам’ятаю, було тоді — і все репаний мужик, якому враз отворилися уста: простіш хлоп став поруч з вами за трибуну й пророкав революцію… Я не бунтар, пане Франко, але той здвиг захопив був і мене… Сідайте, сідайте, я зараз подам каву, та засиджуватись не зможете, це вже від мене не залежить, — кельнер був збентежений — відходячи, бурмотів сам до себе: — Що за день на такі гості, що за день?"

У ресторанному залі було мертво. Не тихо, а мертво. Вікна завішані білими шторами, біля входу став непорушний, мов статуя, метрдотель, на столах у вазах червоніли сухі безсмертники. Франко сів за той самий столик, за яким сидів колись з Ольгою; на столику теж мертвотно красувалися цвинтарні квіти. "Кого це ними вітають? Таж не мене". Франко силкувався викликати в пам’яті мелодію вальсу Воробкевича, щоб іще раз згадати останню зустріч, але не воскрес жоден тон, не зринула жодна рисочка образу коханої — все вмерло в цьому залі, прикрашеному похоронними квітами.

Схилив голову, і на мить йому здалося: він приїхав у Нагуєвичі, щоб підняти з дна криниці ключі, які опустив на дно ще дитиною, — може, вони повернуть йому здоров’я. Стоїть над криницею, до останньої рури засипаною глиною; люди чомусь поховалися по обійстях, хоч і впізнали

Яся Франка; і враз над ним у високості зареготав велетень, з яким він колись став на прю: "А що, всихаєш? Бо не знаєш, як вийти з нетрів, у які я тебе загнав! Тобі здавалося, що ти переміг мене, а я відібрав у тебе ключі, і ти ніколи не вийдеш з клітки твоєї гордині на волю, все умре разом з тобою, жодне слово не випорсне, бо ключі там, під дванадцятьма рурами, повними глевтухи. Ти хочеш, щоб люди розкопали криницю, а вони он ховаються — бо хто зважиться добувати воду, в яку вдарив грім? Та вода може стати вулканом, а народ хоче жити в спокої! О, якби ті ключі хтось відкопав, то повернулась би до тебе й до людей колишня сила!"

"Брешеш, — прошепотів Франко, — хоча й довго вже втішаєшся з нашої немочі… Ти реготав наді мною і над усім народом десять літ тому, коли на Стрілецькій площі у Львові військо розстрілювало демонстрацію мулярів і лилася кров, а в моїм серці зродились тоді віщі слова, які вирвалися з тюрми моєї душі на волю й перестали бути моїми, і народ повірив у них, жити ними почав: "Ще момент — і прокинуться всі з остовпіння тупого… задуднять — і пустині пісок на болото замісять", — тоді народився мій "Мойсей", і я переміг тебе, злий вороже!"

Кельнер подав каву, нагадавши Франкові ще раз, що за півгодини ресторацію замикають.

Що можна згадати за півгодини — як прийшов до нього образ Мойсея?

Це трапилося дуже просто, в одну мить, тільки йти до нього треба було все життя.

…Мозок натруджено працював, почало мучити безсоння, вночі причувались то скрадливе стукання у вікно, то теленькання дзвіночків або ж бренькіт мухи в павутинні, — світ наповнювався хаосом звуків, і були вони то гнівні, то благальні; поетові потрібні були ті й ті: громові — для заскорузлих черствих сумлінь, благальні — для зневірених душ; він

збирав їх усіх до скриньки своєї пам’яті, там вони складалися в рядки, з яких виліплювався образ провидця, імені якого поет ще не знав.

Франкові потрібен був поштовх, чиясь порада, та ніхто не наважувався втручатися в його світ: нещадні удари зробили Франка замкнутим, відлюдькуватим, і лише Труш, метушливий і безпардонний, умів виводити Франка із шкаралущі самотності; Франко не раз говорив молодим поетам: "Ви сердитеся на Труша за те, що він є, але уявіть собі на мить, що його нема — як ви розлінивіли б!"; Труш якось прийшов до Франка й витягнув його з хати — на малярську виставку в Народному домі.

Тут я знайшов те, чого так довго шукав. Із фронтальної стіни виставочного залу глянув на мене пророк, який сходив із скелястих гір з кам’яними скрижалями у високо піднятих руках. Сповнений незламної волі старець, освітлений сонячним промінням, твердо ступає кам’янистою дорогою — обличчя натхненне, в очах гордість і впевненість, а біля його стіп звивається змія — символ мудрості.

Була це картина Корнила Устияновича "Мойсей".

Я нарешті знайшов символ. "Схиліться, небеса, — проказав біблійний пророк, — і ти, земле, слухай слова з уст моїх. Нехай же як дощ ллється наука моя, як рясні краплі на траву, як буйна злива на гаї..." Я відчув, що устами цього пророка зможу звернутися до свого народу, який повинен мене вислухати: я ж весь вік свій, весь труд тобі дав у незломнім завзятті... Впевненість Устияновичевого Мойсея сходила на мене, я ще раз окинув оком монолітну постать пророка з голови до стіп, і в ту мить побачив, як заворушилася змія, змінивши враз свою мудрість на підступність, засичала голосами Датана й Авірона: "Чого тобі ще треба від людей, іди від нас. Хіба мало тобі, що ти нас вивів із землі, медом і молоком текучої, з теплого затишку — в голодний степ, де кожного дня треба натужувати мозок у пошуках поживи, мало тобі, що розбудив нас із солодкої дрімоти й примусив уздріти нашу убогість, — ще хочеш і

панувати над нами?" І кинув мій Мойсей, зрозпачений і зболений, об землю скрижалі, й розбились вони вдрузки…

Я ще раз глянув на картину і вже не вірив більше образові Устияновича. Так просто й без мук, почувши глас Божий, пішов його Мойсей на гору Сінай, узяв готові скрижалі з написаними на них заповітами й, не додавши до чужої мудрості ні краплі своєї мислі, в поті чола зродженої, віддав їх людям, а люди безмовно увірували Мойсеєві й подались за ним одностайно в країну благоденства. Неправда це. Де ж печать труду на пророцькому чолі, чому не похилилась у нього спина після довгого й важкого ходу на Сінай, куди поділися враз Датани й Авірони — уособлення рабської покори, заздрості, лінивства й злоби? Самі вступилися Мойсеєві з дороги, розтанули під отим сонячним промінням, що так щедро ллється на праведну землю з–над скелястих гір?

О ні! Не встигне ще пророк узяти ті скрижалі з вибитими на них словами, що закликають проливати кров і піт за волю, як підуть вони, темні й страшні демагоги, топтати їм дане долею благо, і аж тоді, коли розіпнуть пророка, перелічать йому кості, розчавлять, відберуть силу тіла й духа, аж тоді втямлять, що без проводиря жити не можуть, і лише після його смерті почнуть збирати кусні розбитих таблиць, складати їх докупи й відчитувати пророчу науку.

Ні, не таким буде мій Мойсей: за життя він згорбиться, зігнеться, тричі зневіриться, скрижалі в серці заховає, щоб не пропали, допише їх останніми краплями крові свого серця й залишить на горі Нево, щоб тоді, коли по його слідах підуть розбуджені ним люди, мов за матір’ю діти, могли знайти їх і набратися з них сили й віри перед битвою.

Так подумав я й вирішив поїхати до Італії, щоб побачити інший образ Мойсея — твір великого Мікеланджело.

…Уже мій поїзд мчить з Туріна до Рима через Геную й Пізу. З одного боку — Тірренське море, з другого — Апеннінський хребет, що зламується донизу терасами, на яких італієць викохує в жовтому супіску оливи й виноград, і супроводжують мене старовинні замки–кастелли, що увінчують вершини гір.

Їду в переповненому вагоні другого класу. Поруч зі мною чужі люди, проте чужості їхньої не відчуваю. Італієць привітний — без комплексу настороженого осадника, зовсім не схожий на польського шляхтича у Львові, відсутні в ньому й упокореність та запобігливість пригнобленого. Він почувається на своєму місці й не припускає навіть, що його присутність тут не бажана або що він людина другого сорту.

Рим. Спершу йду оглядати старовину. Форум Романум — розрите гробовище республіканського Риму, недогризок давнього життя. Колізей — краса руїни Риму імператорського, місце шаленого людського божевілля — вражає мертвим спокоєм. У Капітолійському музеї стою перед скульптурою галла; він лівою рукою обнімає мертве тіло коханої, яку тільки що вбив, а правою — перед обличчям римського завойовника — проколює собі мечем горло. Хто позував скульпторові, які жахливі сцени мусив він бачити? Прославляв перемогу римлян над варварами? Але ж ні, переможений галл — упертий, незламний. Невже митець, прозрівши перед кінцем світового панування Риму, визнав за новою силою величність і благородство? Ось прийде такий вродливий і сильний варвар і розтрощить непереможну, здавалось, імперію…

По крамницях — торги хрестами, образками, чотками, ляльками в червоно–жовтих убраннях папських гвардистів, алебастровими фігурками Мойсея…

Мені треба побачити живого мікеланджелівського пророка.

Спочатку йду до Ватікану. Ось яка вона, цитадель, з якої напливали до нас і "місія", й "чума". Як розгледіти її крізь зібрання шедеврів мистецтва? А таки через мистецтво.

Розписи Мікеланджело в Сікстинській капелі — крик протесту проти церковних пут; "Страшний суд" на олтарній стіні — документ конфлікту вільної творчості з церковщиною... На правій стіні — сцени з життя Мойсея, розписи Сандро Боттічеллі "Мойсей на Хориві" та "Покарання Датана й Авірона". Біля жертовника народ закидає камінням зрадників. Це станеться після смерті Мойсея: задуднять і пустині пісок на болото замісять, Авірона камінням поб’ють, а Датана повісять...

І врешті — собор Кайданів святого Петра. Скульптурна фігура Мойсея владно зупинила мене, я стрепенувся перед поглядом вождя; переді мною — не камінь, а жива людина титанічної сили й непогамовної енергії; Мойсей сидить на низькому п’єдесталі в благородній величавій простоті.

Великий майстер, коли вирізьблював його в каррарському мармурі, мав двадцять п’ять літ. Він втілював у ньому свій молодий геній і силу свого покоління, народженого Ренесансом. Камінь мусив ожити. Закінчивши роботу, Мікеланджело побачив перед собою живого пророка й заговорив до нього. Та Мойсей мовчки дивився на свого творця, ніби докоряв йому за те, що через тисячоліття примусив його знову ожити й знову мучитись своїм призначенням. Розсерджений скульптор ударив його по коліні молотком — той слід на мармурі залишився донині — й закричав: "Заговори ж до нас нарешті!"

Але й це не був мій Мойсей. Я удвічі старший від Мікеланджело, мені п’ятдесят, мій Мойсей повинен бути теж удвічі старший.

Він утомився. І вивів Єгова його з рівнин Моава на гору Нево, на вершок Пізгу, звідки видно Єрихон, і показав йому весь край: "Я показую

тобі його, але не ввійдеш ти до нього, тебе відіпхнув власний народ, зневірений твоїм сорокалітнім проводом".

Це правда. Моєму Мойсеєві реаліст Азазель, дух зневіри, не раз розкривав контраст між пророцькими обіцянками волі й кривавою боротьбою за неї.

Я втомився. Я не готовий до тієї боротьби, в зародження якої вклав і свою частку. Не нам тебе провадити до бою… А битва розпочинається: повіяло весною. Ще ніби нічого й не сталося, та вже, немов коло замкнутого будинку, де жильці спали мертвецьким сном, вчувається якась метушня, у вікнах з’являються перелякані лиця: невже справді? Тріскає крига абсолютизму, надходить велика доба, в яку я не ввійду. Так бажалося з вами входить серед трубного грому… Та від мого останнього відміряє свій перший крок новітній воїн.

Озвись до мене, мій Мойсею, заговори, я маю що сказати поколінням.

І він озвався.

"Чи справді озвався? Чи маю я право стати перед своїм народом як його вчитель? — думав Франко, сидячи скраєчку крісла з опущеними на коліна руками; про Грималюка й Стефаника він забув. — Я ж уже не вчу, я так знесилів… Стою, втомлений боротьбою, на своїй горі й тільки тінь кидаю на табір. Сорок літ. І не ввійду… Немов сам собі напророкував, бо ж не мені, з порубцьованим невигойними ранами серцем, вести нове покоління в новий світ. Та, може, передам йому частку свого духу…"

Франко підвів голову, але не побачив перед собою гостей: час знову переніс його в коломийську ресторацію Ціти.

…Кава у філіжанці прохолола, й можна було, нахилившись, пити її губами без допомоги рук. П’ючи цілющий напій, Франко відчував, як

зігрівається промерзле тіло, відтаює душа й повертається енергія. У Франка збудилося бажання розмовляти з кимось, сперечатися: хто ж то має прийти до ресторації, для кого прикрасили столики цвинтарними квітами, перед ким треба вступатися; а–а, хіба не все одно, пора вже йти до вчителя Кузьми на обід, там порозмовляє, Кузьма — розумний чоловік. Глянув спідлоба: біля вхідних дверей — обличчям один до одного, немов на траурній варті, — стояли, витягнувшись, метрдотель і кельнер; втім на сходах почувся тупіт, і Франко зрозумів, що час його закінчився; кельнер рвучко ступив до нього, та раптом зупинився, скам’янів, блідість покрила його обличчя, він сторожко, наче хтось цілився в його потилицю з револьвера, повернув голову, й тоді Франко побачив, як до зали, пропускаючи вперед даму, увійшов високий молодий пан у лисячому хутрі, перед ним доземно розкланювався й щось лепетів, знімаючи з клієнтів верхній одяг, метрдотель. Франко впізнав архікнязя Карла.

Підвівся й пішов до виходу, виминаючи сторопілого кельнера. Та сталося таке, чого не міг Франко й сподіватися: йому назустріч ішов архікнязь, одягнутий у кітель з еполетами й аксельбантами, він галантно, по–військовому привітався, стукнувши закаблуками, запанібратськи усміхнувся й заговорив:

"Вітаю найбільшого поета рутенського краю! О, не дивуйтесь, що знаю вас, я повинен знати всіх більш–менш визначних осіб, які гостюють у Коломиї під час моєї присутності. А вас, до того ж, супроводжували афіші з портретами й неабиякий ажіотаж… Зіто, — звернувся до молодої жінки в оксамитовій сукні, — ти завжди, буваючи в селянських хатах, допитувалася, чий то портрет висить на стінах поряд з іконами — ось перед тобою оригінал. Знайомся: доктор Іван Франко, духовний архікнязь рутенців! Я вас упізнав, пане Франко, над ставом; ви вже вибачте мені за ті мідяки: то такий народ, що без гроша й не поклониться… Чи не хочете чого–небудь попросити в мене?"

Франко з цікавістю приглядався до архікнязя Карла, який на випадок, боронь Боже, смерті його брата Фердинанда перейме кермо

влади в старого Франца Йосифа; при останніх словах Карла поморщився, знехотя відказав:

"Я кланяюся вам, ясновельможний архікнязю, задурно, а якщо можу чогось просити, то одного: кидайте вже нашим людям срібло й золото, за мідяки перед вами скоро ніхто й не схилиться".

Обличчя архікнязя остигло, проте панібратська усмішка ще не відклеїлась від його губів; спохмурніла лише архікнягиня Зіта, вона зовсім не сподівалася почути такі зухвалі слова з уст рутенського доморощеного поета; Карл голосно засміявся, поплескав Франка долонею по плечу.

"Не треба гніватися. Я розумію: вас, поете, палить сором за своїх братів, які й донині не можуть позбутися рабських звичок, і ви докладаєте всіх зусиль таланту, щоб зробити їх милішими своєму серцю".

"Ні, не з гордощів я розпочав своє діло, тільки бачачи люд у ярмі, моє серце боліло", — проказав Франко в думці рядки із своєї поеми, а вголос мовив:

"Неволя, звісно, деморалізує людину: вчить на лапки ставати, лизати руку, котра б’є, всміхатися до тих, які катують його рід. Тому я все життя боровся за свободу, ваша ясновельможність".

"Мені важко, пане Франко, зрозуміти безплідні змагання рутенської інтелігенції за якусь ілюзорну волю. Чого вам ще бракне: панщина знесена давно, маєте конституцію..."

"Дозвольте, якщо можна, розказати вам одну італійську фацецію, я почув її в поїзді, їдучи з Туріна до Рима... Селянин, вертаючись з поля, поклав плуг на осла й сам сів зверху. Осел не зміг іти, тоді селянин взяв

плуга на свої плечі й знову сів на осла, потішаючи його: "Тепер тобі буде легше".

Архікнягиня пирснула:

"Карле, чи не краще було б, щоб він розмовляв не з тобою, а з міністром юстиції?"

"Зі мною ті добродії розмовляли — і не раз, шановна пані", — уклонився Зіті Франко й попросив метрдотеля подати пальто.

"Та що ви, що ви! — замахав руками архікнязь. — Мені аж тепер стало цікаво розмовляти з вами. Я вже зустрічався з селянами, урядовцями, а з поетами ще ні... Метрдотель, подайте нам вина! Почекайте... ви що п’єте, пане Франко?"

"Я не п’ю".

"А все–таки... Яким напоєм ви почастували б ваш народ на великому святі? Кажіть, замовляйте..."

"Яким напоєм почастувати народ?.. Чистим підкріплюючим вином чи, може, наркотиком для приспання? Що за питання? Певне, що вином, я наркотиками не шинкую".

"Колосально!.. Традиційна розмова володаря з поетом, класичний сюжет... Ви знаєте, напевно, поему "Співець" нашого великого Гете: король хоче нагородити співця за пісню золотим ланцюжком, а він..."

"А він воліє співати за пугар вина... В нашій історії є складніший сюжет: князь Данило вбиває співака Митусу за те, що той не хотів служити в тяжкий для краю час".

"І на чиєму боці ви стоїте?"

"Народ їх сам розсудить, ваша ясновельможність".

"Що ж, народ розсудить і нас з вами, пане Франко".

"Так, тільки вас судитиме ваш, а мене мій народ. Ви вернетеся у свої краї, ми зостанемося тут".

"Правда, правда, — спісніло обличчя в архікнязя. — Я вже закінчую свій урльоп у милій моєму серцю Коломиї, незабаром повернемось до Відня".

"Щасливої дороги!" — вклонився Франко і ступив до дверей.

"Постійте, — зупинив його архікнязь. — Ви не могли б пояснити мені, чому вас рутенці називають своїм Мойсеєм?"

"Народ жде вождя", — відказав Франко й подався сходами вниз.

Почув за собою архікнязеве: "Постарів мій батько, надто добрим став, а їх давити треба", — і відповів йому в думці: "Не встигнеш… Будеш ти, мов розчавлений черв, що здихає на шляху".

Хвилева бадьорість минула, розмова з архікнязем виснажила Франка — відчув, що слабне. На вулиці вдихнув холодного повітря, сперся об стіну.

"Тату, що з вами?" — підбіг до нього Андрій, який весь час ходив за батьком слідом і чекав тепер на нього біля входу в ресторацію.

"Синку… Вірний мій хлопчику, — зітхнув полегшено Франко. — Як добре, що ти тут. Що я робив би без тебе?"

…Стефаник урешті насмілився підійти до Франка.

— Пане доктор, — сказав, — ми засиділись у вас, а ви втомлені. Мене просив Гнатюк… Я повинен переконати вас, що від ювілею вам не можна відмовлятися. Не маєте права…

— І я з цією місією прийшов, — підвівся Грималюк. — Як не парадоксально, мене теж уведено в ювілейний комітет.

Франко відказав упалим голосом:

— Ви зрозумійте й мене… Мені не до паради… Син мій, Андрій, тяжко хворий…

У той мент тихо прочинилися двері, до кабінету увійшла Ольга Федорівна, очі її були темні й запалі, вона довго дивилася на присутніх, ніби дивувалася, що вони можуть так спокійно сидіти й розмовляти.

— Хворий?! — прошепотіла сухими губами. — Він мертвий… Мертвий!

Звільгле за ніч ріще розгорялося неохоче, Адріана роздмухувала ватру, терла зап’ястям очі — може, й умисне так робила, щоб приховати сльозу.

— Ви не змогли інакше, — промовила тихо. — Та й не можна — інакше…

І все ж дивилася на мене з докором, а може, то в її очах тінився жаль за чарами купальської ночі, яка ніколи вже не вернеться, будуть інші, але не ця; або — що закінчилася цілонічна розмова, котра теж ніколи не повториться; можливо, то була й полегша, що все–таки закінчився наш важкий діалог.

Я пильно придивлявся до її втомленого, позначеного прожитими роками обличчя, щоб зрозуміти, що саме таїться в ньому, і враз побачив, як з нього виходить інший образ, дуже подібний до Адріани, але інший — з–перед років, і я спіймав себе на думці, що це обличчя я вже колись бачив — у молодості а чи уві сні; може, до вчорашнього знайомства я мріяв, щоб саме така незнана жінка вислухала мене; нове обличчя виступило з Адріаниного, мов метелик із лялечки, й було ефемерне, як метелик; з’ява ця була подібна до того вітрильника на морі — і вона раптом зникла, залишивши в мені слід краси, яку я буду віднині знову шукати…

Адріана не знала, що я побачив у ній, вона, не відриваючи від мене свого тужного погляду, спитала:

— І це вже все?

Мені стало шкода закінчувати розмову, хотілося бодай на мить її продовжити, і я сказав:

— Ні, не все. Буде ще —

ЕПІЛОГ

Третього липня 1913 року Іван Франко прокинувся від свисту чорного дрозда. Боліла голова. Вночі мучили кошмари й крізь сон вчувалися Лесині слова: "Коли мене покличе янгол смерті, я чую — вже його недовго ждати", та проминула тяжка ніч, і поет зрадів пташиному співу, що сповіщав народження нового дня.

Знав: сьогодні ввечері він попрощається з народом і попросить, щоб "Боян" проспівав йому пісню "Чорна рілля ізорана" — замість реквієму. І все… Робив без віддиху, а зроблено так мало, і інших зігрівав, аж накінці не стало у власнім серці запалу ні віри…

Але день виростав, розпускався білою півонією, чулися кроки на вулиці, голоси, гуркіт — і нічні примари тікали в невість, поступаючись перед буденною звабою дня; крізь відхилене вікно вливався до кімнати вологий свист дрозда — десь він там, на старому каштані за дорогою, вперто й невтомно компонував свою вранішню пісню, і від цієї творчої наполегливості птаха у Франковій душі ставало щораз затишніше: світ житиме й без нього, світ вічний — і завжди створюватиме свою пісню чорний дрізд, і будуть народжуватися нові поети; велике щастя мав той, хто, з пітьми невідомого прийшовши, встиг до вічного життя додати частку свого подиху й тим відкупитися від забуття; щасливий той, хто над безоднею нірвани зумів побачити медовий щільник, спожити краплю меду мудрості, а решту передати людям. Хапайте квапно краплі ті, брати…

Франко вдягався. Вдивлявся у синяву літнього неба за вікном, до нього дотикалося тепло світу, зігрівало, й він відчув, як починає обсипатися з його душі чорний накип пережитого горя, немов під ковальським молотом окалина із залізного бруса. Дрізд уже заливався, знайшовши свою мелодію: справжній поет серед птахів, він вітав кожен день іншою піснею, бо день нинішній не подібний на вчорашній: вчора тлів, мов Лазар, я в горя домовині, що це за нова зоря блисла мені нині, і чому цей весняний вірш, зринувши з глибин десятків років, звучить по–новому й оновлює мене, як пісня птаха новий день?

Почув, як дужчають у нього руки, здивувався й незмірно зрадів, що може їх підвести й розправити ними на голові скуйовджене за ніч волосся; голос дрозда доливав у кволі м’язи силу, а в змучене серце — бадьорість; дивний голос м’я кудись кличе тут–то, ген–то, встань, прокинься, пробудись, vivere memento!

Тож здалося на мить Франкові, що цих сорока літ праці ще не було, що він лише розпочинає входити в них, тільки й того, що знає, як вони протікатимуть. Проте був готовий знову їх пережити від початку до кінця, не виминаючи жодної п’яді, і це втішило поета: не відчув страху, лише надію на радість життя. Благословенна мить оновлення!

Що мене нині жде, чому бентежні передчуття тривожать серце?

Хто так спозаранку стукає у двері? А–а, напевно, майстер Голембйовський.

— Увійдіть…

Чотири жінки в темних сукнях заходять до кімнати, Франко не бачить їхніх облич, тільки вінок терновий, який вони йому підносять, тримаючи з чотирьох боків, а на вінку — китиця білих троянд.

— Чому вінок терновий? — запитав.

— Бо тернова ваша слава, — відповіла перша жінка.

— А ця китиця білих рож?

— Це ясні хвилини у вашому житті, — сказала друга жінка.

— Не було їх стільки…

— То хай ця хвилина буде одною з тих білих троянд, — мовила третя жінка.

А четверта мовчала.

Франко глянув на неї — і впізнав.

Львів — Урич — Коломия,

1984 —1986 рр.